

Slobodan Cvejić

KORAK U MESTU

Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu
post-socijalističke transformacije

Slobodan Cvejić
KORAK U MESTU

Recenzenti

Prof. dr Mladen Lazić
Prof. dr Slobodan Miladinović

Izdavač

Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu

Za izdavača

Dr Smiljka Tomanović

Tiraž

300

Štampa
Čigoja
S T A M P A

ISBN 86-80269-99-9

*Knjiga je štampana uz finansijsku pomoć
Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije*

1. UVOD

Proučavanje vertikalne društvene pokretljivosti je jedan od bitnih postupaka u definisanju društvenih slojeva i klasa i njihovih međudodosa. Višedecenijska nezaobilaznost tekstova koji se bave društvenom pokretljivošću u svim vodećim svetskim sociološkim časopisima, veliki broj nacionalnih studija, kao i niz komparativnih međunarodnih istraživanja uzlaznog i silaznog kretanja pojedinaca i grupa kroz društvenu hijerarhiju jasno govore da ova pojava predstavlja jedno od čvornih mesta istraživanja društvene strukture.

Ovaj rad se bavi različitim aspektima društvene pokretljivosti u Srbiji u poslednjoj deceniji 20. veka. Ove godine se mogu okarakterisati kao period blokirane post-socijalističke transformacije društva Srbije, period koji se u nizu razvojnih, strukturnih i sistemskih odlika razlikuje od perioda pre 1990. godine. Dva argumenta ukazuju na značaj proučavanja društvene pokretljivosti u naznačenom periodu. Jedan je opštijeg karaktera i vezan je za potrebu konstantnog praćenja promena društvene pokretljivosti kao ključnog indikatora strukturne fleksibilnosti i otvorenosti jednog društva. Na ovom nivou se trend pokretljivosti može tumačiti u kontekstu dugoročnih društvenih i ekonomskih promena karakterističnih za savremena evropska društva, promena koje su najčešće obeležene pojmovima modernizacije, post-industrijske transformacije i globalizacije.

Drugi argument je vezan za potrebu da se konstatuje efekat intenzivnih sistemskih izmena na strukturne tokove. Ovde se radi o specifičnom kontekstu promena koje su vezane za raspad evropskog socijalizma. Ove promene su kratkoročnije od prethodnih i intenzivnije po svojim trenutnim efektima, a na određeni način one predstavljaju odgovor društava Centralne i Istočne Evrope na opšti trend promena iz specifičnog istorijskog ugla. Ove promene su najčešće obeležene pojmovima post-socijalističke transformacije ili tranzicije (konvergencije).

Post-socijalistička transformacija (PST) predstavlja niz promena u društvenom sistemu i društvenoj strukturi koje označavaju krizu reprodukcije socijalističkog načina proizvodnje. Lazić konstatuje da se društveni sistemi generalno raspadaju na dva načina. 'U jednom slučaju se, unutar starog sistema, postepeno formira grupacija koja razvija strukturalne pretpostavke za uspostavljanje novog oblika društvene organizacije... U drugom slučaju se dezintegracija vladajućih odnosa ne odvija kao rezultat stvaranja novih društvenih formi unutar starih, već se oni raspadaju na osnovu vlastitih unutrašnjih kontradikcija (pri čemu spoljašnji činioci tu igraju pomoćnu ulogu).' (Lazić 1994a: 140). Ukoliko se raspad odvija prema drugom scenariju, društvo se može

naći u periodu produženih stagnacijskih, ili čak regresivnih, tendencija, bez jasno definisane strukture. Za temeljnu promenu jednog društvenog oblika i prelazak na novi potrebno je prisustvo i strukturalnih i delatnih činilaca (Lazić, 1994a: 19). Drugim rečima, da bi se realizovao prelazak iz socijalističkog poretka u građansko društvo bazirano na tržišnoj privredi, nije dovoljno da socijalistička privreda zapadne u krizu, nego se ukazuje i potreba za prisustvom kolektivnog aktera uobličavanja novog sistema, klase koja će strukturalne podsticaje oblikovati u skladu sa svojim interesom. 'Nije 'naprednost' ono što osigurava prevlast novih odnosa nego su oni rezultat uspešnog nastojanja određenih grupacija da ... uslove sopstvene reprodukcije nametnu kao opšte uslove društvenog opstanka'. (Lazić, 1994a: 18).

Socijalizam je bio komandno i totalizujuće društvo u kojem je cilj društvene reprodukcije bio stalna akumulacija društvene moći u rukama kolektivno-vlasničke klase i svi drugi procesi su bili podređeni tom cilju, čime je i pitanje ekonomskog rasta gurnuto u drugi plan. Ovakav totalizujući karakter socijalizma je onemogućavao suštinsko stasavanje elemenata drugačijeg oblika proizvodnje društvenog života i grupacija za koje bi uspostavljanje novog sistema odnosa predstavljalo neposrednu realizaciju njihovog temeljnog interesa (Lazić, 1994a: 21). Početnu fazu PST karakteriše upravo odsustvo ovakvog aktera. Ekonomska stagnacija i rast materijalnih nejednakosti i siromaštva su izazvale delegitimaciju i razobličenje totalizujućeg karaktera socijalizma, a mesto kreatora novih društvenih odnosa je tek trebalo popuniti iz postojećih strukturalnih kapaciteta. Ovakvo stanje je pružalo povoljne uslove za inerciju prethodnog, komandnog modela upravljanja i za afirmaciju različitih oblika legitimacije, od kojih neki, kao nacionalistički i ekonomski populizam u Srbiji, omogućuju produžetak destrukcije sistema. Osim toga, stanje prelaznosti dovodi i do odsustva fiksiranih struktura, što i na ovom polju ostavlja mogućnost za alternativna rešenja (Lazić, 1994a: 13).

Očigledno, problemi klasnog formiranja i klasne reprodukcije imaju veliki značaj za razumevanje procesa transformacije i njihovo proučavanje predstavlja cilj ovog rada. U sledećem poglavlju će biti izloženo shvatanje društvenih slojeva i klasa na kojem će počivati analiza u ovom radu.

Jedan od bitnih preduslova za izlazak post-socijalističkih društava iz strukturalne krize jeste reorganizacija društvenih odnosa koja će dovesti do optimizacije resursa i povećanja efikasnosti. Da bi efekti prevazilaženja strukturalne i sistemske krize izazvane socijalističkim načinom proizvodnje bili trajniji, ova društva moraju biti dinamična, tj. sposobna da neprestano stvaraju pretpostavke za društveni razvoj (Lazić, 1994a: 29). Na planu društvene strukture dinamičnost društva se može prepoznati po čestim uzletima strukturne (opšte) pokretljivosti koja je odraz promene slojnog sastava i koja velikom broju članova društva otvara nove položaje u podeli rada, ali i po velikoj realnoj pokretljivosti, tj. po otvorenosti društvenih slojeva i klasa. Niske barijere između slojeva i klasa

predstavljaju preduslov za selekciju ljudskih resursa koja najsposobnije članove društva dovodi na ključne pozicije. U teoriji je princip fleksibilne društvene selekcije prepoznat pod pojmom meritokratije. Ova selekcija ima stranu ponude i stranu potražnje. Regulator ponude je tržište (ili u socijalizmu kvazi-tržište) obrazovanja, a regulator potražnje tržište rada. Ponuda počiva na kvalitetu učesnika na tržištu rada, a koji se prvenstveno stiče obrazovanjem. Potražnju čini mreža društvenih položaja koji su na raspolaganju na tržištu rada. U komandnoj privredi, centralizovana kontrola nad svim funkcijama sistema je razvijala egalitarnu koncepciju obrazovanja, što je poboljšalo ponudu, ali i slabo tržište rada i političku kontrolu popunjavanja društvenih položaja, što je unosilo pristrasnost na planu tražnje i ugrožavalo optimizaciju selekcije. Pošto se PST, između ostalog, ocenjuje prodorom elemenata tržišta u društvene odnose, na planu pokretljivosti će se to meriti jačanjem meritokratskih principa. Koncept meritokratije je detaljnije izložen u kasnijem toku rada.

Zemlje koje su se našle u procesu PST u zavisnosti od prethodnog stepena razvoja, institucionalnog ustrojstva, međunarodnih činilaca i istorijskog iskustva mogu provesti duže ili kraće vreme u procesu transformacije, što u prvom slučaju stvara mogućnost formiranja specifične strukturne konstelacije. U ovom radu je namera da se istraži jedna takva konstelacija, odnosno da se prouče intenzitet i pravci izmena bazičnih odnosa u društvenoj strukturi. Produžetak ekonomskog propadanja i zastoj u procesu transformacije u Srbiji je doveo do prekomernog bujanja paralelnog, neformalnog ekonomskog sistema koji je predstavljao dodatno polje proizvodnje društvenog života. Ovakvo, dualno socijalno reprodukovanje je imalo efekat na strukturno pozicioniranje i profilisanje svakodnevnice kako direktnih učesnika u neformalnoj privredi (kolektivno-vlasničke klase, privatnih poslodavaca, formalno nezaposlenih, samozaposlenih), tako i onih koji su efekte osećali indirektno (penzionera, korisnika socijalnih transfera, svih korisnika socijalnih usluga). Otvaranjem rezervnog polja socijalne reprodukcije omogućeno je kratkotrajno produženje agonije komandnog sistema upravljanja i održanja dominirajućeg modela klasnih odnosa. Iz ovog razloga će problemu neformalne privrede u tekstu biti posvećena posebna pažnja.

Mnogi tekstovi koji se bave post-socijalističkom transformacijom govore o formiranju nove elite, o promeni sastava i položaja srednje klase, o povećavanju društvenih nejednakosti. S obzirom na ove okolnosti, rad ne može ostati na opisu društvene pokretljivosti u periodu neposredno nakon sloma evropskog socijalizma, nego mora odgovoriti na potrebu traganja za sličnostima i razlikama u režimima društvene pokretljivosti pre i nakon 1990, s ciljem da utvrdi eventualnu vezu između ova dva procesa, post-socijalističke transformacije i pokretljivosti. Stoga će u jednom poglavlju ovog rada pažnja biti posvećena pokretljivosti u doba kasnog socijalizma, a ova analiza će biti zasnovana na podacima iz anketnog istraživanja obavljenog 1989. godine. Osim toga, da bi

analiza bila celovitija u smislu detaljnije razrade veze između dva navedena procesa, u posebnom poglavlju će biti napravljeno poređenje između režima pokretljivosti u Srbiji 90-ih i režima pokretljivosti u drugim zemljama Centralne i Istočne Evrope na početku perioda transformacije, bazirano na podacima iz međunarodnog istraživanja sprovedenog 1993. i 1994. godine. Namera je da se na ovaj način razdvoje opšti efekti promene društvenog sistema na društvenu pokretljivost u regionu nakon urušavanja socijalizma od specifičnih efekata izazvanih strukturnim i sistemskim osobenostima srpskog društva. Naime, jasno je da je transformacijski put srpskog društva u ovom periodu bio otežan i po mnogo čemu osoben, zbog čega je opravdano očekivati niz različitosti u njegovom strukturiranju u odnosu na neke druge države bivšeg socijalizma.

Ovaj rad se, dakle, bavi relacijom *post-socijalistička transformacija – društvena struktura – društvena pokretljivost*. Ova relacija počiva na postulatu prema kojem se promena proizvodnih odnosa odslikava u klasno-slojnom sastavu društva. Kroz masu pojedinačnih istorija strukturnog pozicioniranja članova društva mogu se pokazati pravci konstituisanja i reprodukcije klasa i slojeva, ali ne i njihovi međusobni odnosi. Klasni odnosi i stepen klasnog antagonizma se proučavanjem društvene pokretljivosti mogu tek naslutiti kroz merenje stepena zatvorenosti društvenih klasa. Osnovno pitanje vezano za relaciju *post-socijalistička transformacija – društvena struktura – društvena pokretljivost* je: da li i kako prodor elemenata kapitalizma u socijalističko društveno uređenje u realnom istorijskom kontekstu društva Srbije utiče na način i intenzitet reprodukcije osnovnih strukturnih grupa? Pitanje koje proističe iz prethodnog je: da li se u situaciji izmene sistema društvenih odnosa strukturne pozicije pred članovima društva otvaraju na ravnopravan način, tj. da li je bazični princip distribucije pojedinaca na položaje u strukturi pravedan? Vezano za prethodno razmatranje, treba naglasiti da se ovde ne govori o pravednosti osnovnog klasnog odnosa (društvenog poretka), nego o jednakosti šansi za sve članove društva da u novom društvenom sistemu optimiziraju svoju kombinaciju oblika kapitala (eknomskog, socijalnog, kulturnog, simboličkog).

Shodno svemu prethodno navedenom, rad će imati sledeću strukturu. U drugom odeljku biće izloženo pojmovno, teorijsko i metodološko određenje. U njemu će posebna pažnja biti poklonjena pojmovima post-socijalističke transformacije, društvene klase i klasne pokretljivosti, neformalne privrede i drugih osobenosti srpskog puta kroz PST, kao i meritokratskog principa selekcije. Osim toga, biće predstavljen klasni pristup koji će biti korišćen u ovom radu i izvedena operacionalizacija društvenih klasa i slojeva koja počiva na tom pristupu primenjenom na konkretno-istorijske osobenosti srpskog društva. Treći odeljak će sadržati informaciju o podacima koji će biti korišćeni u analizi i o metodološkim postupcima koji će u toj analizi biti primenjeni. U četvrtom odeljku biće prikazana društvena pokretljivost u poznom socijalizmu. Peti odeljak će dati uporednu sliku

društvene pokretljivosti na početku PST u 7 zemalja Centralne i Istočne Evrope, uključujući i Srbiju. Šesti odeljak će dati još noviju informaciju o stanju društvene pokretljivosti u Srbiji na vrhuncu blokirane PST. Konačno, u sedmom odeljku sledi nekoliko zaključnih razmatranja o radu.

2. POJMOVNO, TEORIJSKO I METODOLOŠKO ODREĐENJE

Koncept društvene pokretljivosti je širok i podrazumeva različite oblike (klasni, slojni, profesionalni (zanimanja)), nivoe (međugeneracijski i unutargeneracijski) i kanale (granski, sektorski, bračni, obrazovni itd.). U stabilnim sistemskim okolnostima kada se društvene promene odvijaju simultano i postepeno, promene klasnog sastava i modela socijalne regrutacije nisu lako uočljive, nego se prepoznaju kroz detaljno istraživanje strukturnih kretanja na mikro nivou. Međutim, u situacijama intenzivnih društvenih promena, kada se cela društvena struktura povija pod efektima izmena sistema i institucionalnog okruženja, detaljna analiza pokretljivosti na nivou pojedinačnih zanimanja i specifičnih kanala može dovesti do kontradiktornih i zbudjujućih rezultata i tražiti deterministički isuviše složeno objašnjenje. Ovakve situacije, međutim, donose retku priliku da se uoče krupniji strukturni pomaci i trendovi promena na nivou većih stratifikacijskih grupacija - klasa. Budući da će se ovaj rad baviti jednim takvim periodom u sasvim skoroj istoriji srpskog društva, fokus rada će biti na klasama kao kategorijama društvene strukture i na osnovnim kanalima društvene pokretljivosti kao što su obrazovanje i politički aktivizam.

Dva područja analize društvene strukture u kojima najvažniju ulogu igra izučavanje društvene pokretljivosti su:

- a) formiranje i reprodukcija društvenih klasa/slojeva i
- b) otvorenost te strukture, tj. prohodnost pojedinaca i grupa na više strukturne pozicije i relativni značaj različitih kanala uspona.

2.1. Društvena klasa

Istraživanje društvenih slojeva i klasa je tokom celog 20-og veka predstavljalo jedno od najplodnijih socioloških polja, kako u teorijskom, tako i u metodološkom pogledu. Bavljenje ovom problematikom je dovelo do značajnih saznanjih prodora ne samo u izučavanju principa stratifikacije, nego i u istraživanjima različitih društvenih sistema, društvene organizacije, društvenih pokreta i akcije, političkih opredeljenja. Na metodološkom planu za ovu oblast je direktno vezan razvoj analize latentnih struktura, regresione analize i loglinearne analize. Bez obzira na ova dostignuća, i 90-te godine 20. veka su obeležene vrlo živom diskusijom o daljem pravcu razvoja klasno-slojne analize i o njenoj

relevantnosti uopšte (o ovome šire vidi u Cvejić, 2002). Neo-marksisti su ponudili odgovor post-modernističkoj kritici teorije klasa dajući evidenciju o opstajanju klasnih razlika u savremenom kapitalizmu. Međutim, teorijske reformulacije koje su načinili i oni i neo-veberijanci su samo dalje razrađivale već postojeće principe. Oe Sorensen (Aage Sorensen, 1996, 2000a, 2000b) je ponudio mnogo ozbiljniju inovaciju. Zadržao je već proverena dostignuća obe škole, multidimenzionalnu kros-klasifikaciju i uticaj životnih uslova na delanje iz veberijanske škole i pojam eksploatacije i klasni sukob iz marksističke, ali ih je integrisao kroz sociološko tumačenje pojma ekonomske rente. Teorijski značaj ove inovacije proističe iz činjenice da pojam rente i potraživanja rente odslikava i integraciju suprotstavljenih klasa u sistem u kojem i jedni i drugi delaju u pravcu sopstvenog blagostanja i konstantni sukob ovih klasa oko distribucije dobitaka ostvarenih iz rente. Štaviše, ovaj pojam pruža i mogućnost objašnjenja širenja principa potraživanja rente i eksploatacije na globalni plan. Pojam rente kao dela ukupnog bogatstva unosi dinamički element u poravnatu sliku stratifikacije kakvu nude Erikson i Goltorp, a sa druge strane, daje realnije tumačenje principa eksploatacije i klasnog sukoba nego što je ponudio Rajt. Konture teorije istorije koje Sorensen nudi obećavaju znatno više objašnjavalačke moći nego što je nude neo-marksisti ili post-modernisti i uz to ne sadrže utopijske elemente. Toliko kritikovana normativnost pojma eksploatacije kod Sorensena je znatno umanjena racionalnim tumačenjem mehanizma eksploatacije preko potraživanja rente i njegovim relativizovanjem uvođenjem elemenata tržišnih odnosa (šire u Cvejić, 2002).

Moj metodološki pristup počiva na teorijskom polazištu koje je Mladen Lazić izložio u svom radu o klasnoj analizi (Lazić, 1996a). Prema ovom stanovištu, u najkraćem, '... velike društvene formacije (kapitalizam, socijalizam,...) *su* zasnovane na različitim načinima proizvodnje društvenog života... Globalna podela rada u okvirima tih formacija vrši se pre svega s obzirom na kontrolu (ukupnih) uslova dominantnog načina proizvodnje (Sorensen bi rekao na kontrolu sticanja rente, tj. eksploatacije – prim. S.C.)... Ta podela rada, koja se održava u relativno trajnim oblicima, iskazuje se kao klasna podela.' (Lazić, 1996a: 264). Da bi se određeni način proizvodnje društva održao nužna je međupovezanost ekonomskih, političkih i kulturnih odnosa, u kojima se sistem nejednakosti i dominacije iskazuje kao klasna podela. Međuzavisnost preduslova dominacije/podređenosti u ovim podsistemima globalno predstavlja klasnu podeljenost kao suprotstavljenost dve osnovne klase. Međutim, zbog prisustva elemenata prethodnih i potencijalnih budućih načina proizvodnje (i za njih vezanih strukturnih grupacija) u postojećem obliku, kao i zbog različitog nivoa dominacije iskazanog u ekonomskoj, političkoj i kulturnoj sferi, ova dvoklasna suprotstavljenost se razlaže na sistem klasnih odnosa. 'Drugim rečima, u istorijski datom društvenom sistemu egzistira više klasa, a one same podeljene su na veći broj podgrupa (slojeva...)' (isto: 264). Pojam klase se na različit način pojavljuje na različitim nivoima apstrakcije.

1. Na nivou globalnog načina proizvodnje društvenog života klase se suprotstavljaju s obzirom na kontrolu uslova reprodukcije datog (dominantnog) načina proizvodnje. One se pojavljuju kao unutrašnje jedinstvene, a u odnosu prema drugim grupama antagonističke. Na ovom nivou klasna akcija se može razaznati samo ako je u celini usmerena na održavanje ili ugrožavanje postojećeg sistema dominacije.

2. Na nivou društvenog sistema globalna podela rada se '... izražava kao raspodela uslova: materijalne proizvodnje (tj. kao svojinska podela); sredstava kontrole društvene integracije (podela političke moći); i sredstava sistemske legitimacije (podela kulturnih resursa). (isto: 265). Klasno delovanje se na ovom nivou prepoznaje preko posredujućih činilaca kao što su institucije ili organizacije.

3. Na nivou konkretno-istorijskog društva pojam klase i klasnih odnosa se dalje diferencira. Ovde imamo pomenuto pirsustvo elemenata drugih načina proizvodnje. Osim toga, unutar svakog od pomenutih podsistema (ekonomskog, političkog i kulturnog) dolazi do uspostavljanja hijerarhijske distribucije što dovodi do unutrašnje diferencijacije klasa, a moguće i do različitih interesa tako diferenciranih grupa. Na ovom nivou se delovanje klase razlaže na akcije njenih podgrupa (slojeva), a s obzirom na njihovu moguću interesnu suprotstavljnost, moguća je čak i uspostavljanje privremenih ili trajnijih koalicija između podgrupa različitih klasa. Tumačenje istorijskih i konjunktivnih (strukturnih) činilaca je ovde nužno da bi se u posebnim grupnim situacijama prepoznali podsticaji za klasnu akciju. (isto: 265-266).

4. Na nivou svakodnevnog života, klase se prepoznaju kao velike grupe pojedinaca koji dele slične životne okolnosti, imaju slične životne šanse i oblikuju slične obrasce svesti. Ovde su granice između klasa 'provizorne i proppusne,... a pojedinci ili društvene podgrupe mogu delovati i različito od svojih klasnih interesa, pa i suprotno njima.' (isto: 266).

Istražujući klasnu i slojnu društvenu pokretljivost, dakle, definišemo klase i slojeve kroz nivoe globalnog načina proizvodnje, društvenog sistema i konkretnog društva, merimo strukturne pozicije na nivou svakodnevnog života i zaključujemo o grupama u društvenoj strukturi na nivou društvenog sistema ili konkretno-istorijskog društva.

2.2. Društvena pokretljivost

2.2.1. Teorijski pristup istraživanju društvene pokretljivosti

U savremenim istraživanjima društvene pokretljivosti dominiraju dva makro pristupa, teorija konvergencije i teorija divergencije ili teorija nacionalnih različitosti. Po teoriji konvergencije, ili kako je Erikson i Goltorp nazivaju, 'liberalnoj teoriji industrijalizma', (Erikson and Goldthorpe, 1992: 3-9), bez obzira iz kakvog političkog konteksta dolazi impuls industrijalizacije, kapitalističkog ili socijalističkog, sva industrijska društva za cilj imaju liberalnu demokratiju. Ovo i na planu društvene strukture na postepen i neumitan način nameće inherentnu logiku, prema kojoj:

1. Dinamizam tehnoloških inovacija traži trajne i često brze promene u strukturi društvene podele rada koja ima tendenciju visoke diferenciranosti. Rast proizvodnje i uslužnog sektora vodi ka rastu velikih birokratskih organizacija koje upošljavaju mnogo menadžera i administrativnih radnika što industrijska društva postepeno pretvara u društva srednje klase.

2. Industrijalizam transformiše i procese kroz koje pojedinci bivaju locirani na različite pozicije u okviru društvene podele rada. Dolazi do prelaska sa principa nasleđivanja na princip postignuća, što je u direktnoj vezi sa ekspanzijom obrazovanja i obučavanja. Takođe, urbanizacija i veća geografska pokretljivost dovode do slabljenja srodničkih i lokalnih veza.

Ovi principi na planu društvene pokretljivosti imaju sledeće konsekvence:

1. Stope društvene pokretljivosti su visoke i uzlazna pokretljivost dominira nad silaznom
2. Mogućnosti kretanja kroz društvenu strukturu su ravnopravnije raspoređene na članove društva
3. I stope pokretljivosti i stepen ravnopravnosti imaju tendenciju rasta

Ovakav trend društvene pokretljivosti ima dvojako dejstvo na liberalni sistem:

1. Visoke stope pokretljivosti daju legitimaciju sistemu kroz meritokratski princip.
2. Visoka pokretljivost štiti stabilnost sistema smanjujući verovatnoću kolektivne akcije klasnog tipa (isto: 5).

Razlike u režimu pokretljivosti koje se mogu uočiti među pojedinačnim državama prema liberalnoj teoriji potiču pre svega od različitog stepena industrijalizovanosti, tj. od različitih tačaka koje su te države dostigle na jednom istom putu ka liberalnoj demokratiji. S druge strane, teorije divergencije ne poriču postojanje industrijalizacijske logike promene, ali smatraju da se toj logici suprotstavljaju snage koje je mogu nadjačati i proizvesti drugačiji sistemski odgovor nego što je liberalna demokratija. Ove snage mogu dolaziti iz kulturne ili političke sfere.

Primer za prvo može biti znatna prednost SAD u odnosu na evropske zemlje u stopama društvene pokretljivosti. Ova prednost se tumači specifičnostima razvojnog puta američkog društva kao što su odsustvo feudalne tradicije, sistem vrednosti u kojem dominira ambicija i postignuće, preovlađujući uticaj 'američkog sna' o ekonomskom uspehu... Drugi primer u obrnutom pravcu, barem prema Olsonu (Olson, 1982: 82-87, 143-145) može biti društvena krutost svojstvena britanskoj društvenoj strukturi, proizvedena jedinstvenom stabilnošću britanskog života još od ranog 18. veka, što je omogućilo opstanak mnogih vrednosti i stavova još iz preindustrijskog doba. Na ovim vrednostima počivaju socijalne koalicije i društvene prakse koje štite privilegije viših društvenih slojeva.

Kao dva primera intervencije političkih faktora u jedinstvenu razvojnu logiku industrijalizma navode se državni socijalizam i socijal-demokratska društva Skandinavije. U oba primera se ne osporava da industrijalizacija donosi veću društvenu pokretljivost, ali se osporava predestiniranost industrijskih društava ka liberalnoj demokratiji i pokazuje da se industrijalizacija može razvijati i pod sistemima drugog tipa. Osim toga, prema Parkinu (Parkin, 1971) socijalizam je podrazumevao znatno manje normativno razdvajanje duž linija klasne podele i veću propustljivost 'inteligencije' u odnosu na 'buržoaziju' i 'srednju klasu' kapitalističkih društava. Socijal-demokratija je podrazumevala niz mera koje su išle ka smanjivanju društvenih nejednakosti proizvedenih delovanjem 'slobodnog tržišta', povećanju jednakosti u pristupu obrazovanju i afirmaciji meritokratskog principa društvene selekcije.

Rezultati istraživanja strukture socijalističkih društava su pokazali da je, u nekim zemljama više, u nekim manje, vremenom došlo do porasta nejednakosti i do porasta klasne samoreprodukcije u socijalizmu (Domanski, 1994, 2000, *Income inequality...*). Osim toga, kriza socijal-demokratskih privreda je pokazala osetljivost ovih sistema na problem efikasnosti i rasta koji stoje u inverznom odnosu sa merama socijalne pravde (Korpi, 1985). Sa ove istorijske tačke moglo bi se reći da politički činoci nisu predstavljali značajan faktor smetnje za napredovanje razvojne logike (post)industrijalizma. Međutim, može se reći da svaki konkretni politički sistem predstavlja uobličavanje elemenata političke kulture i preovlađujuće kulture uopšte i da u tom smislu, dakle kao deo šireg spleta kulturnih činilaca, utiče na preusmeravanje jedinstvenog puta razvoja.

U ovom radu ovakva se razvojna logika tumači iz konteksta teorije zavisnosti od pređenog puta. Na opštem razvojnom putu globalnog društva svako se pojedinačno društvo menja modifikujući opšti impuls promene shodno svom specifičnom istorijskom i kulturnom nasleđu i gradeći specifična rešenja, da parafraziram Dejvida Starka, ne na elementima prethodnih sistema, nego od tih elemenata (Stark, 1992b; Grabher and Stark, eds: 1997). Iz tog razloga se proces promena u post-socijalističkim društvima u ovom radu određuje pojmom transformacije, a ne tranzicije i dovodi se u pitanje teza o konvergenciji društvenih struktura i režima pokretljivosti u centralno- i istočno-evropskim zemljama sa onima u Zapadnoj Evropi (Domanski, 2000). S obzirom na istrajnost elemenata prethodnih uređenja u društvenom poretku Srbije 90-ih godina prošlog veka i na naznačene specifičnosti blokiranog transformacijskog puta (nejednakosti, siromaštvo, nezaposlenost, siva ekonomija) za očekivati je da društvena pokretljivost u Srbiji ima trend različit od onog koji preovlađuje u post-industrijskim društvima.

Što se tiče samog pojma društvene pokretljivosti, on se u ovom radu na iskustvenoj ravni prepoznaje u sumi individualnih akcija usmerenih ka promeni ili održanju položaja u društvenoj strukturi. Međutim, činjenica da su šanse za uspon pojedinaca u društvenoj hijerarhiji određene njihovim porodičnim okvirom, mogućnošću pristupa različitim društvenim institucijama koje kanališu taj uspon, kao i aktivnostima koje pripadnici vladajuće klase preduzimaju na očuvanju svog položaja, te činjenica da su oblici akcije čitavog niza pojedinaca na ovom planu identični, jasno ukazuje da se u analizi društvene pokretljivosti može govoriti o fluktuaciji grupa pre nego o kretanju pojedinaca. 'Stope društvene pokretljivosti mere trajne oblike institucionalne segregacije društvenih slojeva' (Noble, 2000: 35) U tumačenju rezultata istraživanja želi se otići i dalje od 'realističkog' pristupa, kako ga naziva Lazić (1987: 9-14), iskazanog kroz definiciju po kojoj je društvena pokretljivost '...svaka individualna ili grupna promena položaja u društvenoj strukturi' (Milić, 1996: 115) ka određenju po kojem se društvena pokretljivost vidi kao krucijalni posredni proces između strukture i akcije, a položaj u strukturi kao proizvod odnosa u društvenoj podeli rada (Erikson and Goldthorpe, 1992: 1, 30). S druge strane, nasuprot Eriksonovom i Goltorповom eksplicitno iznetom metodološkom individualizmu (isto, fn. 1) ovde se prihvata shvatanje po kojem distribucija društvenih položaja nije principijelno determinisana prirodom tehnološke strukture i po kojem se '...individualna 'karijera' (se) prema ustanovljenom društvenom sistemu postavlja akcidentalno, a reprodukcija grupa, nasuprot tome, konstitutivno' (Lazić, 1987: 14), što omogućuje da se sam proces reprodukcije društvenih odnosa izmesti iz sfere materijalne proizvodnje na širi plan reprodukcije ukupnog društvenog života.

Navedenim pristupom se trivijalizuje postmodernistička argumentacija za otklon od strukturne analize i analize društvene pokretljivosti ka institucionalnoj

ravni i analizi kulturnih razlika u postindustrijskim društvima (vidi u: Grusky and Sorensen, 1998: 1187-1192). Sa druge strane, ovakav pristup omogućuje strukturnu analizu i onih društava kod kojih su stagnacija i retradicionalizacija dovele do jačanja osobina preindustrijskih ili paraindustrijskih društava. Promena društvenih aktera i načina njihovog konstituisanja, kao i polja manifestacije bazičnih društvenih odnosa, ne povlači nužno za sobom nestanak nejednakosti u distribuciji resursa, kao ni potencijala sukoba suprotstavljenih interesa. Može se jedino konstatovati da u jednom kraćem periodu naglašenih strukturnih promena izuzetno intenzivna fluktuacija pojedinaca duž hijerarhijske lestvice može da oslabi stepen aktivnosti samoreprodukcije društvenih klasa i za neko vreme šire 'otvori' granice između njih. Istorija društvenog razvoja pokazuje da se tako nešto gotovo uvek dešava na dnu lestvice (redukcija klase seljaka u industrijskim društvima, opadanje broja 'plavih okovratnika' u postindustrijskim društvima), a da je aktivna samoreprodukcija uvek najjača na vrhu lestvice, gde se promena obično dešava tako što nova elitna grupa, koja se sistemski oformila u okviru postojeće hijerarhije, manje ili više naglo smeni ili 'upije' prethodnu vladajuću klasu. Čak i u socijalizmu, gde je vladajuća klasa zbog odsustva 'tvrdih' samoreprodukcijskih faktora, kao što je privatna svojina, i uticaja ideološke konstrukcije o 'narodnoj vlasti', bila znatno otvorenija nego u kapitalizmu, prvobitni revolucionarni zamah se posle nekog vremena pretočio u povećano međugeneracijsko samoobnavljanje i naglašeno unutargeneracijsko 'kruženje'. Na taj način su se u kasnijoj fazi u strukturama gotovo svih evropskih socijalističkih zemalja mogle uočiti barijere koje su, u najmanju ruku, izdvajale vladajuću klasu na vrhu lestvice i seljake na dnu lestvice. Čak i metodološki vrlo diskutabilan pristup, koji položaje društvenih slojeva vezuje primarno za visinu zarada i prihoda i u tom smislu prepoznaje njihovu dekompoziciju u Poljskoj u vreme 'real-socijalizma', prikupljenom evidencijom ostavlja čvrst utisak o trendu 'izdvajanja' vladajuće grupe, sitnih privatnika i inteligencije (Domanski, 1994: 339-342). Kompleksniji teorijski pristup kojim je pozicija slojeva definisana po više dimenzija (prihodi, moć, stil života, ugled) je u istraživanjima pokretljivosti u socijalističkim društvima Srbije (Bogdanović, 1987) i Hrvatske (Lazić, 1987) doneo svedočanstvo o jasnim razlikama između najbrojnijih grupa: klase kolektivnih vlasnika, srednje klase, radništva i seljaka.

2.2.2. Meritokratija: problem selekcije u društvenoj pokretljivosti

Teorijski kontekst u kojem se najčešće odvija analiza društvene pokretljivosti podrazumeva određeni pristup problemu stratifikacije i stav prema zatvaranju društvenih klasa, odnosno merenju protoka kroz društvenu strukturu. Odgovor na pitanje zašto je zatvaranje društvenih klasa problem i zašto je poželjan visok stepen protoka kroz društvenu strukturu se u većini tekstova podrazumeva i ne navodi eksplicitno. U kontekstu svih analiza društvene pokretljivosti gotovo da se može prepoznati konsenzus oko premise da otvorenost društvene strukture i slobodan protok pojedinaca kroz društvenu hijerarhiju omogućuju selekciju najsposobnijih i najproduktivnijih članova društva na pozicije sa kojih se kontrolišu najvažniji resursi u društvu. Osim toga, na ovaj način se otežava samoreprodukcija klasa i samim tim slabi glavni peduslov za pojavljivanje klasnog sukoba. Ove premise posebnu vrednost dobijaju u savremenom kapitalizmu kada dolazi do rekompozicije klase na vrhu. Kao što je ranije pomenuto, vlasnička klasa gubi na značaju, a izvršni menadžeri dobijaju sve veću ulogu u kontroli i upravljanju resursima. Samim tim i u najvišoj klasi slabi značaj nasleđivanja (svojine) kao osnove za zauzimanje položaja u društvenoj strukturi i u najmanju ruku se afirmiše još jedan ravnopravan princip klasnog konstituisanja, a to je sticanje znanja i veština neophodnih za upravljanje savremenim tehnološkim, finansijskim i organizacionim sistemima. Ako se još uzme u obzir da vrlo često dolazi do sprege ova dva principa, nasleđivanja i sticanja, bilo kroz pojedinačno dostignuće (oni koji raspolazu svojinom ujedno stižu i kvalitetno obrazovanje) ili kroz konstituisanje društvenih mreža od profesionalnog do porodičnog nivoa, jasno je da se, u načelu, svakom članu društva otvara mogućnost uspona u najvišu klasu (o društveno-strukturnoj koncentraciji i distribuciji tih mogućnosti neću govoriti na ovom mestu). Složeni proces selekcije kroz afirmaciju nasleđenih i stečenih sposobnosti i znanja je u nauci prepoznat kao celina. U teoriji je označen pojmom *meritokratija* koji se izvodi iz pojma *meritus* (zasluga) i znači vladavinu zaslužnih. Zbog stereotipa vezanog za pojam zasluga u socijalizmu, gde su zasluge prvenstveno shvatane kao potvrda ideološkog legitimiteta u procesu društvene selekcije, radije prevodim ovaj izraz sa *vladavina sposobnih*. Međutim, može se reći da upotreba pojma 'meritokratija' u društvenoj nauci još uvek nije jednoznačna. Njegova heuristička vrednost je nesumnjiva, jer on obeležava jedan ugao gledanja na društvenu pokretljivost, onaj u kojem je ovaj proces prepoznat kao složen mehanizam društvene selekcije na najvažnije položaje u državi i privredi. Većina istraživanja društvene pokretljivosti se bavila samo jednim krajem skale pokretljivosti, onim na kojem postoji tendencija slabljenja protoka. Problem postojanja granica otvorenosti ili, recimo, mere optimalne otvorenosti, tek od skoro postaje zanimljiv istraživačima društvene pokretljivosti. Dok bi se, s jedne strane, moglo reći da je

na klasno zatvaranje, (smanjenu društvenu pokretljivost) kao na jedan od preduslova klasnog sukoba, skoncentrisan marksistički pristup, proučavanje kriterijuma postepenog uspona kroz društvenu strukturu obično podrazumeva više diferenciranu stratifikacionu shemu i odsustvo antagonizma između stratum, što odlikuje funkcionalistički pristup. Osim teorijske, pojam meritokratije budi i ideološke kontroverze (problem pravednosti u selekciji), kao i metodološke (problem kriterijuma selekcije). Iz navedenih razloga čini se uputnim razmotriti realnu mogućnost upotrebe ovog pojma u proučavanju društvene pokretljivosti.

Sama ideja društvene pokretljivosti je vezana za prelazak sa principa nasleđivanja na princip sticanja u domenu društvene stratifikacije. U feudalizmu su pojedinci u najvećem broju slučajeva iz generacije u generaciju dolazili na istu strukturu poziciju kao i njihovi očevi, nasleđujući ujedno i određenu imovinu i određena prava, i na taj način bili zaštićeni od pada na nižu poziciju (u slučaju feudalaca) ili sprečeni u usponu na viši položaj (u slučaju kmetova, recimo), bez obzira na svoje sposobnosti, uloženi trud i sl. Na ovaj način '... relativna ekonomska stagnacija je takođe bila udružena sa društvenom krutošću u pogledu stratifikacionih sistema.' (Crompton, 1998: 2). U razvijenom kapitalizmu tehnološke inovacije i tržište postaju pogon društvenog razvoja i strukturne barijere postaju neusklađive sa potrebom za ekonomskim rastom. Efikasnost i organizovanost kao osnovni principi uspešnog funkcionisanja kapitalističke privrede u načelu zahtevaju da najспособniji, najkvalifikovaniji pojedinci zauzmu ključne pozicije u privredi i društvu. U tom smislu, princip selekcije na te pozicije predstavlja jednu od ključnih dinamičkih osovina društvenog pogona. Međutim, postoji još jedna bitna dimenzija meritokratskog modela: kao što su kapitalističko uređenje i liberalne ideje stasavali integralno, tako i strukturna društvena pokretljivost ima i svoju vrednosnu stranu. Pozicioniranje u okviru određene društvene klase se prepoznaje kao jedan oblik individualne slobode, a mogućnost hijerarhijskog uspona ili, pak, pada kao oblik socijalne pravde.

Bilo je potrebno određeno vreme da se pojam društvene pokretljivosti kristalizuje u sociološkoj teoriji i u socijalnoj misli uopšte. Nakon što je kapitalistički društveni poredak obuhvatio veliki broj društava u zapadnoj hemisferi i zaživeo u svojoj industrijskoj formi, konstituisanje i reprodukcija osnovnih društvenih klasa su postali dovoljno stabilni da bi principi ovih procesa bili dostupni istraživačkom oku. Međutim, od Sorokinove studije o društvenoj pokretljivosti je prošlo još nekoliko decenija dok koncept slobodnog i pravednog strukturnog pozicioniranja nije dobio svoj pojmovni oblik. Nakon prvog pojavljivanja u »...proslavljenom sociološkoj fantaziji...« (Breen and Goldthorpe, 2000: 3) Majkla Janga *Uspon meritokratije* (Young, Michael, 1958, *The Rise of Meritocracy*, Harmondsworth: Penguin), pojam meritokratije je prvu sociološku razradu dobio u knjizi Danijela Bela (Daniel Bell) «Post-industrijsko društvo». Po

oceni Brina i Goltorpa, već tada Bel je iskazao tipičan liberalan pristup, prevideo je kritičke kvalitete Jangove knjige i meritokratiju shvatio kao ideal.

Meritokratski princip društvene selekcije ima, dakle, i svoju ideološku stranu. Otvaranje puta sposobnima i vrednima i onemogućavanje pristupa nesposobnima i lenjima na ključne društvene pozicije postaje okosnica legitimacije realnog nivoa društvenih nejednakosti. Bez obzira na svoje klasno poreklo svaki pojedinac treba da bude privučen društvenom pozicijom klase na vrhu, odnosno potisnut društvenom pozicijom klase na dnu i da uloži maksimalan napor da svoje kvalitete dovede u funkciju društvenog rasta, a na institucijama i preduzećima je da njegove sposobnosti i napor iskoriste u tom pravcu. U tom smislu se 'zasluge' za životne uslove, način života i društveni potencijal različitih društvenih slojeva pripisuju individualnim sposobnostima njihovih članova, dok se uloga društvenih institucija, države pre svih, vidi prilično pasivno u svojoj utilitarnosti. Ovako shvaćena meritokratija reprodukuje liberalni koncept jednakosti, a to je jednakost u šansama. Što je pristup ortodoksnije liberalan, to je odgovornost za rezultate učestvovanja u složenom i dugotrajnom procesu društvene selekcije više prebačen na pojedinca. Rozmeri Krompton pronalazi paralelu neo-liberalnoj argumentaciji na ideološkom polju, u funkcionalističkom shvatanju stratifikacije na teorijskom polju, citirajući Dejvisa i Mura (Davis, K. and Moore, W.E. 1945, *Some principles of stratification*): 'Društvena nejednakost je, stoga, nesvesno razvijeno oruđe kojim društva osiguravaju da se najvažnije pozicije prilježno popunjavaju najkvalifikovanijim osobama' (Crompton, 1998: 6). Apologetska, ideološka strana pojma meritokratije otežava jasno definisanje njegovog konkretnog sadržaja i upravo na ovom planu se danas u svetskoj, pre svih britanskoj, sociologiji vodi najžešća debata oko meritokratije.

Ukoliko pojam meritokratije oslobodimo ideoloških konotacija i fokusiramo se na komponentu selekcije, postavlja se realno pitanje: da li je ovaj model svojstven i odgovarajući samo liberalnoj kapitalističkoj državi? Činjenica da je jedan od ključnih uzroka urušavanja evropskog socijalizma bila ekonomska stagnacija i organizaciona neefikasnost, te da je u nizu socijalističkih društava u Evropi u poznoj, umerenoj fazi obrazovanje (stručnost, kvalifikacija) postalo u najmanju ruku jednako važan kriterijum selekcije kao i politička legitimacija, govori da u svim razvijenim industrijskim društvima postoji inherentna potreba za meritokratskim modelom selekcije. Problem u socijalizmu je bio u tome što je sa slomom tehnokratskih struja propala šansa da se ovaj princip prenese i u političku sferu. Ovo je doprinelo da država i dalje ostane nadređena privredi i da slabi impulse ekonomskog rasta umesto da postane njen servis. Ovaj makro sistemski nivo je mesto na kojem teorija konvergencije gubi moć, ali ostaje konstatacija da meritokratija ima širi doseg od razvijenog liberalnog kapitalizma.

Čak i ako ostavimo po strani ovako ekstremno različit sistem, kao što je socijalistički, a ostanemo na nivou makro analize, možemo obratiti pažnju na

primer socijal-demokratskih država u Skandinaviji. Osamdesetih godina prošlog veka ove države su iskusile krizu ekonomskog rasta (Esping-Andersen, 1996), čime je ceo socijal-demokratski model doveden u pitanje. Smatra se da je jedan od glavnih uzroka za ovu krizu prevelika cena države blagostanja. Ta cena se ne meri samo ekonomskim, nego i širim socijalnim merilima. Upravo je slabljenje kriterijuma društvene selekcije zbog prevelikog društvenog protekcionizma indirektno vodilo do opšteg pada efikasnosti (Korpi, 1985). Na taj način je politika koja je za rezultat trebala da ima poboljšanje selekcije kroz omogućavanje ravnopravnog pristupa kulturnim i ekonomskim resursima prešla kritični prag i postala kontraproaktivna razvijajući, barem na jednom kraju stratifikacione lestvice, pasivizam i stagnaciju.

Naravno, stoji argumentacija da u savremenom svetskom sistemu nacionalne ekonomije ili manji ekonomski sistemi i organizacije mogu ostvariti ekonomski rast i na osnovu drugih strategija, a ne prvenstveno gradeći efikasan sistem društvene selekcije. Mora se, međutim, naglasiti da ta mogućnost važi pre svega za specifične istorijske kontekste, za karakteristične kombinacije resursa, za spekulativne razvojne strategije. Za razvoj stabilnih društvenih i privrednih organizacija i dugoročnih razvojnih strategija neophodno je konstituisanje efikasnog principa društvene selekcije.

Na ovom mestu treba razmotriti problem komponenti meritokratske selekcije. U vreme obimne strukturne pokretljivosti koja je pratila najpre razvoj masovne industrijske proizvodnje, a zatim prelaz u post-industrijsku fazu, stepen obrazovanja (obrazovanje kao kriterijum) koji je najjasnije odvajao radnike od farmera i potom bele od plavih okovratnika, nametao se kao bazični kriterijum izbora najsposobnijih. Međutim, širenje visokog obrazovanja je ubrzo dovelo do univerzalizacije ovog kriterijuma, pa su se pojavile i druge komponente čija je validnost potvrđena i putem novih zahteva na tržištu rada. Danas je već opšte mesto da poslodavci pored određenog stepena obrazovanja traže i dodatne veštine, ali i određene osobine ličnosti (upornost, timski rad, rad pod opterećenjem). Stoga ne čudi da i u sociološkim istraživanjima analitičari koriste i dodatne komponente u analizi kriterijuma meritokratske selekcije. Najčešće se pažnja poklanja urođenim sposobnostima iskazanim stepenom inteligencije merenim nekim od standardnih testova i vrednoći (uloženom trudu), najčešće merenom na nivou stava prema radu i požrtvovanju. Teško je sporiti značaj ovih elemenata. Temeljniji problem leži u pitanju: da li je neproduktivno, neefikasno i u krajnjoj liniji nepravedno tretirati nasledene prednosti nekog pojedinca (bogatstvo ili društveni položaj i njemu pripadajući socijalni kapital roditelja) kao 'zasluge'? Neki poslodavac može poslovne veze oca određenog kandidata za zaposlenje da pretpostavi njegovoj obučenosti za određeni posao i da prilikom selekcije ovu njegovu nasledenu osobinu tretira kao najvažniju zaslugu koja ga kvalifikuje za zaposlenje u toj firmi. Još je realniji primer da u situaciji u kojoj dve osobe istog

obrazovanja konkurišu jedna drugoj prednost dobije ona koja ima neki odgovarajući nasleđen kvalitet, a da to nije inteligencija. Ako se od individualnog primera podignemo na opštiji nivo ovo pitanje ima nešto drugačiju formu: da li je nepravedno, a neefikasno sigurno nije, da socijalni kapital, pa makar i nasleđen, ima jednaku težinu u selekciji kao i kulturni (obrazovanje, stav prema radu, pa i ponašanje na radu) i simbolički (intelektualne sposobnosti)? To je zapravo i suština spora oko meritokratije. Svi se slažu oko toga da je pravedno svim članovima društva omogućiti kvalitetno obrazovanje i da je to korisno sa aspekta razvoja socio-kulturnog kapitala u društvu. Pa neka sposobniji na osnovu urođenih kvaliteta zauzmu bolje pozicije. Ali, da li je pravedno da potomci pripadnika srednjih slojeva ulaze u utakmicu favorizovani na osnovu socijalnog kapitala svojih roditelja? Ili još preciznije, kako sprečiti da manje sposobni potomci roditelja iz srednje klase istisnu iz takmičenja talentovane potomke pripadnika nižih slojeva. Ako ponovo ostavimo po strani pitanje pravednosti i čak ne osporimo realnost i pravo pripadnika srednjih slojeva da složenim mehanizmom društvene reprodukcije na svoje potomke prenesu određene osobine koje daju prednost u selekciji (rano usmeravanje na kvalitetno obrazovanje, negovanje favorizujućih vrednosti, razvijanje posebnih tržišno favorizujućih veština)¹, suština problema se svodi na to da je čitavo društvo na gubitku ako se deci iz nižih slojeva ne stvori mogućnost da pokažu i razvijaju svoje urođene sposobnosti i da kasnije imaju ravnopravnu prohodnost na tržištu rada.

Koji je to mehanizam kojim će se rešavati ovaj problem? Imamo princip selekcije na makro nivou koji je obeležen zahtevima efikasnosti i pravednosti i imamo niz mikro-situacija u kojima poslodavci prave selekciju pri zapošljavanju shodno svojim potrebama. Šta može ova dva nivoa da poveže u skladnu celinu? Po neo-liberalnoj koncepciji tržište rada bi trebalo da reguliše ceo proces. Pravac razvoja privrede određuje potrebu za odgovarajućim kvalifikacijama i kvalitetima, a obrazovne ustanove, da bi opstale ekonomski, moraju da ponude takav 'proizvod' na tržištu rada. Savremene tehnologije i savremena organizacija samim tim imaju presudnu reč u postavljanju kriterijuma selekcije. Danas i socijalni kapital, (ili barem tehnike sticanja istog) koji predstavlja jednu tačku spora oko meritokratije, čini komponentu sistema visokog obrazovanja. Napomenuo sam, međutim, da opstanak jednog ekonomskog sistema ili organizacije zavisi od niza mikro okolnosti (pa nekada i makro – npr. globalna energetska kriza, potresi na finansijskom tržištu), te da ekonomska efikasnost i socijalna pravda mogu ići u suprotnim pravcima ili čak jedna na račun druge. Kompaniji ne odgovara ni najспособniji stručnjak ako je skup, niti najjeftiniji radnik ako nije dovoljno

---

¹ Nije retkost da autori zastupaju stav da paralelnom društvenom i biološkom reprodukcijom i selekcijom prednosti pozicije srednje klase u nekoj sledećoj generaciji budu i urođene, tj. da deca iz srednje klase iz generacije u generaciju pokazuju bolje urođene predispozicije (npr. Saunders, 1997).

kvalitetan. Ovde je potrebno strateško planiranje i zbog toga je normalno da obrazovanje ne bude potpuno prepušteno diktatu tržišta, nego da ono kao okosnica socio-kulturnog kapitala bude tretirano kao vitalna funkcija društva i samim tim, modelirano u interakciji države i privrede. Način na koji kompanije u tom slučaju mogu da snižavaju troškove je da razvijaju interno tržište rada, ali istraživanja su pokazala da i taj model zna da postane preskup za kompanije, jer radnici u čije obrazovanje je ulagano unutar kompanije počinju da se ponašaju 'rentijerski' u odnosu na kompaniju onda kada procene da kompaniji postaje sve teže da ih se odrekne zbog onog što je uložila u njih.

Iz navedenih razloga, čini se da pažnja istraživača treba da bude usmerena na sam pristup obrazovanju i na ravnopravnost koju svi članovi društva imaju u pristupu istom. Ostvarivanje jednakih šansi za sticanje obrazovanja na svim nivoima omogućuje pravednu i efikasnu selekciju najsposobnijih i ravnopravan ulaz na tržište rada. Jer, obrazovanje nije linearan proces, 'crna kutija', ono je '...glavno polje društvene selekcije...' (Lockwood, 1995: 10), njegova važna funkcija je i takmičenje kroz koje se iskazuju i određeni moralni, a ne samo intelektualni kvaliteti.

Još jedan problem postaje uočljiv u analitičkoj rekonstrukciji pravca društvene selekcije u savremenom društvu. Ovaj problem je vezan za ulogu srednje klase. Iz ugla ovog rada gledano, njena uloga je, zapravo, dvojaka. S jedne strane, srednja klasa svojim obimom i ulogom predstavlja okosnicu strukture savremenih razvijenih društava (Lockwood, 1995: 1, 3) i rezervoar za regrutaciju više klase. Kao takva ona ima tendenciju klasnog formiranja (konsolidovanja), što, između ostalog, znači i klasnu samoreprodukciju. Njeni članovi, dakle, nastoje da svojim potomcima stvore uslove za bolje školovanje i za zauzimanje pozicija na kojima se i sami nalaze, čime neminovno stvaraju socijalnu (klasnu) barijeru pred pripadnicima niže klase. Ovakvo favorizovanje svojih potomaka direktno protivreči drugoj ulozi srednje klase, a to je uloga čvorišta protoka u vrh društvene lestvice. Ispunjavajući jednu funkciju (stabilnost sistema) ona ugrožava drugu (otvoren protok ka elitnim položajima) čime posredno definiše granice dosega meritokratskog principa. Ovime se dobija iskustveni odgovor na teorijsko pitanje o granicama meritokratije, tj. da li je moguća 'savršena pokretljivost'? (Swift, 2004).

Ranije je pomenuto da je kriterijum za određivanje najsposobnijih članova društva već doveden u pitanje. Treba naglasiti da je ovaj kriterijum promenljiv i da zavisi od stepena razvijenosti društva i uloge obrazovanja u reprodukciji sistema. U savremenom društvu u kojem znanje i informacije imaju izuzetan razvojni značaj, formalno obrazovanje sve više postaje zajednički imenitelj, a sve manje jasan kriterijum društvene selekcije². Različita dodatna i specijalistička

---

² Povećava se broj razvijenih zemalja u kojem učešće visokoobrazovanih prelazi 30%.

znanja i veštine vrlo često imaju odlučujuću ulogu prilikom selekcije i sve češće su prepoznata kao sastavni deo ukupnog obrazovanja. Samim tim se pomera i optimalna tačka preseka efikasnosti i društvene pravednosti u pokretljivosti. Uz pojam celoživotnog obrazovanja i koncept meritokratije ima pomeren, bolje reći proširen fokus. Na planu istraživanja valja, dakle, merne instrumente prilagoditi ovakvom trendu i registrovati sva znanja i veštine kojima ispitanik raspolaže u slučaju da to ne može biti potvrđeno jedinstvenom školskom diplomom.

Na ovom mestu dolazimo do važnog momenta u procesu društvene selekcije. Radi se o razlici između stečenih i realizovanih znanja i veština, o potvrđenosti određenih sposobnosti u praksi. Samo u praksi se mogu prepoznati određeni kvaliteti koji su potrebni za više upravljačke pozicije. Ne radi se samo o iskustvu koje se stiče kroz višegodišnju zaposlenost i koja je dragocena za svako zanimanje, nego o afirmaciji individualnih sposobnosti koje daju dodatni kvalitet u upravljanju sistemima i procesima. Budući da su mnoge tehnike i veštine upravljanja danas predmet formalnog obrazovanja u odgovarajućoj oblasti, ovde se pre radi o karakteristikama koje izdvajaju uspešne rukovodioce visokog ranga. One označavaju zonu slabije formalizacije procesa selekcije i samim tim povećane osetljivosti na problem socijalne pravednosti. Upravo od tog nivoa društvene hijerarhije koncept meritokratije polaže istinski test. A upravo to je tačka na kojoj nas današnja debata o meritokratiji ostavlja bez materijala. U suštini, problem je u modelu društvene strukture kojeg autori koriste u svojim analizama. Radi se o čuvenoj Goldtorpovoj klasnoj shemi od 7 nivoa koja je u velikoj meri horizontalna i klasne pozicije ne ređa po nivou društvene moći, ugleda ili materijalnog položaja koji se na njima koncentrišu. Zapravo, ona gotovo da bi mogla da se koristi i na hijerarhijski način, da nije jednog problema. Radi se upravo o tome da u I klasi važni, odgovorni rukovodeći položaji, oni oko kojih se koncentriše najviše društvene moći, kapitala i ugleda nisu odvojeni od nižih rukovodećih položaja, pa se tako ne može ni analizirati pokretljivost od nižih ka višim, kao ni kriterijum selekcije u tom procesu.

Iz prethodnog razloga i koncept meritokratije ostaje nedorečen i podlozan ideološkoj interpretaciji. Onako kako je danas preovlađujuće korišćen, on obuhvata samo jedan deo procesa društvene selekcije, doduše ne manje važan. Moglo bi se reći da je njegov fokus usmeren na selekciju u srednju klasu. U periodu prelaska u post-industrijsko društvo, ova selekcija je imala vitalan značaj za reprodukciju sistema. Ovladavanje setom osnovnih sistemskih i upravljačkih znanja je postalo standardom te selekcije i formalno obrazovanje u tim oblastima je bilo jasan kriterijum ulaska u srednju klasu. Obim i/ili specijalizovanost tih znanja su omogućavali dalju, finiju selekciju unutar srednje klase.

Iz aspekta ovog rada bitno je naglasiti da koncept meritokratije sadrži dovoljno jasnih teorijskih i iskustvenih elemenata koji dozvoljavaju njegovu upotrebu van ideološkog i normativnog konteksta. Ovaj koncept označava sistem

društvene selekcije koji podrazumeva otvorenu klasnu hijerarhiju i slobodan protok kroz društvene slojeve koji počiva pre svega na ravnopravnom pristupu obrazovanju i tržišnoj (utilitarnoj) selekciji ljudskih resursa. Iz tog razloga se i uspešnost post-socijalističke transformacije društava Centralne i Istočne Evrope, pa samim tim i Srbije, jednim delom može meriti i stepenom oformljenosti meritokratskog principa društvene selekcije (Večernik, 1996: 14). Analiza meritokratije na mikro nivou podrazumeva, kao što je rečeno, niz specifičnih merenja i ja je, na žalost, ne mogu primeniti u ovom radu. Ipak, analiza ukupne pokretljivosti i, posebno, ravnopravnosti u pristupu obrazovanju i partijskog aktivizma kao kriterijuma selekcije može naznačiti stepen približavanja meritokratskom modelu društvene selekcije.

2.3. Post-socijalistička transformacija i društvena struktura

Odnosi između društvene strukture i (pod)sistema (ekonomskog, kulturnog, političkog) su složeni i višestruko posredovani. Osim toga, ti odnosi su dvosmerni i, s jedne strane, konstituisanje osnovnih društvenih klasa i artikulacija odnosa između njihovih grupnih interesa zavise od stepena privredne razvijenosti konkretnog društva, od svesti tih grupa o sopstvenim interesima, od mere razvijenosti i otvorenosti političkih institucija, kao i od ukupnog nasleđa u sferi materijalne i duhovne reprodukcije. S druge strane, način daljeg oblikovanja reprodukcije društvenog života zavisi od interesa klase na vlasti i njenog odnosa sa drugim klasama. Prepoznavanje aktera na društvenoj sceni i njihovih interesa može osvetliti mesto ukrštanja globalnih razvojnih tendencija i pravca kretanja konkretnog društva, te dovesti do razrešenja teorijske napetosti na makro-mikro relaciji proizvedene različitim smerom razvoja na ova dva nivoa. Svetski sistem postaje sve više integrisan i sve jasnije podeljen na centar, poluperiferiju i periferiju. Način i mera integracije u taj sistem, kao i, vezano za ovu temu, reakcija na podsticaje koji konkretnim društvima stižu iz tog sistema u velikoj meri su definisani odnosima između aktera na lokalnoj društvenoj sceni.

Na opštem društveno-istorijskom planu problem iz naslova je obeležen nejednakim razvojnim tendencijama na regionalnom i lokalnom nivou. Pokušaj bekstva sa (polu)periferije globalnog svetskog sistema nije bio niti jednako naglašen, ni jednako uspešan za sve zemlje 'lagera'. Čini se da je ovaj talas promena i na njemu oslikan odraz neupitne društveno-formacijske predestiniranosti 90-ih godina prošlog veka do Srbije stigao tek sa pola snage i da je u njenoj istorijski poroznoj društvenoj konstrukciji kopnio isto onoliko koliko ju je menjao. U interakciji sa nizom konkretnih ovdašnjih istorijskih, kulturnih i

društvenih okolnosti pozitivne, modernizujuće transformacijske tendencije često su poprimala izvitooperene oblike, preobraćajući se povremeno u svoju negaciju - pararealne i disfunkcionalne institucije ('dekorativne' savezne ustanove, državno kontrolisana sredstva javnog komuniciranja, novi represivni zakoni itd.). Sistem se nalazio u stanju duboke krize i negativne tendencije su se na mnogim poljima iskazivale konstantno iz godine u godinu.

Niz celovitih teorijskih i empirijskih studija je doneo produbljeniji pristup problemu transformacije srpskog društva i bogatstvo iskustvene evidencije. Ono što se može izvesti kao opšti kumulativni doprinos pomenutih studija jeste konstatacija o postojanju četiri procesa koji su se trajno iskazivali u društvenom životu Srbije u poslednjoj deceniji XX veka. Najšire rečeno, ti procesi su:

- formiranje novih društvenih grupa i rekonstrukcija odnosa na hijerarhijskoj društvenoj lestvici
- produbljanje ekonomske krize
- reaffirmacija tradicionalnog vrednosnog sistema
- istrajavanje sistemski indukovane političke samovolje.

Promene društva Srbije tokom 1990-ih Lazić naziva 'blokirana transformacija'. Pod blokiranom transformacijom se podrazumeva proces u kojem je deo prethodno vladajuće nomenklature svoj sveukupni »društveni monopol zamenio međusobno povezanom ekonomskom i političkom dominacijom, koja je omogućila odlaganje uvođenja tržišne ekonomije i političkog takmičenja« (Lazić, in Higley and Lengyel, eds. 2000: 130). Na osnovu ovakve dominacije ove grupe obavljena je konverzija prethodnog monopolističkog društvenog položaja u ekonomski (privatan) kapital³.

Analitički prelaz sa nivoa globalne podele društvenog rada na nivo konkretno-istorijskog društva zahteva da se u tumačenje uvedu osobenosti ukupne istorijske pozicije istraživanog društva (Grusky and Hauser, 1984). Pored opšteg faktora nekonkurentnosti socijalističkog načina proizvodnje i ekonomske krize koja je dovela do slabljenja za sistem stabilizujućeg efekta velike strukturne uzlazne pokretljivosti izazvane naglom industrijalizacijom, čitav niz specifičnih društvenih i istorijskih okolnosti je profilisao donekle drugačiji model strukturacije u kasnom socijalizmu u Jugoslaviji nego u ostalim evropskim socijalističkim društvima. Tome sledstveno, decentralizacija političkog

³ Članovi nekadašnje nomenklature u Srbiji i pripadnici njenih mreža (porodičnih i prijateljskih) su, tokom prve polovine 90-ih, uspeali da se domognu dve trećine elitnih preduzetničkih položaja, što je znatno više nego u bilo kojoj drugoj post-socijalističkoj evropskoj zemlji (up. Lazić, ur. 1994).

odlučivanja i upravljanja, elementi tržišne ekonomije u privredi, naglašeniji 'menadžerski' položaj socijalističkih direktora, pluralizam u kulturnoj sferi, veći stepen samouprave u preduzećima i privatni posed u poljoprivredi su doveli i do drugačije strukturne reakcije na transformacijski izazov, u smislu da je on bio ublažen razlivanjem kroz te, već formirane, pluralizacijske kanale (Lazić, 1996b: 280-281). Ovakva 'otpornost' je bila jedan od bitnih elemenata koji su doveli do toga da je sistem koji je pospešio društvenu i ekonomsku krizu u socijalizmu izdržao na nogama ideološki udar političkog i ekonomskog liberalizma. Uz još neke konkretne okolnosti kriza je produbljena do gore opisanog stanja.

Budući da je o ovoj temi već dosta pisano u domaćoj stručnoj literaturi, ja ovde želim da se zadržim samo na jednom sistemskom momentu kojeg smatram bitnim za dalji tok analize. Radi se o konstituisanju paralelnog, nelegalnog ekonomskog sistema.

2.3.1. Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji. »Siva ekonomija« u Srbiji 90-ih

Jedna od glavnih pozornica na kojoj se odvija(o) raspad komandne privrede i dekonstrukcija osnovnog institucionalnog mehanizma evropskih socijalističkih društava je polje neformalne privrede. Naglo uvećane dimenzije tog polja, neobična živost nosilaca ekonomske akcije u neformalnoj privredi (NP), kao i raznovrsnost oblika prilagođavanja aktera institucionalnom vakuumu i ekonomskoj krizi u periodu velikih promena neminovno su privukli pažnju kako stručne, tako i šire javnosti. Slučaj Srbije u ovom smislu ne predstavlja izuzetak. S obzirom na neke specifične istorijske okolnosti kao što su: socijalističko privredno nasleđe, slabo razvijen tercijarni sektor, rat u neposrednom okruženju, ekonomske sankcije UN, produžena agonija protosocijalističkog sistema, kao i razorni vojni napad NATO Saveza, pre bi se reklo da Srbija predstavlja specijalan slučaj dualizacije postsocijalističke privrede. U proučavanju NP pored obima, strukture i pojava oblika, poseban značaj ima dinamička (razvojna) dimenzija i mogućnost redukcije ove pojave.

Neformalna privreda nije nov fenomen, ni u iskustvenom, ni u naučnom smislu. Od svetske ekonomske krize 70-ih godina prošlog veka na ovamo ova pojava je opažena u svim tipovima ekonomskih sistema, na svim nivoima ekonomske razvijenosti i u svim velikim svetskim kulturama. Samim tim i nalazi stručne analize, ekonomske, sociološke i antropološke, se kumuliraju i prodiru dublje u strukturu problema. Pokušaj da se predstavi NP u Srbiji na kraju dvadesetog veka je u osnovi određen ovakvim stanjem. Što se tiče teorije, između

krutosti ortodoksnog ekonomskog pristupa na jednoj strani, koji je dostigao vrhunac u definiciji Međunarodnog biroa rada (ILO) koja aktivnosti u NP tretira kao isključujuće i vezuje ih za urbanu sredinu, nisko obrazovanje, radno intenzivnu proizvodnju i neregulisana tržišta u nerazvijenim privredama i suprotnog stanovišta na drugoj strani, prema kojem je neformalna ekonomska aktivnost model opstanka u uslovima nedovoljnosti modernih poslova, narodni odgovor na krutu »merkantilističku« državu u Latinskoj Americi (de Soto) putem prodora stvarnih tržišnih snaga u privredu okovanu državnim regulacijom (Portes, 1994: 427), iznikao je »srednji pristup« koji »sivu« ekonomiju ne određuje vrednosno i pristupa joj više diferencirano. Prema ovakvom pristupu NP karakterišu »sve dohodovne aktivnosti koje nisu regulisane od strane institucija društva u zakonskom i društvenom okruženju u kojem su slične aktivnosti regulisane« (Castells and Portes, 1989: 12). Neformalnu privredu treba razlikovati od sličnih oblika kao što su ilegalne, neprijavljene i neregistrovane ekonomske aktivnosti. No, budući da se ovi oblici mogu preklapati, najbitnije je napraviti distinkciju u odnosu na ilegalnu ekonomiju. *Ilegalna ekonomija* uključuje proizvodnju i promet zakonski zabranjenih proizvoda i usluga. Dakle, ilegalna ekonomija se definiše preko nezakonitosti krajnjeg proizvoda, a neformalna ekonomija preko neformalnosti (izbegavanja institucionalne regulisanosti) samih procesa proizvodnje zakonski dozvoljenih proizvoda ili pružanja legalnih usluga (Portes, Castells, Benton, 1994: 14-15). Preciznija definicija *neformalne privrede* podrazumeva *ekonomske akcije koje zaobilaze troškove i koje nisu pod zaštitom zakona i administrativnih pravila koja pokrivaju »odnose vlasništva, trgovinska prava, radne ugovore, kreditiranje i sistem socijalnog osiguranja«* (Feige, 1990, moj italik).

2.3.1.1. NP u post-socijalističkoj Srbiji

Siva ekonomija je pojava koja u većoj ili manjoj meri prati svaki ekonomski sistem i samim tim je odavno privukla pažnju ekonomista i sociologa (vidi Mrkšić, 1994). Međutim, tokom 1990-ih godina u Srbiji je ova pojava prevazišla poziciju korektivnog efekta sistemskih disfunkcionalnosti i postala sistemski indukovana. Podaci iz istraživanja sive ekonomije koje je obavio Ekonomski institut iz Beograda 1997. godine, dakle u vreme kada je rađeno i jedno od istraživanja na kojem će počivati analiza društvene pokretljivosti u ovom radu, govore da je učešće sive ekonomije u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti iznosilo oko 26%, uz učešće oko 1,2 miliona lica, svedeno na puno radno vreme! (Krstić, 1998: 57). Ove procene su vezane za dodatnu pretpostavku da je deo sive

ekonomije koji je eventualno sadržan u registrovanom društvenom proizvodu jednak nuli (Krstić, 1998: 16).

Pređočeno je da NP može znatno varirati u obliku i strukturi, te da je ta varijacija konjunktorno zavisna. Međutim, s obzirom da su zemlje bivšeg evropskog socijalizma imale niz sistemskih sličnosti i isti model privrede i društva za reformski uzor, opravdano je postaviti pitanje: postoji li »tranzicijska« NP? Krstić i dr. (1998: 10-11) ističu da se u privredama u tranziciji pojavljuju »oblici sive ekonomije koji su bili svojstveni i bivšem načinu privređivanja, kao i oblici koji su svojstveni tržišnim privredama«. ⁴ Što se tiče obima NP, radi poređenja treba navesti da je on **u Zapadnoj Evropi** početkom 70-ih (mereno udelom u BDP) iznosio 5%, a da je 90-ih taj udeo u proseku iznosio između 7% i 16% (od 5% u Irskoj, Austriji i Holandiji do 20% u Grčkoj i Italiji). Podaci za **bivše socijalističke zemlje** su dati u tabeli 1.

---

⁴ O osobinama i oblicima 'sive ekonomije' u Srbiji vidi šire u Krstić i dr, (1998)

TABELA 1. Udeo neoficijelne ekonomije u ukupnom BDP izabranih privreda u tranziciji

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	BDP per capita izražen u PKS* \$ 1995
Azerbejdžan	12,0	21,9	22,7	39,2	51,2	58,0	60,6	1665
Belorusija	12,0	15,4	16,6	13,2	11,0	18,9	19,3	4220
Gruzija	12,0	24,9	36,0	52,3	61,0	63,5	62,6	1813
Kazahstan	12,0	17,0	19,7	24,9	27,2	34,1	34,3	3664
Moldavija	12,0	18,1	27,1	37,3	34,0	39,7	35,7	2069
Rusija	12,0	14,7	23,5	32,8	36,7	40,3	41,6	4480
Ukrajina	12,0	16,3	25,6	33,6	38,0	45,7	48,9	2400
Uzbekistan	12,0	11,4	7,8	11,7	10,1	9,5	6,5	2370
Letonija	12,0	12,8	19,0	34,3	31,0	34,2	35,3	3291
Litvanija	12,0	11,3	21,8	39,2	31,7	28,7	21,6	4471
Estonija	12,0	19,9	26,2	25,4	24,1	25,1	11,8	4138
Mađarska	27,0	28,0	32,9	30,6	28,5	27,7	29,0	6410
Poljska	15,7	19,6	23,5	19,7	18,5	15,2	12,6	5400
Slovačka	6,0	7,7	15,1	17,6	16,2	14,6	5,8	7320
Češka	6,0	6,7	12,9	16,9	16,9	17,6	11,3	9770
Bugarska	22,8	25,1	23,9	25,0	29,9	29,1	36,2	4588
Rumunija	22,3	13,7	15,7	18,0	16,4	17,4	19,1	4312

* PKS – paritet kupovne snage

Izvor: EBRD, Transition Report 1997, prema Krstić i dr. (1998: 12)

Za Hrvatsku podaci govore o porastu učešća NP u BDP do 1994. i o trendu pada u 1995. 1990. intervalna ocena je bila 17,8-25,9% od registrovanog BDP, za 1991. 19,4-28,0%, za 1992. 21,7-38,2%, za 1993. 29,7-38,2%, za 1994. 28,6-37,4% i za 1995. 22,7-32,6% (isto: 14). Konačno, **u Jugoslaviji** su 90-ih vršene procene obima »sive« ekonomije putem različitih metoda. Procene putem metoda ponude na tržištu rada omogućuju standardizovano poređenje za nekoliko godina i daju pouzdanu ocenu donje granice obima NP (isto: 15-17). Prema ovim

procenama, učešće NP u SRJ u 1991. je iznosilo 31,6% u odnosu na registrovani društveni proizvod, u 1992. ta brojka je bila 41,7%, u 1993. 54,4%, u 1994. 44,7%, u 1995. 40,8% i u 1997. 34,5%. Na osnovu ankete sprovedene 2000. u Srbiji je blizu 1,2 miliona ljudi bilo angažovano u »sivoj« ekonomiji (Krstić i Stojanović, 2001: fn. 27), što je više od 1/3 aktivnih lica (otprilike isti broj kao 1997.).

Što se tiče strukture aktivnosti u jugoslovenskoj NP, rezultati ankete iz 1997. govore da 79% onih koji su odgovorili da imaju dodatni posao taj posao obavljaju »za svoj račun«, 10% »preko firme ili zadruga«, a 8% za račun neformalnog poslodavca. 40% učesnika u NP ima niske mesečne prihode, a na neformalnom tržištu su prosečni prihodi po danu za 46% veći nego na formalnom. Ovaj dobitak potiče iz utaje poreza, ali tu sumu poslodavac i zaposleni ne dele na jednake delove – poslodavcu ide 54%, a zaposlenom 46%! Najveći procenti onih koji se javljaju na skrivenom tržištu rada se nalaze u sledećim grupama: među samozaposlenima 100%, među nezaposlenima 38,8%, među zaposlenima 31,9% (oni čine 52,1% od svih angažovanih na neformalnom tržištu rada!), među poljoprivrednicima 23,9%, među penzionerima 17,3% i među ostalima sa ličnim prihodima 20,4%. Sličan raspored je i prema prosečnom mesečnom prihodu od »sive« ekonomije - među pomenutim grupama najveći prihod su imali samozaposleni (2.913 dinara), zatim nezaposleni (1.471 din), zaposleni (1.019), penzioneri (914) i poljoprivrednici (875). Kao motiv za bavljenje neformalnom ekonomijom dominira sigurnije preživljavanje, kod svih grupa osim kod vlasnika/suvlasnika firmi koji u 61% slučajeva deluju u NP zbog višeg standarda. Još je bitno pomenuti da među delatnostima po učešću »sive« ekonomije prednjači trgovina (28,3%), a slede poljoprivreda (21,7%), zanatstvo (18,8%), finansijske usluge (7,2%) i građevinarstvo (6,9%), s tim što je procenat učesnika u neformalnoj poljoprivredi za preko pet puta veći nego u formalnoj, a u trgovini i zanatstvu malo više od dva puta. Visina prosečnog mesečnog prihoda ima gotovo inverzan raspored u odnosu na prethodno: građevinarstvo 1.537 din, finansijske usluge 1.501 din, trgovina 1.454 din, zanatstvo 1.207 din i poljoprivreda 858 din.

Pređeni podaci upućuju na nekoliko zaključaka. Najpre, što se tiče »privreda u tranziciji«, iako tabela ne nudi informaciju o nizu varijabli koje su nabrojane kao bitne za objašnjenje fenomena NP, kontekstualno se može zaključiti da obim NP nije direktno povezan sa privrednom razvijenošću iskazanom preko BDP. Drugo, zemlje čiji je napredak u institucionalnom razvoju prepoznat statusom kandidata za ulazak u Evropsku Uniju imaju manji obim NP nego ostale i pokazuju opadajući trend na tom planu. Izuzeci, kao što su Letonija na jednoj strani i Uzbekistan na drugoj, se verovatno mogu objasniti nekim specifičnim konjunktivnim elementima, ali se na ovom mestu neću upuštati u tu analizu. Bitnije je napomenuti da se takvim elementima mogu objasniti kretanja u NP u jugoslovenskom slučaju. Jedan od tih elemenata su ratovi uz koje se raspala

bivša Jugoslavija, što pokazuje sličnost u trendu NP u Hrvatskoj i SR Jugoslaviji. Neki drugi elementi bi trebalo da objasne obim neformalnog sektora u Jugoslaviji. Deo razloga za izuzetno visoko učešće NP u periodu 1992-1995. osim u pomenutim zajedničkim društvenim i privrednim kretanjima karakterističnim za zemlje postsocijalizma svakako leži i u ekonomskim sankcijama koje su UN uvele protiv tadašnjih jugoslovenskih vlasti i koje su uticale na profilisanje strategija ekonomskog opstanka preduzeća i pojedinaca u Jugoslaviji. Međutim, nijedno istraživanje do sada nije omogućilo da se razdvoje efekti ekonomske blokade i »predatorskog« ponašanja tadašnje privredne i političke elite, pa će i karakterizacija tadašnje NP u Jugoslaviji kao »predatorske« ili NP preživljavanja ostati nedorečena. Rezultati istraživanja iz 1997. i 2000. govore da u Jugoslaviji preovlađuje drugi navedeni model.

2.3.1.2. NP i društvena struktura u Srbiji

Cela priča je začeta pod sličnim okolnostima kao u većini drugih zemalja u transformaciji: naglo otvorena mogućnost privatizacije i neizgrađenost mehanizama regulacije i kontrole su doveli do brzog formiranja sloja *nouveau riche*. Budući da je taj sloj formiran prvenstveno od pripadnika bivše vladajuće klase koji su i dalje u velikoj meri zadržali svoje menadžerske ili političke funkcije, njihov interes je bio da razrade veze između dva sistema, zvaničnog i 'sivog' (vidi Lazić, 1996b: 282-284). Nadalje, ne samo da ovakvu privatizaciju i uspostavljanje tržišta nije sledila izgradnja demokratskih i tržišnih institucija, nego su hiperinflacija iz 1993. godine i ekonomske sankcije UN veštinu u nelegalnom poslovanju uzdignle na nivo legitimacijskog standarda u novim unutrašnjim i spoljnim ekonomskim odnosima. Perpetuiranje uslova za brzo i nekontrolisano zarađivanje se poklopilo i sa interesom dela državnog privredno-političkog establišmenta, koji je 'liturgijskom' poreskom politikom (Veber, 1976: 158), čiji vrhunac predstavlja retroaktivno oporezivanje, popunjavao državni budžet iscrpljen nerealnim političkim ambicijama. Došlo se u situaciju da se interesi kolektivno-vlasničke klase i klase novih privatnika sretnu na polju nelegalnog poslovanja. Na ovaj način je početna strukturalna (položajna) sprega stare i nove elite postala i sistemska (funkcionalna) i ceo proces transformacije povukla od modela prvobitne akumulacije ka modelu političkog kapitalizma u kojem dominiraju etatizam, autrakičnost, protekcionizam, kontrola cena, prevlast političke nad ekonomskom elitom, tradicionalizam i ksenofobičnost (Arandarenko, 1995: 47). Dualizacija privatnog sektora na '...tradicionalni i onaj kontrolisan od strane nomenklature...' (Staniszkiš, 1991: 47), kao jedna od glavnih odlika stasavanja političkog kapitalizma na temeljima državnog

socijalizma, je tokom 90-ih postajala sve vidljivija u Srbiji, više zahvaljujući 'adaptivnoj rekonstrukciji elita' (Lazić) nego autohtonom rastu sitnog i srednjeg preduzetništva (vidi fn. 5, str. 52).

Opisanim 'poslovanjem', domaće firme, pogotovo one u društvenom vlasništvu, sve češće su ostajale bez posla, veliki broj zaposlenih sa minimalnim ili nikakvim prihodima, a nezaposleni, čiji realan broj je značajno prevazilazio ionako zastrašujuću procenu od 30-ak %, bez perspektive da promene svoj status. Nezaposleni, penzioneri, ali i veliki broj formalno zaposlenih (posebno oni iz nižih slojeva), morali su izvan zvaničnog sistema da potraže sredstva za preživljavanje. Na ovaj način, razvijanje nelegalnog tržišta makar privremeno postaje interes i ostalim slojevima. Nesankcionisanje ulične prodaje i rada 'na crno', jeftina i sve nekvalitetnija zdravstvena zaštita i nešto malo socijalne zaštite za one koji su još uvek formalno bili vezani za neka državna preduzeća, ulog je koji je državnoj vlasti u ovoj igri doneo prigušenje potencijalnih društvenih nemira. Ova 'parazitska simbioza' predstavljala je odgovarajuću strukturnu potku za razvoj etosa 'neodgovornog državotvorstva, vlastoljublja i političke megalomanije' kod društvene elite (Antonić, 1993: 175). Znatno broj visokoobrazovanih pripadnika srednjeg sloja je svoje neslaganje sa ovakvom 'interesnom koalicijom' iskazao tako što je rešenje potražio u drugačijim 'pravilima igre' u nekim drugim, razvijenijim državama. Strukturni i demografski činoci su verovatno u različitom smeru uticali na opštu stopu pokretljivosti u srednjem sloju - prvi, oličeni u ekonomskoj stagnaciji, su izazivali gašenje (ili barem neotvaranje novih) radnih mesta, dok je iseljavanje velikog dela ovog sloja smanjivalo konkurenciju oko preostalih radnih mesta. Mnogi su se činom emigracije odlučili i za pad u individualnoj pokretljivosti zarad dobitka u strukturnoj, računajući da će konačan ishod biti povoljan po njih. Prihvatili su zaposlenje ispod sopstvene kvalifikacije zarad stabilnijih životnih uslova i boljeg standarda. No, ako emigracijom dela srednjeg sloja i opadanjem konkurencije oko preostalih radnih mesta ostatak ovog sloja u Srbiji nije doživeo hijerarhijski pad, svakako je izgubio na delatnom potencijalu i oslabio i svoje šanse i šanse celog društva za strukturni uspon kroz modernizaciju. Gledano sa stanovišta Hiršmanovog (Hirschman) 'exit and voice' pristupa, reklo bi se da je u Srbiji rast *exit* opcije kod srednje klase pre dovodio do slabljenja nego do jačanja socijalnog protesta (*voice*) (Hirschman, 1993: 201).

Na ovaj način je povučena linija razgraničenja između malog broja onih koji su se takmičili za više ekonomske i političke moći i preostalih koji su se takmičili da održe svoj status ili barem prežive. Iz ankete Ekonomskog instituta smo videli da broj onih kojima je osnovni motiv za bavljenje sivom ekonomijom viši standard premašuje polovinu (61%) jedino kod vlasnika/suvlasnika privatnih firmi koje se javljaju na neformalnom tržištu. Kod samozaposlenih i slobodnih profesija takvih je oko 1/3, dok kod ostalih slojeva oni imaju znatno manji udeo.

Naravno, onaj drugi motiv koji preovladava kod svih nižih slojeva je 'sigurnije zadovoljavanje osnovnih životnih potreba', tj. preživljavanje (Krstić, 1998: 35). Ova linija razgraničenja, koja ujedno razdvaja i različite načine reprodukcije svakodnevnice, a verovatno i različite vrednosne sisteme, predstavljala je u drugoj polovini 1990-ih, na najopštijem nivou, suštinu distinkcije dveju društvenih grupa u srpskom društvu. Zbog ovakvog uticaja principa diferencijacije u zoni sive ekonomije na celokupnu društvenu strukturu definicija dualizacije ekonomije širi se na dualizaciju celog sistema.

Naravno, bilo je za očekivati da opisana pozicija jedinstva interesa elitnog i značajnih delova ostalih slojeva ne može dugo opstati. Individualni privid pokretljivosti stvoren paralelnim hodom kroz dve strukturacijske dimenzije, formalnu i neformalnu, samo odlaže grupnu akciju izazvanu realnom stagnacijom, delujući kao 'posredni činilac' (Erikson i Goltorp). Navedena suštinska razlika interesa i delatnog potencijala unutar ove dve grupe, i između njih, nazivanje ovih grupa klasama čini privremenim, baš kao što i ovakav sistem predstavlja samo istorijsku etapu produžene i blokirane transformacije. Kao što je rečeno, suština privremenosti ovakve klasne podele leži u neodrživosti koalicije temeljno različitih interesa. Ovim se ne želi reći da je predodređenost ishoda transformacije za sve zemlje Srednje i Istočne Evrope u tom procesu ista, nego da je bilo jasno da sistem kakav je tada postojao u Srbiji nije mogao predstavljati trajan, tipičan društveni oblik. No, u ovom se radu imamo baviti upravo ovakvim društvenim sistemom i zato se postavlja pitanje principa definisanja osnovnih slojeva.

2.3.2. Klasno-slojna struktura u Srbiji u blokiranoj transformaciji

S obzirom na činjenicu da se mogu prepoznati dva paralelna sistema društvene reprodukcije, postavlja se pitanje: da li u analizi društvene pokretljivosti u Srbiji 1990-ih ostati u okvirima zvaničnog sistema i koristiti standardne klasifikacije društvenih slojeva bazirane na položaju u zanimanju, ili je model strukturiranja u sivom sektoru toliko drugačiji da zahteva korišćenje drugačije strukturne sheme za celovitu analizu? Već je pomenuto da se intenzitet mehanizama sivog sistema tumači kao proporcionalna mera reakcije na disfunkcionalnost osnovnog sistema, koja je u ovom konkretnom slučaju velikim delom sistemski izazvana i kontrolisana. Takođe je naglašeno da se međuzavisnost ova dva sistema može jasno videti. Moje je mišljenje da se i strukturiranje u sivoj zoni bazično vezuje za tipične slojeve industrijskog društva i da se radi o principu pojačavanja diferencijacije do ekstremnih granica i otežavanja strukturnog protoka za veliki broj pojedinaca (smanjena strukturalna

pokretljivost). Osim navedene razlike u motivima za uključenje u dualni ekonomski sistem, u prilog ovome govori pomenuti podatak iz istraživanja Ekonomskog instituta: cena rada na neformalnom tržištu je viša nego na formalnom, ali samo zbog toga što su porezi utajeni. S druge strane, radniku u toj igri pripadne manji deo sume od utajenog poreza (46%), a poslodavcu veći (54%) (Krstić, 1998: 27). Dodatan efekat na povećanje društvenih nejednakosti čini to što se na ovaj način nepravedno raspedeljuju sredstva kojima bi, između ostalog, trebalo pokriti opštu socijalnu i zdravstvenu sigurnost. Ovime su direktno pogođeni slojevi koji se nalaze na samoj društvenoj margini, a indirektno budućnost većeg dela društva.

Poseban problem u okviru šireg problema post-socijalističkog restrukturiranja čini kategorija nezaposlenih. Najpre treba naglasiti da je u teoriji društvene strukture ova kategorija tek od skoro uvrštena u formalne tipologije društvenih klasa. Za ovo je najverovatnije zaslužan porast nezaposlenosti u evropskim zemljama u poslednjoj deceniji koji je učinio problematičnim ignorisanje klasne pozicije 10% ili više aktivnog stanovništva ili njihovo jednostavno guranje u marginalnu klasu ('underclass').

2.3.2.1. Marginalna klasa

Koncept marginalne klase predstavlja još jedno izvorište debate u savremenoj teoriji društvene strukture i pokretljivosti. U engleskoj sociologiji, gde je ovaj koncept najčešće korišćen, postoji dosta zasebnih analiza marginalne klase, ali ona glavnom nije predmet analize društvene pokretljivosti. Uočljiva su tri pristupa pitanju marginalne klase (Buckingham, 1999: 49-52):

- Prema bihejvioralnom pristupu, marginalna klasa se sastoji uglavnom od samohranih majki koje su zavisne od socijalne pomoći i od muškaraca koji izbegavaju zaposlenje. Članovi ove klase imaju vrednosni sistem koji odudara od glavnine društva i kulturno su homogeni. Kulturne osobine članova marginalne klase se prenose sa generacije na generaciju i, između ostalog, podrazumevaju nisku radnu motivaciju i slabe kognitivne sposobnosti.

- Prema pristupu tržišta rada, članovi marginalne klase odbacuju institucionalizovanu politiku (bilo povlačenjem ili direktnom akcijom), prostorno su i ekonomski izdvojeni, kulturno osobeni i karakteriše ih niska kvalifikovanost i obrazovanje.

- Prema kritičkom pristupu, teza o kulturnoj osobenosti pripadnika marginalne klase je neodrživa. Ova klasa je heterogena po sastavu, ima stavove

slične ostatku društva i pokazuje veoma malo međugeneracijske reprodukcije. Onima koje drugi pristupi prepoznaju kao članove marginalne klase uistinu nedostaje obrazovanja i kvalifikacije, ali mnogi od njih zapravo pripadaju nekvalifikovanoj radničkoj klasi.

Kohortna analiza na panel podacima je pokazala da, nasuprot tvrdnjama kritičkog pristupa, u Britaniji postoji marginalna klasa i da ona nosi neke, ali ne sve, od karakteristika nabrojanih od strane ostala dva pristupa. Ona podrazumeva nisku kvalifikovanost, nizak materijalni položaj, homogenu političku orijentaciju i unutargeneracijsku stabilnost. Nema, međutim, izrazite kulturne osobenosti, političkog pasivizma i odbacivanja institucionane integracije, kao ni međugeneracijske reprodukcije.

Očigledno, strukturna definicija pripadnosti marginalnoj klasi, koja bi objedinila neoveberijanske i neomarksističke elemente, podrazumeva slabu poziciju na tržištu rada, nizak materijalni položaj i uticaj države na životne šanse (zavisnost od socijalne pomoći). Svi nezaposleni koji se u tom statusu nalaze kratko ili koji su uposleni na neformalnom tržištu rada ne spadaju u marginalnu klasu⁵. Ovo znači da u post-socijalističkim državama Centralne i Istočne Evrope ne treba očekivati obimnu marginalnu klasu zbog neizgrađenosti novog sistema blagostanja i, s tim povezane, upućenosti na tržište rada (formalno ili neformalno) ili ilegalne aktivnosti.

* * *

Problem nezaposlenosti ima veliki značaj u zemljama bivšeg socijalizma u kojima je zbog promena vlasničke i privredne strukture došlo do naglog povećanja nezaposlenosti, čime je veliki broj ljudi ostao bez primarnog indikatora klasne pripadnosti. Ideja uspešne transformacije pretpostavlja kratkotrajnost nezaposlenosti za većinu onih koji su se našli u toj poziciji, tj. zanemarljiv diskontinuitet u njihovom strukturnom razvrstavanju, što zapravo omogućuje da oni u analizama ostanu razvrstani na osnovu zanimanja, ako ne radog mesta. U slučaju zemalja čija je transformacija ka tržišnoj privredi bila usporena ili otežana javlja se problem. Tu su i broj nezaposlenih i prosečna dužina nezaposlenosti bili veći. Međutim, u ovom slučaju je rastao značaj neformalne privrede i neformalnog tržišta rada na kojem su mnogi formalno nezaposleni pronalazili mesto u socijalnoj reprodukciji, a time i mesto u društvenoj strukturi, doduše često drugačije (hijerarhijski niže) nego što bi bilo na osnovu formalne zaposlenosti.

⁵ Međunarodna organizacija za rad u svojoj definiciji (ne)zaposlenosti ne pravi razliku između formalne i neformalne zaposlenosti.

2.3.2.2. Operacionalizacija društvenih klasa i slojeva u istraživanju društvene pokretljivosti u Srbiji 1990-ih

U nastavku će biti predstavljena klasna struktura srpskog društva u periodu post-socijalističke transformacije. Njen sastav je s jedne strane određen polaznom tačkom strukturne transformacije, a to je struktura srpskog društva u kasnom socijalizmu, a sa druge strane opštim transformacijskim karakteristikama (promena vlasničke strukture i pojava preduzetništva, porast materijalnih nejednakosti, bankrot i prestrukturiranje socijalističkih preduzeća) i strukturnim specifičnostima transformacijskog puta u Srbiji (visoka nezaposlenost, veliko učešće neformalne privrede).

Jugoslovenski, pa samim tim i srpski, socijalizam je počivao na komandno-planskoj ekonomiji, političkom monizmu i ideološkom monopolu (up. Lazić, 1987). Dobrim delom je razvijan u protivstavu sovjetskom modelu, tako da je tokom vremena poprimio niz liberalnih i kvazi-tržišnih elemenata. Ovakav sistem je omogućio razvoj strukture sa većim klasnim razlikama i 'vidljivijim' klasama nego u većini drugih socijalističkih zemalja. Viša klasa se sastojala od 'kolektivnih vlasnika' koje su činili političari na svim nivoima i direktori srednjih i velikih preduzeća. Srednju klasu su činili stručnjaci i sitni preduzetnici, koji su svojim materijalnim bogatstvom, ali i drugim klasnim osobinama (vrednosnim opredeljenjima, ugledom ili uticajem) vidno odudarali od nižih klasa. Prelaznu klasu su činili pripadnici rutinskih nemanuelnih zanimanja (službenici i tehničari), a radničku klasu kvalifikovani i nekvalifikovani radnici i nemanuelni radnici bez kvalifikacije. Na dnu lestvice su se nalazili poljoprivrednici.

U periodu blokirane transformacije u Srbiji je političko-ekonomsku dominaciju zadržao režim koji je direktno proizašao iz prethodne vladajuće grupacije. 'Adaptivna rekonstrukcija elita' (Lazić) je dovela do promene strukturne osnove vladajuće klase, ali ne i do vidne izmene njenog sastava. U njoj su se mešale odlike starog i 'novog' sistema, tako da su višu klasu činili i pripadnici stare/nove političke elite i direktori državnih firmi, ali i novopečeni krupni i srednji preduzetnici. U srednjoj klasi su se nalazi stručnjaci i narasli sloj sitnih preduzetnika, kao i direktori manjih preduzeća. U prelaznom sloju i dalje su većinu činili službenici i tehničari, a na dnu lestvice su se nalazili radnici i poljoprivrednici. Međutim, kao što je već naglašeno, novi sistem je doveo do dodatnih diferenciranja. Najpre, grupa nezaposlenih je svojim obimom i načinom života predstavljala nešto što nikako ne može biti tretirano kao normalan proizvod tržišnih mehanizama. Zvanične brojke su govorele o otprilike 814.000 nezaposlenih (u odnosu na oko 2.300.000 zaposlenih), što čini oko 25% radno sposobnog stanovništva, dok širenje definicije na prikriveno nezaposlene (dodatnih 550-770 hiljada), tj. na one koji su već godinama na prinudnim

godišnjim odmorima, i na slične forme vezivanja formalnog i neformalnog sistema privređivanja na nivou aktivnosti svakog pojedinca, tu proporciju uvećalo i na procenjenih 53,7%!⁶ (Model razvoja Republike Srbije i rešavanje problema nezaposlenosti, 1999: 6). Ove okolnosti ukazuju na činjenicu da bi operacionalizacija klasnog položaja prvenstveno preko formalnog mesta u sistemu proizvodnih odnosa (zvaničnog radnog mesta) iz analize izostavilo najmanje ¼ aktivne populacije. Iz tog razloga se operacionalizaciji njihovog klasnog položaja mora pokloniti posebna pažnja.

Dalje, u srednjem segmentu društvene lestvice je povećan obim sloja sitnih preduzetnika. Ovom sloju se može pridodati i kategorija samozaposlenih, koja je po stepenu preduzetničke angažovanosti i po materijalnom položaju najbliža upravo sitnim preduzetnicima.

U donjem delu lestvice je zanimljivo izdvojiti paraindustrijski sloj 'polutana' (industrijskih radnika koji se redovno bave poljoprivrednom proizvodnjom). Bliska povezanost klasa poljoprivrednika i manuelnih radnika je jedna od najuočljivijih specifičnosti društva Srbije, koja se iz socijalističkog perioda prenela i na period produblivanja krize (Cvetković, 2002). Sloj 'polutana' ne predstavlja novinu u odnosu na socijalistički period, ali u kontekstu zaoštrenih ekonomskih uslova i narasle neregularnosti ekonomske aktivnosti dobija na naučnom značaju. Brojnost i način reprodukcije ovog sloja bi mogli da ukažu na jedan važan aspekt perspektive promena, skoncentrisan na dnu društvene hijerarhije. Naime, pretpostavljam da ova društvena grupa svojom pozicijom generiše otpor svim modernizacijskim reformama srpskog društva.

Konačno, ranije slično istraživanje društvene strukture u Jugoslaviji (Lazić et al., 1994) je pokazalo da su, nasuprot standardnim stratifikacijskim shemama, poljoprivrednici zauzimali viši ekonomski položaj nego radnici. Iako se ova pojava dala objasniti sasvim specifičnim ekonomskim i društvenim okolnostima (vreme hiperinflacije), ova činjenica me je navela da sloju poljoprivrednika pristupim diferenciranije, a rezultat takvog pristupa je konstatacija da se značajna razlika u materijalnom položaju javlja između krupnih, srednjih i sitnih poljoprivrednika.

Operacionalizacija klasnih položaja počiva na agregaciji zanimanja u manji broj grupa. Klasifikacija zanimanja u sebi već sadrži nekoliko dimenzija klasnog diferenciranja, kao što su stepen obrazovanja, podela na manuelni i nemanuelni rad, nivo rukovodećih ovlašćenja/autonomija na radnom mestu. Međutim, ono što

---

⁶ Službene procene stope nezaposlenosti 1993. godine su iznosile 8,7% u Estoniji, 12,9% u Mađarskoj, 14,2% u Poljskoj i 5,5% u Rusiji, a procena na osnovu ankete domaćinstava su 10% za Estoniju, 18,8% za Mađarsku, 13,1% za Poljsku i 6,9% za Rusiju (Braithwaite, Grootaert and Milanovic, 1999: 9). U Češkoj je iste godine stopa nezaposlenosti bila ispod 3% (Večernik, 1996: 26).

se ovom klasifikacijom ne iskazuje direktno jeste diferencijacija po ekonomskom kriterijumu. Da bismo iskazali i ovu dimenziju, u ovom istraživanju smo konstruisali sintetički indeks materijalnog položaja. Ovaj indeks predstavlja sumarni pokazatelj baziran na posedovanju nepokretne i pokretne imovine, visini ličnih prihoda i prihoda domaćinstva (redovnih i vanrednih), kao i nekim parametrima potrošnje⁷. Na ovoj intervalnoj skali ispitanici (tj. njihova domaćinstva) mogu uzeti vrednosti od 1 do 5, koje istovremeno mogu biti tumačene i ordinalno, u rasponu od izuzetno niskog preko srednjeg do izuzetno visokog materijalnog položaja.

Na ovom mestu se nameće važno metodološko pitanje: kako prikazati pomenuto paralelno strukturiranje, ono koje počiva na sivoj ekonomiji? Ne radi se samo o tome da istraživački instrument nije detaljno predvideo ovu mogućnost; veći problem je to što je teško pribaviti evidenciju 'sivih aktivnosti' na individualnom nivou, posebno tamo gde se ovakav sistem i generiše - u najvišim slojevima. Drugo, i agregatna analiza sive ekonomije se često kreće u širokim intervalima procene (vidi Mrkšić, 1994: 31-32). Pošto bi jednostavno ignorisanje problema dualizacije znatno narušilo realnu sliku o pokretljivosti, moj pristup je sledeći: većina slojeva zauzima sličnu poziciju u paralelnom sistemu kao u zvaničnom, s tim što je tamo diferencijacija još naglašenija. Stoga bi trebalo zadržati standardnu slojnu skalu baziranu na radnom mestu, ali uz poseban tretman sloja sitnih preduzetnika i sloja polutana, podelu sloja poljoprivrednika na pomenute tri grupe, kao i uz uključivanje kategorije nezaposlenih.

Poljoprivrednici su diferencirani preko veličine i opremljenosti poseda u dve grupe: krupni poljoprivrednici (preko 10 ha zemlje i bolja tehnička i infrastrukturna opremljenost) i ostali poljoprivrednici. Dodatna analiza je pokazala da se razgraničavanje kategorija poljoprivrednika na osnovu veličine poseda potvrđuje i pojačava merom posedovanja različitih poljoprivrednih mašina, što ukazuje i na razlike u karakteru i organizaciji rada ovih grupa. Ovakvom diferencijacijom se, zapravo, pravi otklon od pristupa odomaćenog u ranijim jugoslovenskim istraživanjima društvene pokretljivosti, gde su svi poljoprivrednici nužno smeštani na samo dno društvene lestvice. Ovde se, u skladu sa promenjenim istorijskim okolnostima, nastoji istaći preduzetniji i

---

⁷ Indeks materijalnog položaja čine sledeći pokazatelji: ukupni prihodi domaćinstva, veličina zemljoposeda, uzimanje obradive zemlje u zakup, stambeni status, vrednost stana, vrednost druge stambene jedinice, veličina stana, infrastrukturna opremljenost stana (vodovod, kanalizacija, kupatilo, WC, centralno grejanje, telefon), tehnička opremljenost stana uključujući starost opreme (veš mašina, zamrzivač, mašina za pranje sudova, muzički stub, video uređaj, kompjuter, pejdžer, mobilni telefon, umetnički predmeti, biblioteka), vrednost automobila, potrošnja goriva, druga vozila (kombi, kamion i sl.), traktor, kombajn, priključne poljoprivredne mašine, aparat za mužu, destinacija godišnjeg odmora i tip smeštaja.

upravljački zahtevniji karakter rada krupnih poljoprivrednika/farmera, kao i njihov viši materijalni položaj.

Uvid u empirijsku građu prikupljenu našim istraživanjem pokazuje da je većina nezaposlenih usmerena na sticanje prihoda u neformalnim ekonomskim aktivnostima, a da njihova lična pozicija iskazana obrazovanjem regresira ka materijalnom položaju obrazovne grupe kojoj pripadaju njihovi roditelji, tj. ka materijalnom položaju domaćinstva iz kojeg su potekli⁸. To znači da je kriza više pogađala one koji su obrazovanje koristili kao kanal vertikalne društvene pokretljivosti, tj. da većinu nezaposlenih sa visokim obrazovanjem čine oni koji su potekli iz službeničkih i radničkih porodica, a većinu nezaposlenih sa srednjom školom oni koji su potekli iz radničkih i poljoprivredničkih porodica.

'Polutanski' sloj je formiran od KV, PKV i NKV radnika i službenika sa nižom stručnom spremom čija domaćinstva poseduju obradivu zemlju i ostvaruju dodatne prihode od rada u poljoprivredi. Testirani su i administrativni službenici, tehničari i VKV radnici sa ovim osobinama, ali se pokazalo da oni po nizu demografskih i kulturnih karakteristika ne pripadaju ovoj grupi. Osim toga, ispostavilo se da radnici nižih kvalifikacija koji rade na svojoj zemlji u najvećoj meri žive na selu i potiču iz sloja poljoprivrednika ili radnika, ali i da uzimaju niže vrednosti na indeksu materijalnog položaja, te da veličina poseda kojim oni raspolažu retko (u manje od 20% slučajeva) prelazi 5 ha.

U radu će biti analizirana kategorija aktivnog stanovništva, što znači da su iz istraživanja izostavljeni studenti, učenici, penzioneri i domaćice koje ne traže aktivno posao. U analizi će biti korišćene skale od 7 slojeva, 4 sloja i 3 klase. Ove skale su formirane na sledeći način:

1. Rukovodeći sloj čine:

- političari višeg ranga (članovi savezne/republičkih/pokrajinskih vlada, predsednici skupštinskih odbora, plaćeni članovi izvršnih odbora parlamentarnih stranaka, predsednici saveznih/republičkih/pokrajinskih sudova i zamenici)
- političari srednjeg ranga (ostali plaćeni funkcioneri u saveznoj/republičkim/ pokrajinskim vladama i skupštinama, članovi izvršnih i plaćeni članovi glavnih odbora parlamentarnih stranaka, sudije saveznih/republičkih/pokrajinskih sudova)
- političari nižeg ranga (plaćeni gradski i opštinski funkcioneri, članovi glavnih odbora parlamentarnih stranaka)

⁸ Na planu merenja materijalnog položaja jedinice ispitivanja su bila domaćinstva, kao referentni okvir ekonomskog i kulturnog definisanja klasno-slojne pripadnosti.

- direktori višeg ranga (generalni direktori/zamenici/pomoćnici u preduzeću sa 500 i više zaposlenih, u državnom/društvenom i mešovitom sektoru gde je država većinski vlasnik; direktori u privatnom preduzeću sa više od 50 zaposlenih)
- direktori srednjeg ranga (direktori sektora većeg preduzeća; direktori/zamenici/ pomoćnici u preduzeću sa 100-500 zaposlenih, u državnom/društvenom i mešovitom sektoru gde je država većinski vlasnik; direktori u privatnom preduzeću sa 31- 50 zaposlenih)
- direktori nižeg ranga (direktori sektora srednjeg preduzeća, direktori u preduzeću do 100 zaposlenih; direktori privatnog preduzeća sa 10-30 zaposlenih)
- krupniji preduzetnici (su/vlasnici barem 20% kapitala privatne firme sa više od 30 zaposlenih i većinski privatne mešovite firme sa 100 i više zaposlenih)
- srednji preduzetnici (su/vlasnici barem 20% kapitala privatne firme sa 10-30 zaposlenih i većinski privatne mešovite firme sa do 100 zaposlenih)

2. Srednji preduzetnički sloj čine:

- sitni preduzetnici (su/vlasnici barem 20% kapitala u privatnim firmama sa do 10 zaposlenih)
- samozaposleni (sa VSS)
- krupni poljoprivrednici (više od 10 ha zemlje i posed poljoprivrednih mašina)

3. Srednji stručnjački sloj čine:

- niži rukovodioci (šefovi i sl.) sa višom i visokom stručnom spremom
- stručnjaci sa višom i visokom stručnom spremom

4. Prelazni sloj čine:

- nemanuelni zaposleni sa srednjom stručnom spremom (službenici i tehničari)
- niži rukovodioci (šefovi i sl.) sa srednjom stručnom spremom
- samozaposleni sa srednjom stručnom spremom

5. Viši radnički sloj čine:

- KV i VKV manuelni radnici
- 'polutani'

6. Niži radnički sloj čine:

- NKV i PKV manuelni radnici
- poljoprivredni radnici
- nemanuelni radnici bez srednje stručne spreme

7. Poljoprivrednički sloj čine svi poljoprivrednici sa privatnim posedom zemlje izuzev krupnih poljoprivrednika

Pogledajmo sada kako izgleda distribucija i konzistencija hijerarhijskih grupa prema materijalnom položaju⁹ u uzorku iz 1997. godine. Tamo gde nije bilo teorijske dileme radna mesta su već spojena u slojne grupe. Međutim, sva ona radna mesta čiju društveno-hijerarhijsku poziciju sam smatrao teorijski upitnom, od kojih su neka konstruisana opisanim uslovnim izvođenjem iz skale korišćene u istraživanju, su ostavljena zasebno za prvi uvid.

TABELA 2. Materijalni položaj prema osnovnim slojnim grupama

Slojne grupe	Prosečni skor	KV	n
Rukovodeći sloj (političari, direktori i krupi i srednji preduzetnici)	2.94	.36	209
Sitni preduzetnici i samozaposleni sa višim i visokim obrazovanjem	2.47	.36	58
Krupni poljoprivrednici	2.19	.32	32
Stručnjaci i niži rukovodioci (šefovi)	2.10	.34	221
Prelazni sloj (poslovođe, službenici, tehničari)	1.84	.41	316
VKV i KV radnici	1.54	.43	274
'Polutani'	1.67	.44	86
PKV i NKV radnici	1.47	.42	79
Poljoprivrednici	1.61	.40	238
Za ceo uzorak	1.94	.46	1513

Napomena: materijalni položaj je iskazan prosečnim skorom na skali 1-5, a konzistencija koeficijentom varijacije (KV).

⁹ Indeks materijalnog položaja je konstruisan na osnovu više indikatora prihoda, potrošnje i imovine i iskazan skalom 1 – 5.

Sledeći zaključci se mogu izvući iz priložene evidencije:

1. Prosek za ceo uzorak je dosta ispod sredine skale (1-5), sa više nego skromnim prosečnim odstupanjem podataka od sredine od 46. Uzgred, to je znak da indeks dobro odlikava očekivano loš materijalni položaj stanovništva Srbije.
2. Pregled vrednosti KV pokazuje malu varijaciju unutar grupa - sve grupe imaju varijaciju manju od prosečne za ceo uzorak. Konzistencija je najslabija u grupama koje se nalaze u donjem delu skale, tj. tamo gde je i izdvojeno najviše grupa. Osim toga, radi se o grupama čija strategija preživljavanja znatno više zavisi od povremenih i nestabilnih izvora prihoda nego u gornjem delu lestvice. Treba još naglasiti i da je **kategorija nezaposlenih** uglavnom integrisana u ovaj deo lestvice, a da kao zasebna grupa ima najmanju konzistenciju ($KV = .46$).
3. Nemaju svi poljoprivrednici viši materijalni položaj od radnika. Sitni poljoprivrednici (oni čiji je posed manji od 5 ha) imaju prosečni skor na indeksu materijalnog položaja isti kao PKV i NKV radnici.

Zbog pomenutog principa regresije nezaposleni su svrstani u slojeve njihovih očeva i po pitanju sadašnjeg i po pitanju početnog radnog mesta. Jasno je da ovakav postupak nema željenu preciznost i da se na ovaj način svesno uvećava efekat samoreprodukcije i međugeneracijski i unutargeneracijski, ali sam uveren da ni to ne daje puni efekat krize ovog sistema, i da bi alternativni pristup, po kojem bi im makar kod prvog radnog mesta bila pripisana ona slojna pripadnost koja preovlađujuće ide uz njihovo obrazovanje, izazvao mnogo više kontroverzi. Budući da 85% nezaposlenih potiče iz najnižeg (seljaci i radnici) ili prelaznog sloja (službenici i tehničari), na planu klasne analize efekat ovakvog metodološkog pristupa će biti skoncentrisan u nižoj klasi. Da bih pokazao da mera nepreciznosti stvorena ovakvim pristupom nije neprihvatljiva, naglašavam da 49% nezaposlenih i inače ima istu školsku spremu kao njihovi očevi, a dodatnih 13% nižu nego očevi. Istraživanje strategija opstanka domaćinstava iz 2002. godine je pokazalo da čak 75% nezaposlenih koji su aktivni u neformalnoj privredi obavljaju poslove ispod svoje kvalifikacije. Inače, 2002. godine je u NP bilo aktivno 52% nezaposlenih što je gotovo identično proceni iz istraživanja iz 1997. godine, a ako se u obzir uzmu sve kategorije (ceo uzorak) stopa učešća u NP je bila 30%.

Postavljanje sitnih preduzetnika na zasebnu poziciju je opravdano po svim kriterijumima. I po materijalnom položaju i po nekim drugim elementima oni se razlikuju i od grupe stručnjaka i od rukovodećeg sloja. S obzirom na to da su heterogeni po obrazovanju i socijalnom poreklu, moglo bi se pretpostaviti da oni na neki način predstavljaju ulaz ka krupnijem preduzetničkom sloju za sve ostale slojeve sa lestvice.

Slično bi se moglo reći i za prelazni sloj. Istina je da on po nekim osobinama u stilu života, ili po strategiji preživljavanja u datim uslovima, ima sličnosti sa srednjim slojem, ali ga jasno izdvajaju niži materijalni položaj i elementi klasne svesti (naglašena okrenutost radničkom sloju u percepciji interesa)¹⁰.

Poređenje radničkog, poljoprivredničkog i 'polutanskog' sloja ostavlja čvrst utisak da su 'polutani' po nizu dimenzija (poreklo, posed, materijalni položaj) daleko sličniji bolje stojećim poljoprivrednicima nego 'pravim' radnicima. Ovi zaključci navode na jednu reformulaciju slojne hijerarhije. Sloj 'polutana' neću tretirati zasebno. Što se tiče sadašnje slojne pozicije, oni će biti svrstani u viši manuelni sloj, a kod varijable prvo radno mesto će zadržati svoj prvobitni odgovor. Na ovaj način će njihovo blago uzlazno kretanje biti odraz reakcije na posledice degradacije celog sistema. Osim toga, ovo će, pored poduhvata sa nezaposlenima, biti jedan element više u uključivanju efekata jačanja sive ekonomije.

Konačno, razvrstavanje poljoprivrednika na dve grupe s obzirom na ekonomsku moć pokazalo se opravdanim. Ne samo što je razobličen privid boljeg materijalnog položaja ovog sloja u odnosu na radnički (to važi za polovinu seljaka, a u upadljivoj meri samo za šestinu) nego je, verovatno, naznačeno i formiranje sloja 'farmera', krupnih poljoprivrednika, koji su znak promene strukture i u svojoj privrednoj grani i u celoj ekonomiji. Pristup izučavanju društvene strukture, pogotovu društvene pokretljivosti, sa pozicije teorije modernizacije je sloj poljoprivrednika konstantno smeštao na samo dno društvene hijerarhije, ostavljajući utisak iščekivanja da ovaj sloj potpuno nestane pod naletom industrijalizacije. Međutim, s obzirom na vitalnost ove privredne grane i promenu karaktera upravljanja velikim gazdinstvom, ovom sloju, ili nekim njegovim delovima, trebalo bi pronaći adekvatnije mesto na lestvici. Zbog drugačije organizacije rada na velikoj farmi i drugačije pozicije u podeli rada (dugoročno planiranje, ugovaranje proizvodnje i plasmana, unajmljivanje radne snage, organizacija i održavanje mehanizacije, itd.) vlasnike velikih poseda u našem istraživanju svrstavam uz sloj sitnih preduzetnika. Ostale poljoprivrednike smeštam na dno lestvice uz dva radnička sloja. Ako su se ispitanici iz dve poljoprivredničke grupe i kod prvog radnog mesta bavili istim poslom, na toj varijabli će biti svrstani u istu poljoprivredničku grupu, budući da 85% poljoprivrednika iz našeg uzorka nije uvećavalo posed od 1990. godine, a 14% je uvećalo svoj posed za 1-2 ha, što ih ne kvalifikuje za prelaz u višu grupu.

Navedenim pristupom se može konstruisati 7-slojna shema, a iz nje dalje izvesti 4-slojna i 3-klasna. Društveni slojevi su stratifikacijske grupe diferencirane

---

¹⁰ Službenici i tehničari sličnost političkih interesa 5 puta češće prepoznaju sa radnicima nego sa stručnjacima, a sličnost ekonomskih interesa čak 8 puta češće u istom smeru.

na osnovu mesta u društvenoj podeli rada. Ova diferencijacija uključuje neke stratifikacijske dimenzije (nekada ne/vlasništvo kao u slučaju poljoprivrednika ili sitnih preduzetnika, nekada obrazovanje, kao u slučaju kvalifikovanih manuelnih ili nemanuelnih radnika, nekada sistemski karakter rada kao u slučaju stručnjaka ili rutinskih nemanuelnih radnika, itd.), a nekada i više dimenzija. Međutim, ono što omogućuje predloženu operacionalizaciju po kojoj se više slojeva spaja u jednu klasu je činjenica da ti slojevi, bez obzira na međusobne razlike, imaju i sličnosti koje su važne za klasnu diferencijaciju. Te sličnosti se, pre svega, ogledaju u kontroli uslova reprodukcije društvenog života, ne/posedovanju vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, političkoj dominaciji/podređenosti i kulturnoj hegemoniji/potčinjenosti, ili u sličnim životnim i reprodukcijским uslovima, obrascima svesti itd., već zavisno od nivoa na kojem ih analiziramo. U tom smislu, neke od granica koje razdvajaju slojeve ujedno razdvajaju i klase, kao u slučaju razlike između stručnjaka i službenika, na primer.

Putem razuđenije klasifikacije se može posmatrati finije kretanje duž društvene hijerarhije, a użim klasifikacijama se mogu jasnije istaći promene na planu bazičnih društvenih odnosa. Već je pomenuto kako će različite grupe poljoprivrednika, nezaposleni i polutani biti tretirani kod ispitanikovog radnog mesta. Što se tiče proučavanja međugeneracijske pokretljivosti i očevog radnog mesta, nezaposleni se neće javljati, a 'polutanski' status će biti pripisan onim očevima 'polutana' iz našeg uzorka koji su po zanimanju bili radnici (svim polutanima su majke poljoprivrednice ili domaćice), uz slobodnu pretpostavku da su raspolagali istom veličinom poseda kojom raspolaže i njihov potomak (niko od 'polutana' nije uvećao posed od 1990. godine). Takvih očeva je 45%, a ostali su poljoprivrednici. Svi očevi poljoprivrednici će biti svrstani u sloj (sitnih) poljoprivrednika. Računam na to da ispitanici koji su svrstani među krupne poljoprivrednike nisu uvećavali svoje posede od 1990. na ovamo, a da je pre toga vaţilo zakonsko ograničenje veličine zemljišnog poseda na 10 ha, te da su pripadnici ovog sloja posed uvećali povraćajem ranije konfiskovane zemlje, nasleđstvom ili putem braka.

U sledećoj tabeli je prikazano kako izgledaju predložene klasno-slojne klasifikacije.

TABELA 3. Materijalni položaj prema klasno-slojnim klasifikacijama

7 SLOJEVA			4 SLOJA		3 KLASE	
Sloj	Skor	KV	Sloj	Klasa	Skor	KV
<u>1. Rukovodeći</u>						
političari, direktori i krupni i srednji preduzetnici	2.94	.36	<u>1. Rukovodeći sloj</u>	<u>1. Viša klasa</u>	2.94	.36
<u>2. Sitno preduzetnički</u>						
sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici i samozaposl.	2.37	.35	<u>2. Srednji sloj</u>	<u>2. Srednja klasa</u>	2.18	.34
<u>3. Srednji stručnjaci</u>						
stručnjaci i niži rukovodioci	2.10	.34				
<u>4. Prelazni</u>			<u>3. Prelazni sloj</u>			
poslovođe, službenici i tehnič	1.84	.41				
<u>5. Viši manuelni</u>						
VKV i KV radn. i 'polutani'	1.57	.43				
<u>6. Niži manuelni</u>			<u>4. Niži sloj</u>		<u>3. Niža klasa</u>	
NKV i PKV radnici i NKV službenici	1.47	.42	1.57	.43	1.66	.43
<u>7. Poljoprivrednički</u>						
privatni poljoprivrednici sa do 10ha zemlje	1.61	.40				
Za ceo uzorak	1.94	.46	n = 1513			

Dakle, analiza podataka pokazuje da indeks materijalnog položaja doprinosi skladu multidimenzionalne diferencijacije slojnih grupa bazirane na elementima pominjanim u uvodu (stepen obrazovanja, priroda posla, nivo rukovodećih ovlašćenja itd.). Indeks je iskazao visoku korelaciju sa ordinalnom skalom

zanimanja od 8 nivoa pre uključenja nezaposlenih¹¹. Spirmanova statistika je uzela vrednost $-0,47$, sa značajnošću $.000$. Analiza varijanse sa indeksom materijalnog položaja kao zavisnom i skalom od 7 slojeva kao faktorom daje povoljan rezultat ($F=93.07$, broj stepeni slobode 6 i 1506, značajnost $.000$), ali Tukijeva statistika nema zadovoljavajuću značajnost za međusobni odnos sitno-preduzetničkog i stručnjačkog sloja i pogotovo za međusobni odnos višeg manuelnog, nižeg manuelnog i poljoprivredničkog sloja. Rezultati Tukijevog testa su zadovoljavajući tek kada se kao faktor koriste skale od 4 sloja i 3 klase. Ovo nam govori da ne postoji jasna statusna konzistencija na nivou 7 stratifikacijskih grupa, ali da je razdvajanje na 4 sloja i 3 klase sasvim jasno. Tu sve merene dimenzije strukturne pozicije (obrazovanje, priroda posla, stepen autonomije na radnom mestu, rukovodeća ovlašćenja, materijalni položaj, svojinski položaj) skladno razdvajaju velike strukturne grupacije.

Još nekoliko napomena: u analizi se porodica postavlja kao elementarni referentni klasno-slojni okvir. U operacionalizaciji ekonomskih karakteristika ona je predstavljena pojmom domaćinstva. Radno mesto, obrazovanje, društvene aktivnosti i sl. se mere individualno, a ekonomske varijable na nivou domaćinstva, a i jedno i drugo se koristi za definisanje slojnog položaja. To, međutim, znači da ispitanici ne moraju nužno imati onaj položaj koji po definiciji ide uz njihovo individualno radno mesto. Tamo gde se radi o slojno mešovitim brakovima prihvaćena je argumentacija u prilog 'dominacijskog' pristupa (Đorić, 1997) i za potrebe istraživanja društvene pokretljivosti ispitanicima biva pripisan viši od dva položaja u braku.

---

¹¹ Rukovodioci, sitni preduzetnici, niži rukovodioci, stručnjaci, službenici i tehničari, KV i VKV radnici, NKV i PKV radnici, poljoprivrednici.

3. PODACI, STRATEGIJA PRISTUPA I ANALITIČKI POSTUPCI

3.1. Osnovni uzorci i uporedivi poduzorci

U ovom radu namera je da se prikaže slika društvene pokretljivosti u društvenoj strukturi Srbije u procesu PST sa dinamičkim osvrtom na promene u ovoj pojavi u vremenskom rasponu od 1989. do 1997. godine i sa uporednom analizom, kako sekvencijalnom (1989. – 1993. – 1997.), tako i međunarodnom (poređenje pokretljivosti u Srbiji sa pokretljivošću u Centralnoj i Istočnoj Evropi (CIE) 1993. godine). Osim toga, model pokretljivosti u Srbiji na samom kraju socijalističkog perioda (1989) biće upoređen sa relevantnim međunarodnim okvirom kako bi se videlo da li su se tada i kroz standardnu shemu strukture industrijskog društva mogle uočiti neke osobenosti tog modela. Kod poređenja rezultata različitih istraživanja moraće se učiniti žrtva potrebi standardizacije (Erikson and Goldthorpe, 1992: 47-53), tako da će se koristiti slojna podela definisana u vremenski prethodujućem istraživanju. Relevantni međunarodni okvir, u ovom smislu, predstavlja prikaz međunarodnih istraživanja koji je izložen u studiji Eriksona i Goltorpa 'The Constant Flux' (TCF, 1992). Baziran je na podacima iz 12 zemalja, prikupljenim u nezavisnim istraživanjima 70-ih godina, a u analizi se koriste 3-stepena, 5-stepena i 7-stepena 'klasna' shema.

Na žalost, i ova analiza nosi jednu temeljnu slabost koju sociološka istraživanja ovog problema u Jugoslaviji do sada nisu uspela da razreše: iako je moje nastojanje da devetogodišnji period intenzivnih društvenih promena našeg društva odslikam na ovom predmetnom području kroz tri tačke vremenskog preseka, 1989, 1993. i 1997. godinu, podaci na kojima se bazira analiza nisu prikupljeni u longitudinalnom istraživanju, nego u tri odvojena anketna istraživanja. Naravno, jasno je da proučavanje koje plan analize seli sa individualne istorije na agregatni nivo gubi na preciznosti specifikacije dinamičkih činilaca, kako strukturnih tako i individualnih. No, s druge strane, tri pomenuta istraživanja u nekoliko bitnih elemenata poseduju sličnost koja u znatnoj meri kompenzuje pomenuti metodološki nedostatak.

Podaci u okviru istraživanja iz 1997. godine su prikupljeni na uzorku od 2217 jedinica, od kojih su 301 činili pripadnici, uglavnom namenski biranog i prezastupljenog, najvišeg sloja. Iz 'elitnog' uzorka je na slučaj odabrano onoliko jedinica koliko je trebalo da bi činile 2% osnovnog uzorka. Nakon što su oni pridodati ostalim grupama dobijen je uzorak od 1996 jedinica koji je nakon postuzoračke korekcije ponderisanjem povećan na 2021 jedinicu. Za potrebe analize društvene pokretljivosti sve jedinice iz poduzorka elite su vraćene u sada

ponderisan osnovni uzorak, a nakon toga su i same bile ponderisane. Nakon odstranjivanja 'pasivnih' kategorija (penzionera, domaćica i studenata) dobijen je uzorak za analizu veličine 1513 jedinica. Za potrebe poređenja sa studijom Eriksona i Goltorpa (1992) TCF uzorak je veličine 477 jedinica.

Podaci za 1989. godinu su dobijeni obimnim anketnim istraživanjem koje je obavljeno na području cele SFRJ na uzorku od 14.438 jedinica. Planom projekta 'Društvena struktura i kvalitet života' je bilo predviđeno i podrobno ispitivanje društvene pokretljivosti, te je, shodno tome, u istraživačkom instrumentu čitav set pitanja bio posvećen tom problemu. U ovom radu se uzimaju u obzir i nalazi nekoliko domaćih socioloških studija pokretljivosti zasnovanih na toj bazi podataka¹². Za potrebe uporedne analize izdvojen je poduzorak punoletnih, radno aktivnih ispitanika iz 'uže' Srbije i Vojvodine, veličine 3660 ispitanika (za potrebe poređenja sa TCF studijom veličina uzorka je 1778 jedinica). Iz plana uzorka (Hodžić, 1991) se vidi da se, što se tiče distribucije radnih mesta, fluktuacije srpskog i vojvođanskog poduzorka u odnosu na osnovnu populaciju uzajamno potiru, te da odstupanja proporcija zanimanja u odnosu na realnu sliku nisu značajna (ne računajući planiranu prezastupljenost sloja rukovodilaca). I stepen ukupne varijacije i mera prezastupljenosti rukovodećeg sloja su veoma slične onima iz uzorka za istraživanje iz 1997. godine nakon ponderacijske korekcije. Ako se zna da se u oba slučaja radi o temeljnim istraživanjima društvene strukture dizajniranim u istoj 'teorijskoj radionici' jasno je zašto je maločas naglašeno da ova dva projekta omogućuju poređenje. Treba još napomenuti da se opšte stope pokretljivosti i poređenje tih stopa između grupe međunarodnih istraživanja i našeg istraživanja iz 1989. godine zbog ujednačavanja uporednog okvira baziraju na uzorcima u kojima je najviši sloj zastupljen u svojoj realnoj proporciji (približno 2% ukupne punoletne populacije). Osim toga, iz istih razloga, u ovom poduzorku su zadržani samo podaci o muškim ispitanicima starim 30 godina i više.

Podaci za 1993. godinu su prikupljeni za Bugarsku, Češku, Mađarsku, Poljsku, Rusiju i Slovačku obimnom anketom u okviru projekta 'Društvena stratifikacija u Istočnoj Evropi nakon 1989.'. Podaci za Srbiju su prikupljeni 1993. godine u okviru projekta 'Promene u strukturi jugoslovenskog društva'. Nacionalni uzorci verovatnoća su bili veličine oko 5.000 u pet zemalja, oko 3.500 u Poljskoj i oko 1.400 (uključujući poseban uzorak elite) u Srbiji. Za potrebe analize društvene pokretljivosti (nakon odstranjivanja kategorija penzionera, domaćica i učenika/studenata) uzorci imaju sledeće veličine: Bugarska 3157, Češka 3754, Mađarska 2623, Poljska 2382, Rusija 3683, Slovačka 3336, Srbija 905.

¹² Vidi Bogdanović, 1992; Bogdanović, 1995; Đorić, 1997; Miladinović, 1992; Miladinović, 1998.

3.2. Uporedni okvir

Još jedna žrtva dovođenju naših podataka u adekvatan uporedni okvir je učinjena i na analitičkom planu: analiziraće se samo međugeneracijska pokretljivost. Kod obe varijable - položaja ispitanika i položaja oca u vreme ispitanikove rane adolescencije (u našem upitniku je to predstavljeno radnim mestom oca u vreme kada je ispitanik imao 15 godina) - koristiće se '7-klasna' klasifikacija predstavljena u TCF (1992: 38-39). Tih 7 'klasa' su formirane na sledeći način:

1. Uslužna klasa: stručnjaci, rukovodioci i direktori; šefovi i poslovođe u nemanuelnim delatnostima
2. Rutinski nemanuelni radnici: zaposleni na rutinskim nemanuelnim poslovima u administraciji i trgovini, prodavci i sl.
3. Sitna buržoazija: mali posednici, zanatlije i sl, sa i bez zaposlenih
4. Farmeri: krupni i sitni poljoprivrednici sa sopstvenim posedom i drugi samozaposleni u primarnoj proizvodnji
5. Kvalifikovani radnici: niži tehničari, poslovođe u manuelnim delatnostima, kvalifikovani manuelni radnici
6. Nekvalifikovani radnici (ali ne u poljoprivredi)
7. Poljoprivredni radnici i ostali radnici u primarnoj proizvodnji

Cilj je da se ustanovi trend pokretljivosti u Srbiji i uporedi sa pokretljivošću u 9 evropskih zemalja izloženoj u studiji Eriksona i Goltorpa. Te zemlje su: Engleska, Francuska, SR Nemačka, Mađarska, Republika Irska, Severna Irska, Poljska, Škotska i Švedska. Koncentracija podataka u TCF je u periodu godišta rođenja ispitanika od 1905. do 1945, čime je obuhvaćen aktivni period (30 do 64 godine starosti). U našem istraživanju iz 1989. godine ovom starosnom kohortom je pokriveno 45% uzorka. Ja ću prikazati trend za ceo uzorak (uz zadržavanje navedene donje i gornje starosne granice), a odgovarajući period će biti poređen sa TCF, što znači da će uporediv biti period rođenja ispitanika od 1925. do 1945, tj. starost od 44 do 64 godina. Pomeranje starosne granice na gore (tj. uzimanje godina rođenja pre 1925.) bi u analizu uvlačilo gotovo isključivo poljoprivrednike (ostala zanimanja, naravno, nisu uključena u ovaj uzorak radno aktivnih muškaraca jer su u penziji) što bi višestruko smanjivalo stopu ukupne pokretljivosti. Na žalost, ovim ćemo delimično propustiti da uočimo nagli skok pokretljivosti u našoj zemlji izazvan posleratnom ubrzanom industrijalizacijom i ekonomskom ekspanzijom.

Kao što je nabrojano, usklađena je struktura uzorka, pojmovni okvir i klasifikacija, vremenski period na koji se odnosi analiza i opšti pristup poređenju. No, kao što je i u TCF naglašeno (TCF: 60-64), u uporednoj analizi obično ostane poneki element koji se može porediti samo na agregatnom nivou. Problem je u tome što u našem istraživanju, zbog nedostatka informacije o grani delatnosti oca, nije moguće razdvojiti poslovođe u manuelnim i nemanuelnim delatnostima, kao ni radnike u primarnoj privrednoj grani. Povoljna okolnost je to što je kod nas zanimanje poslovođe uglavnom vezano za organizovanje manuelnog rada, a u administrativnom radu ta vrsta posla obično nosi status šefa, tako da će sve poslovođe iz našeg istraživanja biti svrstane u petu 'klasu', a šefovi u prvu. Što se tiče radnika u poljoprivredi, istraživanje iz 1997. je pokazalo da je očeva sa takvim zanimanjem bilo 13 (1%), a ispitanika još manje, tako da bi i u slučaju mogućnosti kontrole nad uzorkom iz 1989. 7. klasu iz TCF bilo teško rekonstruisati. Najverovatniji razlog je karakter poljoprivrede u našoj zemlji, tj. dominacija sitnog poseda. Sledeći problem je što, zbog nemogućnosti pristupa originalnim podacima na kojima počiva TCF i nemogućnosti primene metoda stepenovanja pokretnim prosecima prikazanog u Hoelm (1992: 107-113), ovde ne može biti rekonstruisan uporedni dijagram iz TCF sa dodatkom podataka iz Srbije.

Ipak, neću ostati samo na poređenju opštih zaključaka njihove i moje analize. Da bih uporedni okvir učinio što realnijim, ja ću i podatke iz naših istraživanja iz 1989. i 1997. godine analizirati vizuelnim metodom. Grafikoni za naša istraživanja su bazirani na pokretnim prosecima za intervale od 10 godina, u rasponu godina rođenja od 1920. do 1960. (za uzorak iz 1989.), i od 1928. do 1970. (za uzorak iz 1997.), što znači da će biti prikazano kretanje za generacije 1925. do 1955, odnosno 1933. do 1965. Računajući da je u starosnoj dobi od 25-30 godina većina ispitanika razrešila svoj aktivni status (školovanje, eventualni 'staž' na birou za nezaposlene, period ranog materinstva kod žena i sl.), ovo daje istorijsku periodizaciju od 1950-55. do 1980-85. za uzorak iz 1989. i od 1958-63. do 1990-95. za uzorak iz 1997. Jednostavno rečeno, uz navedeni uslov, naša uporedna analiza će pokriti period od 1950. godine do 1995. godine.

Bitne su još tri napomene vezane za vizuelizaciju podataka. Prvo, naši grafikoni, nešto naglašenije nego oni u TCF (Hoelm, 1992) zbog drugačijeg principa gradacije, imaju levi kraj nepouzdan za tumačenje. Za to postoje dva razloga: najpre, poduzorci u starijim kohortama su manji; osim toga, u starijim kohortama kao produženo aktivni ostaju uglavnom poljoprivrednici, te oni svojom samoreprodukcijom (slojnom nepokretnošću), koja je daleko veća nego kod drugih slojeva, naglašeno obeležavaju sliku pokretljivosti na levom kraju grafikona. Drugo, desni kraj grafikona je obeležen slabijom pokretljivošću koja karakteriše početak karijere starosne kohorte koja se nalazi na tom kraju slike. Ipak, ovo je pojava znatno slabijeg intenziteta nego ona koja karakteriše levi kraj

slike. Treće, čitalac će primetiti da su grafikoni koji su bazirani na podacima iz 1997. godine, a počivaju na TCF metodologiji (samo aktivni muškarci), znatno više izlomljeni nego grafikoni bazirani na istraživanju iz 1989. godine. Uzrok leži u tome što je odgovarajući poduzorak iz 1997. godine 4 puta manji nego onaj iz 1989. i ima veću standardnu grešku. No, treba naglasiti da se varijacija nalazi u prihvatljivim granicama i da grafikoni bazirani na skorijem istraživanju sasvim dobro iskazuju istraživane tendencije pokretljivosti. Ovo će se lako videti poređenjem ova dva istraživanja.

Što se tiče podataka za CIE iz 1993/94. godine, oni su u potpunosti dostupni za analizu, tako da će poređenje sa podacima za Srbiju biti direktno¹³. Poređenje će počivati na teorijskom pristupu i operacionalizaciji društvenih klasa i slojeva koje sam naveo u uvodu. Zbog izuzetno male veličine uzorka za Srbiju iz 1993. godine, u ovom delu analize neće biti korišćene metode vizuelizacije podataka. Budući da će postojati kontinuitet između analiza baziranih na podacima iz 1989. i 1997. godine, nedostatak grafičkih prikaza za 1993. godine neće predstavljati smetnju u donošenju konačnih zaključaka ni za tu godinu, niti za pokretljivost u Srbiji u periodu PST.

3.3. Analitički postupci

Za proučavanje ukupne (strukturne) pokretljivosti, osim pomenutog vizuelnog metoda, u analizi će biti korišćene i stope pokretljivosti: ulazne (proporcija očeva iz različitih slojeva/klasa kod potomaka određene klase/sloja), izlazne (proporcija potomaka različitih slojeva/klasa kod očeva određene klase/sloja) i samoreprodukcije (proporcija ispitanika na glavnoj dijagonali).

Za proučavanje relativne (realne) pokretljivosti biće korišćen količnik šansi, poznat i kao količnik unakrsnih proizvoda. Ova metodologija je razvijena upravo za analizu tabela kontingencije (Cvejić, 1997: 482; Rudas, 1998), a u poslednje vreme je sve češće korišćena u izučavanju društvene pokretljivosti. Koeficijenti su neosetljivi na marginalne distribucije, što znači da u analizi pokretljivosti isključuju efekte strukturalnih promena (nagle demografske, ekonomske, ekološke i sl. promene koje dovode do velikih pomeranja društvenih grupa na strukturalnoj lestvici), i nisu usmereni na strukturalnu pokretljivost, nego na direktnu vezu između dve klase/sloja. U tabeli 2X2 koeficijent se dobija sledećim putem:

---

¹³ Pristup podacima je omogućen zahvaljujući ljubaznosti SDA (Sociological Dara Archive) Sociološkog instituta Češke akademije nauka i dr. Petr Matejua sa istog instituta

$$\frac{f_{11} \quad f_{22}}{f_{12} \quad f_{21}}$$

a u konkretnom slučaju govori koliko puta veću šansu da završi u svojoj grupi porekla ima potomak sloja/klasne predstavljenog u prvom redu ili koloni, nego potomak one koja je predstavljena u drugom redu/koloni. Evo jednog primera iz našeg istraživanja. Tabela kontingencije drugog reda za srednju i nižu klasu ima sledeći oblik:

TABELA 4. 2 X 2 tabela međugeneracijske društvene pokretljivosti za srednju i nižu klasu (3-klasni model), 1989. godina

KLASA POREKLA	KLASA DESTINACIJE	
	srednja	niža
srednja	168	429
niža	127	2354

Vrednost količnika šansi za ovu tabelu je $(168 \cdot 2354) / (127 \cdot 429) = 7,3$. Dakle, dete pripadnika srednje klase ima blizu 7 puta veću šansu da dospe u srednju klasu nego dete pripadnika niže klase. Što je količnik veći, veća je razlika između posmatranih slojeva.

Za proučavanje kanala pokretljivosti koristiću log-linerarne modele i modele logističke regresije. Prvi počivaju na tabelama kontingencije (pokretljivosti), tačnije na logaritmovanim vrednostima pomenutih količnika šansi. Ova procedura omogućuje da samostalne efekte i interakcije svih varijabli koje nas interesuju u analizi iskažemo kao odvojene komponente u aditivnom modelu. Međutim, budući da kod loglinearnih modela zavisnu promenljivu čine čelijske frekvencije, a ne neka od istraživanih varijabli, ovi modeli će nam samo davati indiciju o relativnom značaju određenih varijabli. Njihov direktan uticaj na klasnu/slojnu pokretljivost biće izučavan modelima logističke regresije. Ovaj metodološki postupak je odabran zbog toga što omogućuje da simultano proverimo dejstvo nekoliko faktora na uzlaznu pokretljivost koja će biti predstavljena kroz dihotomnu varijablu (uzlazna pokretljivost vs. samoreprodukcija i silazna pokretljivost), kao i da izmerimo i dovedemo u međusobni odnos jačinu njihovog uticaja na klasno-slojni uspon. Odstupanje od ovakve procedure će biti napravljeno u analizi podataka iz 1993. godine. Tu neće biti korišćeni modeli zbog očekivane niske statističke pouzdanosti koeficijenata prouzrokovane izrazito malom veličinom uzorka za Srbiju. Analiza će počivati na tabelama kontingencije trećeg reda.

4. 1989 – NASLEĐE POZNOG SOCIJALIZMA: STRUKTURNA PROHODNOST U PREDVEČERJE TRANSFORMACIJE

U ovom delu rada biće prikazana vertikalna društvena pokretljivost u Srbiji u vreme kulminacije raspada evropskog socijalizma. Cilj ovog poglavlja je da prikaže odnose između i unutar društvenih klasa u poznoj fazi socijalizma kroz procese klasnog formiranja i klasne reprodukcije. Na ovaj način će ujedno biti predstavljena i strukturna osnova transformacije koja će istorijski uskoro uslediti.

Podaci na kojima počiva analiza su iz anketnog istraživanja obavljenog 1989. godine. Uzorak je kvotnog tipa, sastoji se od radno aktivnog stanovništva i, kao što je rečeno, broji 3660 jedinica. Kod analize međugeneracijske pokretljivosti se koristi očevu poslednje radno mesto kao osnova za formiranje klasno-slojne sheme. U osnovi takvog pristupa stoji stav da u uslovima burnih promena društvene strukture i mnoštva mobilizacijskih obrazaca, kakvi su odlikovali srpsko društvo u periodu razvoja socijalizma, na karijeru potomaka više utiče aktivni profesionalni put očeva nego njihova pozicija u vreme kada ovi završavaju osnovno školovanje. Kod analize unutargeneracijske pokretljivosti porede se klasne i slojne pozicije definisane na osnovu ispitanikovog radog mesta u vreme anketiranja i njegovog prvog radnog mesta

4.1. Strukturni efekti osobnosti jugoslovenskog socijalizma

Socijalizam u Srbiji je odgovarao slici jugoslovenskog socijalizma. To je bilo društvo oblikovano u skladu sa interesima klase kolektivnih vlasnika u kojem je dominirala komandna privreda, a donošenje odluka počivalo na političkom monizmu i ideološkoj uniformnosti. Intenzivna industrijalizacija je dovela do brze ekspanzije klase manuelnih radnika, a sa stabilizacijom sistema proizvodnih odnosa rasli su slojevi nemanuelnih radnika i stručnjaka. Ipak, jugoslovenski socijalizam se razlikovao od standaradne slike socijalističkih društava u CIE. Da bi održali unutrašnju legitimnost, ali i osigurali spoljašnju pomoć sa Zapada, jugoslovenski komunisti su ubrzo nakon II svetskog rata počeli da formulišu sistemsku i legitimacijska rešenja vidno drugačija u odnosu na centar evropskog socijalizma. Ovo je rezultiralo u većem prisustvu tržišnih elemenata u privredi i doziranih sloboda u kutlutnoj sferi. Ove osobnosti su imale efekat na klasnu strukturu jugoslovenskog društva. Jedan efekat je privatno vlasništvo u poljoprivredi, zanatstvu i uslugama. Ovo je omogućilo strukturno izdvajanje

brojne klase poljoprivrednih posednika (po definiciji sitnih zbog ograničenja veličine poseda na 10 ha) i malobrojne klase sitnih preduzetnika. Drugi efekat je relativna autonomija preduzeća koja je direktorima davala samostalnost u odlučivanju i poslovanju¹⁴, što je i njima i stručnjacima koji su u takvim uslovima bili dobro plaćeni omogućilo visoku statusnu konzistenciju, tj. omogućilo im da se u pogledu različitih dimenzija strukturnog pozicioniranja (materijalni položaj, obrazovanje, stepen autonomije radnog mesta) jasno izdvoje u odnosu na slabije kvalifikovana zanimanja (o istraživanjima klasnih nejednakosti u socijalizmu vidi u: Popović, ur. 1977; Popović, ur. 1987; Berković, 1986; Lazić, 1987; Lazić, 1994).

Za očekivati je da je ova osobena slika strukture jugoslovenskog društva u socijalizmu imala implikacije i na društvenu pokretljivost. Početak socijalizma u Srbiji je obeležen visokom stopom strukturne pokretljivosti i izrazitom otvorenosću kolektivno-vlasničke klase za potomke ostalih klasa. Pred kraj socijalističkog perioda došlo je do ekonomske krize, što je zasigurno dovelo do stagnacije strukturne pokretljivosti. Usporen rast tercijarnog sektora je uslovljavao vrlo sporo povećanje obima srednje klase, što je za verovatnu posledicu imalo nastojanje da se međugeneracijski zaštiti pozicija članova ove klase, tj. njenu povećanu samoreprodukciju. Ovo istovremeno znači i još upadljiviju klasnu spregu između kolektivnih vlasnika i stručnjaka vidljivu u naglašenijoj pokretljivosti između ove dve klase u poređenju sa ostalim mobilizacijskim pravcima. Dalje, zbog zakonskih rešenja odgovarajućih socijalističkom načinu proizvodnje mogućnosti privatnog preduzetništva su bile ograničene, te su veći prihodi pripadnika kolektivno-vlasničke, srednje stručnjačke i sitno-preduzetničke klase bili usmereni na potrošnju umesto na akumulaciju. Ovo je, naravno, otežavalo konstituisanje preduzetničke klase koja je mogla biti jezgro promene načina proizvodnje. Osim toga, svi navedeni strukturni trendovi su verovatno uticali na zaustavljanje opadanja samoreprodukcije klase poljoprivrednika koja je više decenija bila glavni regrutni rezervoar za sve ostale klase.

Na svom vrhuncu socijalizam u Jugoslaviji je imao jasnije odlike klasne formiranosti nego na početku, što bi na planu pokretljivosti trebalo da pokaže vidljivu distancu između klasa i opadanje mogućnosti uspona na društvenoj lestvici. Ipak, moguće je da je pod inercijom razvojnog trenda iz prethodnog perioda unutarklasna (međuslojna) pokretljivost ostala još uvek relativno visoka. Takođe, zbog boljeg ekonomskog položaja određenih privrednih grana (finansije, energetika) za očekivati je da je granska pokretljivost za neke članove društva predstavljala mogućost poboljšanja materijalnog položaja unutar iste klasne pozicije. Dalje, dominantni egalitaristički legitimacijski obrazac u kombinaciji sa

---

¹⁴ O dominaciji direktora unutar „samoupravnih“ preduzeća vidi u: Županov, 1972; Obradović, 1974; Lazić, 1981

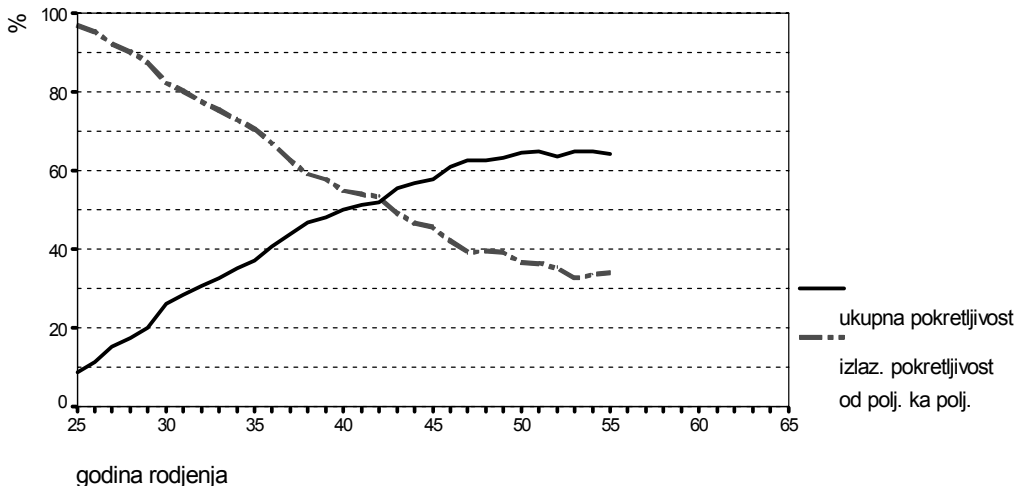
sveopštom dominacijom političkog monopola se na planu društvene selekcije verovatno još uvek preslikavao u asimetrični meritokratski model u kojem na planu ponude (obrazovanje) postoji visoka ravnopravnost, dok na planu tražnje (popunjavanje upravljačkih pozicija) politički aktivizam izaziva pristrasnost. Drugim rečima, očekujem da je međugeneracijska obrazovna pokretljivost veća od klasne, ali da je članstvo u SK najmanje jednako važan faktor pri usponu u kolektivno-vlasničku klasu kao i obrazovanje.

4.2. Pokretljivost u socijalizmu

4.2.1. Međugeneracijska pokretljivost

Na početku ćemo pogledati sliku međugeneracijske pokretljivosti pogodnu za poređenje sa nalazima iz studije TCF, tj. zasnovanu na Eriksonovoj i Goltorpojoj operacionalizaciji 'klasa'.

SLIKA 1. Ukupna pokretljivost i izlazna (outflow) pokretljivost od poljoprivrednika ka poljoprivrednicima (podaci 1989.)

Slika 1. pokazuje konstantan porast stope ukupne pokretljivosti (svi oni koji se nalaze van glavne dijagonale u tabeli 7 X 7) za generacije od 1930. do 1947. Za

to vreme pokretljivost se popela sa oko 30% na malo preko 60%. Period stagnacije u pokretljivosti je praćen znatnim smanjenjem tempa pada stope izlazne pokretljivosti poljoprivrednika ka poljoprivrednicima (u daljem tekstu 'samousmerenost'). Ovakva slika na obe stope, uz zakašnjenje od oko 15 godina, gotovo u potpunosti odgovara tendencijama i intenzitetu pokretljivosti u poljskom društvu, onako kako je predstavljena u TCF (1992: 74, 76). Dakle, Poljska je sličnim tempom došla do stope pokretljivosti od nešto preko 60% i do ravnomernog pada samousmerenosti poljoprivrednika na oko 30%, ali je taj trenutak prelaska u znatno stagnantnije stanje vezan za generaciju oko 1932. Treba naglasiti da je sličan trend imala i Irska, te da su ove dve zemlje u TCF okarakterisane kao zemlje u kojima je industrijalizacija najviše zakasnila. Naravno, prelazak obe linije u našem grafikonu u horizontalan položaj u istom istorijskom trenutku govori o vezi između dve prikazane pojave. Negde krajem 70-ih dolazi do opadanja tempa industrijalizacije. Uvidom u originalne podatke našeg istraživanja se može primetiti da je stabilizovanje izlazne stope 'poljoprivrednici-poljoprivrednici' plod i slabljenja opadanja relativnog učešća ove grupe (proporcija poljoprivrednika među aktivnim muškarcima od generacije 1947. počinje da opada za manje od 1 procentni poen godišnje, a neposredno pred tu generaciju je opadala za 2-3 procentna poena godišnje) i manje mogućnosti za potomke ovog sloja da se upute ka drugim slojevima. Reklo bi se da od tog trenutka celo društvo ulazi u period naglašene nepokretnosti.

Da bismo proverili prethodnu pretpostavku sačinili smo grafikon koji uporedno prikazuje kretanje opšte stope nepokretljivosti (svi ispitanici na glavnoj dijagonali tabele 7 X 7) i relativnog učešća izlazne pokretljivosti uslužne, seljačke i manuelne 'klase' ka sopstvenim 'klasama' u navedenoj opštoj nepokretljivosti. Tri 'klase' se sastoje od sledećih slojeva:

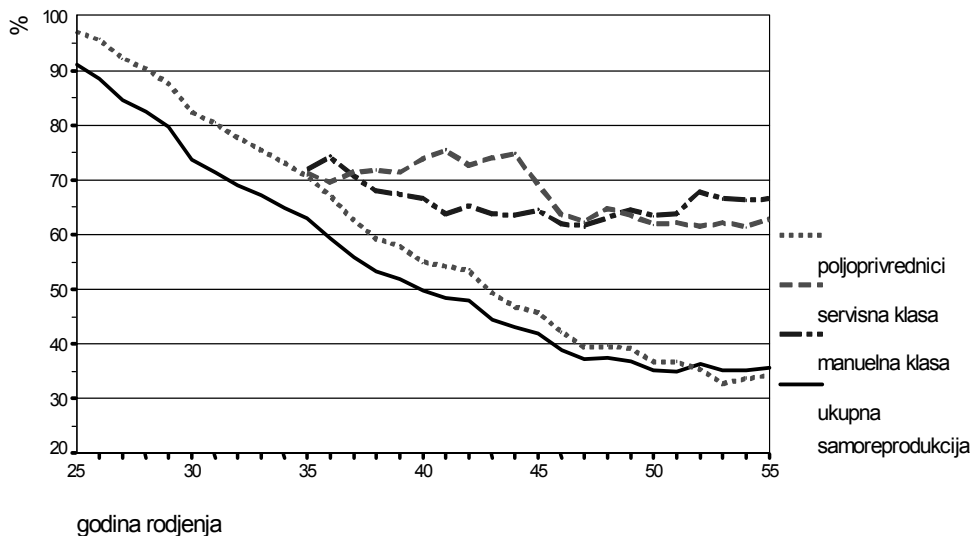
1. Uslužna: stručnjaci, rukovodioci, tehničari, poslovođe u uslužnim delatnostima, službenici i ostali nemanuelni radnici.

2. Seljačka: sitni i krupni poljoprivredni posednici i samozaposleni u poljoprivrednoj proizvodnji.

3. Manuelna: radnici svih nivoa kvalifikacije i njihove poslovođe, poljoprivredni radnici.

SLIKA 2. Stope samoreprodukcije

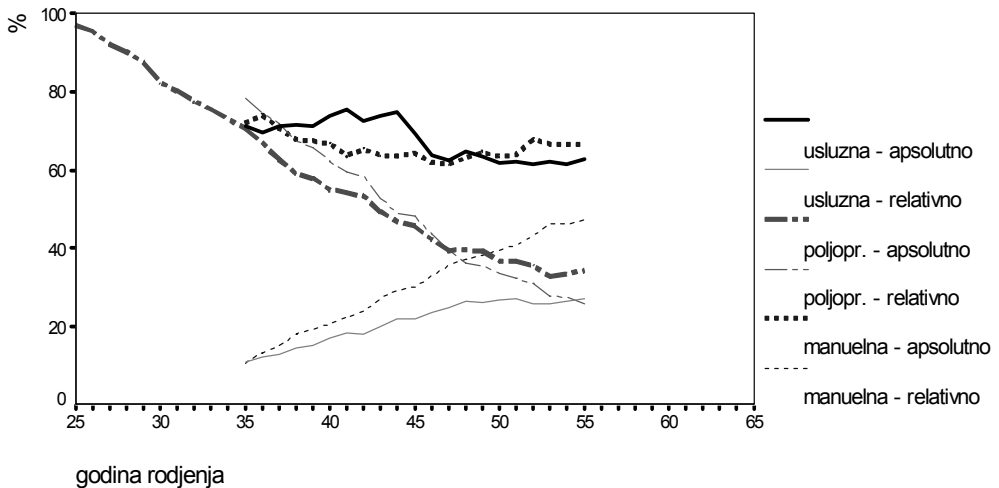
Ovim grafikonom se može bolje analizirati struktura opadanja pokretljivosti. Vrlo je upadljivo da se u godištu u kojem dolazi do prestanka pada nepokretljivosti (1947) ukrštaju linije samousmerenosti poljoprivrednika i manuelnih radnika, a linija samousmerenosti uslužne 'klase' se stabilizuje. Ulazak u period kasne industrijalizacije je obeležen gotovo samoreprodukcijom celog modela. Relativna samousmerenost uslužne 'klase' se stabilizuje posle perioda rasta. Pad relativne stope samousmerenosti poljoprivrednika jenjava, a rast relativne stope samousmerenosti manuelne 'klase' se proporcionalno smiruje i prelazi u stagnantni oblik sa malim zakašnjenjem u odnosu na opštu stopu pokretljivosti i relativnu stopu samousmerenosti uslužne 'klase'.

Na teorijskoj ravni prethodni nalazi podržavaju tvrdnju Lipseta i Ceterberga (Lipset i Zetterberg) (TCF: 21-23, 75) po kojoj se karakteristični uspon pokretljivosti dešava u ranoj fazi procesa industrijalizacije, kada se osećaju prvi jaki uticaji strukturalne promene. Na istorijsko-iskustvenom planu sve linije se stabilizuju u periodu početka 80-ih godina, kada tadašnja socijalistička privreda potpuno gubi dah, a ceo sistem zapada u stanje krize (Bolčić, 1987: 87-96). Unutrašnja strukturalna dinamika ove faze razvoja poznog socijalizma je detaljno analizirana na vrlo sličnom primeru hrvatskog društva s početka 80-ih (Lazić, 1987: 84-167) i pokazuje tendenciju zatvaranja društva i konsolidacije svih klasa, uz opstajanje nešto veće otvorenosti klase kolektivnih vlasnika (što se ne može

'izmeriti' TCF klasnom shemom). Rezultati dobijeni proučavanjem beogradskog uzorka daju veoma slične opšte zaključke (Bogdanović, 1987).

Sledeći grafikoni može da objasni zašto se kod manuelne 'klase' može uočiti period odložene stabilizacije.

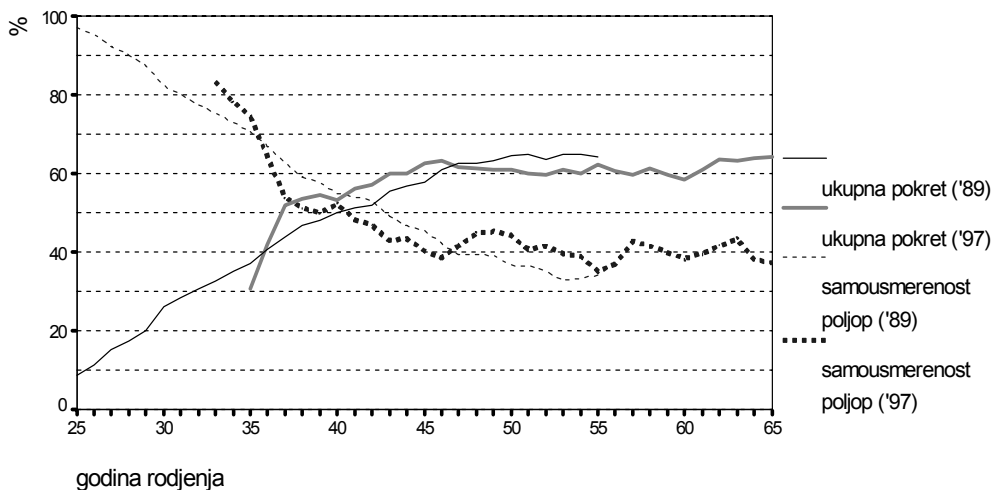
SLIKA 3. Stope samousmerenosti 3 'klase', apsolutno i relativno u odnosu na ukupnu nepokretljivost (podaci 1989)

Ako posmatramo grafikon od godišta 1952. na više, vidimo da ujednačeni procenat samousmerenosti uslužne 'klase' ostavlja njeno ujednačeno učešće u nepokretljivosti sistema, što znači da se grupa ne uvećava i da je dostigla stabilni nivo samoreprodukcije. S druge strane, ujednačen procenat samousmerenosti manuelnih radnika proizvodi blago uvećanje njihovog učešća u nepokretljivosti sistema. Uvid u originalne podatke pokazuje da se obim grupe i dalje uvećava prilikom poljoprivrednika i njen 'model' reprodukcije dobija na relativnom značaju. Ovakav nalaz potvrđuje tezu da posledice nastajanja novog sistema traju duže nego uzroci (Lazić, 1987: 98). Ujedno, ovo je znak da se na pozne efekte industrijske modernizacije nije odmah nadovezao trend transformacije u postindustrijsko društvo koji bi morao biti okarakterisan značajnim prelaskom iz manuelne u uslužnu 'klasu'.

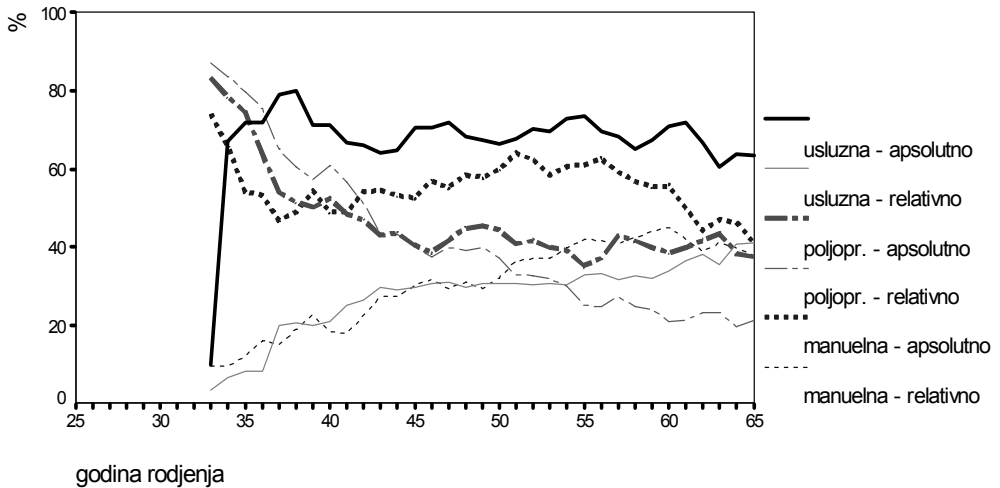
Na ovom mestu ću se na kratko poslužiti i podacima iz 1997. godine, da bih ukazao na dalje tendencije (ne)pokretljivosti, za sledećih 10 godišta. Pogledajmo najpre u kakvom odnosu stoje tendencije profilisane na dva uzorka na nivou najopštijih stopa.

SLIKA 4. Ukupna pokretljivost i samousmerenost
poljoprivrednika (uporedno za podatke '89/'97)

Kao što je već rečeno, manji uzorak (iz 1997) daje veću varijaciju, koja je ovde prikazana većom izlomljenošću linija u grafikonu. Međutim, ne samo da su prikazane tendencije pokretljivosti iste, nego je to slučaj i sa visinom stopa. Ova okolnost daje potvrdu kvaliteta uzorka iz 1997. godine i otvara nam mogućnost za dalju pouzdanu analizu podataka iz tog uzorka. A što se tiče predstavljene slike, treba obratiti pažnju na sam desni kraj grafikona. Može se uočiti da od 1960. godišta na više dolazi do promena u modelu pokretljivosti. Dakle, negde oko 1990. godine, nakon desetak godina stagnacije, počinje da raste i opšta pokretljivost i samousmerenost poljoprivrednika. No, slika će biti kompletnija ako pad nepokretljivosti uporedimo sa relativnim stopama samousmerenosti.

SLIKA 5. Stope samousmerenosti 3 'klase', apsolutno i relativno u odnosu na ukupnu nepokretljivost (podaci 1997)

Nalazi su zanimljivi. Pad učešća samousmerenosti manuelne 'klase' i porast učešća samousmerenosti uslužne 'klase' u opštem porastu pokretljivosti bi mogao biti znak kretanja društva ka 'trećem industrijskom dobu'. Ovu modernizacijsku sliku podupire tendencija porasta relativnog učešća poljoprivredničke samousmerenosti u (opadajućoj) opštoj nepokretljivosti. Situacija u kojoj linije apsolutne i relativne samousmerenosti za neku klasu idu u različitom pravcu ukazuje na povećanje brojnosti te klase. Uvidom u originalne podatke ustanovljeno je da se relativni obim uslužne 'klase' postepeno uvećava, dok se kontingenti seljaka i radnika vrlo postepeno smanjuju. Intenzivniji porast obima uslužne 'klase' i pad obima poljoprivredničke i manuelne 'klase' se uočava u vremenskom segmentu centriranom oko 1965. godišta, tj. u tački kojom je iz razloga pouzdanosti ograničena sekvencijalna analiza. Štaviše, i naznačeni modernizacijski korak, oslikan stopama koje su prikazane na slici 5, intenzivira se baš na samom desnom kraju grafikona, a taj kraj je, kao što sam rekao, manje pouzdan u analizi nego sredina. Vremenska ekstenzija na desnu stranu ne bi donela povećanje pouzdanosti jer bismo time u analizu uključili još mlađe kohorte ispitanika. Stoga ću ostati pri datoj slici i konstatovati da su naznake postindustrijskog društva slabe, ali jasno uočljive. Međutim, krupan problem leži u tome što se iz ove slike ne može videti da te slabe promene početkom 90-ih zahvataju sve manji deo društva. Okolnosti u kojima se odvijao proces PST u Srbiji početkom 1990-ih dovode u pitanje relevantnost predočene slike i pristupa

na kojem ona počiva, pre svega jer je iz analize isključen veliki broj članova društva koji su formalno nezaposleni. Iz tog razloga analizu ću nadalje bazirati na operacionalizaciji klasa i slojeva razrađenoj u uvodu ovog rada.

U izučavanju međugeneracijske klasne pokretljivosti klasa porekla je definisana očevim poslednjim radnim mestom, a klasa destinacije ispitanikovim trenutnim radnim mestom. Koristiću shemu sa tri klase: višom (kolektivni vlasnici), srednjom (sitni preduzetnici i stručnjaci) i nižom (ostali slojevi). Oдавде se može izvući zaključak o stepenu statičnosti društva u poznom socijalizmu.

TABELA 5. Međugeneracijska ulazna (*inflow*) pokretljivost, 3 klase, 1989 godina

% u okviru kl. destinacije	KLASA POREKLA		
	Viša	Srednja	Niža
KLASA DESTINACIJE			
Viša	3	24	74
Srednja	4	27	69
Niža	1	5	94

Najpre treba naglasiti da veliki procenat, 71,1% ispitanika, zadržava istu klasnu poziciju kao njihovi očevi (ispitanici na glavnoj dijagonali tabele). Niža klasa predstavlja tipičnu klasu porekla za sve klase destinacije, što je očekivano na kraju talasa velike strukturne pokretljivosti izazvane posleratnom industrijalizacijom i u situaciji još uvek nerazvijenog tercijarnog sektora. Višu klasu čine prevashodno potomci niže klase i, više od tri puta ređe, srednje klase. Nešto češće srednjeklasno poreklo ispitanika koji pripadaju srednjoj klasi u odnosu na one koji pripadaju višoj klasi nije statistički značajno, pa se može reći da obe klase imaju isti regrutacijski obrazac. To znači da visoko obrazovanje postaje jednako važan kriterijum porekla u obe klase, čime i uspon u vladajuću klasu postaje sve više postupan (višegeneracijski) za pripadnike niže klase.

O zatvorenosti klasa možemo suditi na osnovu stepena samousmerenosti (samoreprodukcije) iskazanom preko stope izlazne (*outflow*) pokretljivosti od očeva ka potomcima. U sledećoj tabeli ove stope su prikazane na glavnoj dijagonali.

TABELA 6. Međugeneracijska izlazna (*outflow*) pokretljivost, 3 klase, 1989 godina

% u okviru kl. porekla	KLASA POREKLA		
	Viša	Srednja	Niža
KLASA DESTINACIJE			
Viša	26	27	11
Srednja	44	42	14
Niža	30	32	76

Iz tabele vidimo da je samoobnavljanje najjače u nižoj klasi. 75,5% potomaka poljoprivrednika i radnika ostane u toj klasi. Po stepenu zatvorenosti slede srednja i viša klasa. I kod ove tabele visoku samoreprodukciju niže klase možemo objasniti pre svega strukturalnim činiocima (dominacija poljoprivrednika u poreklu), a relativno nisku samoreprodukciju više klase ideološkim činiocima (egalitarizam, 'vlast radničke klase') i strukturnim činiocima (naimenovanje s 'više instance' na niže pozicije u kolektivno-vlasničkoj klasi – vidi Lazić, 1994a: 129)¹⁵. No, ako spojimo višu i srednju klasu i za potrebe analize ih tretiramo kao jedan klasni blok, vidimo da kod obe klase zbirno oko 70% potomaka ostaje u jednoj od ove dve klase, što jasno ukazuje na drugi samoreprodukcijski blok, pored onog u nižoj klasi.

U nastavku sledi analiza količnika šansi na podacima iz istraživanja obavljenog 1989. godine.

TABELA 7. Količnici šanse za sve parove klasa iz 3-klasne klasifikacijske sheme, 1989. godina

KLASA POREKLA	KLASA DESTINACIJE	
	srednja	niža
viša	0,93	6,1
srednja		7,3
niža		

Najmanje tri nalaza iz prethodne tabele se nameću kao zanimljivi. Najpre, količnici šansi, generalno, nisu visoki, što u određenoj meri pobija moju

¹⁵ O niskoj međugeneracijskoj samoreprodukciji elite u Srbiji, bazirano na analizi istih podataka kao u ovom radu, govori i Miladinović (2003: 45).

pretpostavku o velikim distancama između osnovnih klasa. Ukupna pokretljivost jeste niska, ali nije naglašeno neravnomerno raspoređena. S druge strane, visina prepreka koja se postavlja pred pripadnike niže klase na ulazu i u srednju i u višu klasu predstavlja naznaku mogućeg porasta distanci. O pojavi ovakvog trenda govori i Miladinović u svojem istraživanju porekla elite u socijalizmu (2003: 46). Potvrđuje se da je prepreka za ulaz u srednju klasu, gde je neophodna kvalifikacija kroz visoko obrazovanje (osim za sitne preduzetnike, ali njihov broj je veoma mali u poređenju sa brojem stručnjaka), nešto veća nego za ulaz u višu klasu. Treće, količnik šansi manji od 1 ukazuje na praktično nepostojanje barijere između više i srednje klase¹⁶. Ovaj nalaz potvrđuje pretpostavku o interesnoj klasnoj sprezi između ove dve društvene grupe.

U nastavku ću se baviti unutarklasnom, tj. međuslojnom pokretljivošću. U sledećoj tabeli izloženi su podaci o međugeneracijskoj slojnoj pokretljivosti za 7 slojeva porekla i destinacije, onako kako su operacionalizovani u uvodu. Reč je o ulaznoj pokretljivosti u pojedinačne slojeve.

TABELA 8. Međugeneracijska ulazna pokretljivost, 7 slojeva*, 1989. godina

% u okviru destinacije	SLOJ POREKLA						
	1	2	3	4	5	6	7
SLOJ DESTINACIJE							
1	3	8	16	17	19	9	28
2	1	16	9	17	12	8	37
3	4	6	22	20	18	8	23
4	2	3	7	15	27	17	29
5	1	3	2	8	27	20	39
6	/	4	1	4	12	26	53
7	/	2	0	1	3	5	90

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manuelni, 6 Niži manuelni, 7 Poljoprivrednički

I ovde najpre naglašavam da se na glavnoj dijagonali nalazi 37,5% ispitanika, odnosno to je proporcija ukupne slojne samoreprodukcije. Ona je, naravno, znatno manja nego stopa klasne samoreprodukcije i pokazuje da su 1989. ispitanici još uvek bili dosta pokretljivi u odnosu na svoje slojno poreklo.

¹⁶ Lazić ukazuje na sužavanje regrutacijske baze kolektivno-vlasničke klase u Lazić, 1994a: 131)

Međutim, kada pogledamo tabelu 8, vidimo da se ta stopa pokretljivosti još uvek duguje velikom posleratnom talasu industrijalizacije, jer su očevi poljoprivrednici u svakom sloju destinacije brojniji nego očevi iz istog sloja kojem pripadaju ispitanici. Učešće poljoprivrednog stanovništva pre II svetskog rata i prvih godina nakon rata je bilo toliko visoko da je ono predstavljalo preovlađujuće mesto socijalnog porekla za sve slojeve, bez obzira na visoku stopu međugeneracijske homogenosti poljoprivrednika (89,9%). S druge strane, učešće potomaka poljoprivrednika među rukovodiocima i stručnjacima je manje nego u ostalim slojevima, što pokazuje da se i u ovakvoj pokretljivosti naziru određene strukturne razlike. U rukovodećem sloju je uočljiva velika otvorenost prema svim ostalim slojevima, čime je strukturno potvrđen osnovni legitimacijski princip 'vladavine radnog naroda'. Već kod sledećeg, sitno-preduzetničkog sloja možemo videti da tri sloja porekla dominiraju u konstituisanju u odnosu na ostale, a to su sitno-preduzetnički, poljoprivrednički i prelazni sloj. Kod prva dva možemo razumeti tendenciju da se zadrži 'privatnička' pozicija, ali je zanimljivo usmerenje na 'vansistemski' položaj u strukturi potomaka sloja čija je pozicija vezana za održanje sistema. Dva činioca pomažu u tumačenju ove pojave. Opšti faktor ovakvog trenda predstavlja relativno tolerantan stav vlasti prema sitnom preduzetništvu, a specifičan faktor je nepostojanje obrazovnog uslova za ulazak u sloj sitnih preduzetnika, što onima koji uočavaju mogućnosti hijerarhijskog uspona znatno olakšava i skraćuje put formiranja karijere. Što se stručnjaka tiče, njihova stopa homogenog porekla (21,5%) ne stoji u skladu sa proklamovanim ideološkim principom ravnopravnosti i velikom stopom strukturne pokretljivosti. Ako se ima na umu da je sloj stručnjaka nakon rata praktično stvaran od početka, ova stopa znači da je taj sloj veoma brzo izgradio specifičan kontekst reprodukcije koji se pred ostale slojeve postavljao kao zahtevan, verovatno ne samo zbog dužeg i zahtevnijeg školovanja. Očevi poljoprivrednici ovde imaju manje učešća nego kod ostalih slojeva, a najbliže ovoj poziciji su potomci očeva sa srednje kvalifikovanim manuelnim i nemanuelnim zanimanjima. Prelazni sloj je primamljiva destinacija za manuelne slojeve, posebno one sa kvalifikacijom i zanimljivo je da očevi VKV i KV radnici učestvuju u poreklu ovog sloja gotovo jednako kao (dominantni) sloj poljoprivrednika. 'Sistemski' rad je očito predstavljao prednost u odnosu na proizvodni čak i na istom stepenu kvalifikacije. Radnički slojevi su u ogromnoj većini (blizu 90%) formirani od potomaka radnika i poljoprivrednika i na najbolji način prikazuju efekte mobilnosti na društvenu strukturu izazvane industrijalizacijom. Konačno, sloj poljoprivrednika ima, kao što je rečeno, najvišu stopu samoreprodukcije. Samo još potomci radničkih slojeva u iole приметnom procentu završe u ovom sloju, što dovoljno govori o njegovoj strukturalnoj neprivlačnosti i istorijskoj prevaziđenosti.

Sliku ću upotpuniti prikazom samoreprodukcije slojeva. U sledećoj tabeli su date stope izlazne pokretljivosti za 7 slojeva.

TABELA 9. Međugeneracijska izlazna pokretljivost, 7 slojeva*, 1989. godina

% u okviru porekla	SLOJ POREKLA						
	1	2	3	4	5	6	7
SLOJ DESTINACIJE							
1	26	24	29	22	14	9	8
2	2	11	4	5	2	2	2
3	42	21	46	30	16	10	7
4	20	11	12	20	21	18	8
5	10	17	8	18	38	38	19
6	0	7	1	3	4	13	7
7	0	11	0	3	4	10	49

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

U meri ukupne slojne samoreprodukcije koja je već označena stopom 37,5% (toliko potomaka ukupno ostaje u sloju svog oca) najveći relativni doprinos imaju poljoprivrednici i, u iznenađujuće jednakoj meri, stručnjaci. Relativno blizu njih je viši radnički sloj i potom slede rukovodeći, prelazni, sitno-preduzetnički i niži radnički sloj. Između slojeva postoji postepen prelaz jer je za potomke svih slojeva druga najčešća destinacija, posle sloja sopstvenog porekla, susedni gornji sloj (radnički za poljoprivrednike, prelazni za radnike, stručnjački za službenike i tehničare, rukovodeći za stručnjake), odnosno stručnjački za potomke rukovodioca. Sloj sitnih preduzetnika ostavlja utisak 'vansistemske' pozicije, ali i ekspanzije, jer ima najnižu samoreprodukciju i relativno ravnomernu zastupljenost u usmerenosti ostalih slojeva. Prelazni sloj je to u pravom smislu reči, jer kroz više generacija povezuje niže slojeve sa srednjim i rukovodećim. Ipak, ne može se prevideti činjenica da stručnjaci i rukovodioci usmeravaju svoje potomke u jedan od ova dva sloja u oko 70% slučajeva. Zbog toga smatram da podaci iz tabele 8 ukazuju na slabo naglašenu slojnu zatvorenost.

Ukupna slika o slojnoj međugeneracijskoj pokretljivosti će biti objektivizirana tek analizom količnika šansi, jer će ovi nepristrasni pokazatelji dati realnu meru visine strukturnih prepreka koje stoje između različitih slojeva.

TABELA 10. Količnici šanse za sve parove slojeva* iz 7-slojne klasifikacijske sheme, 1989. godina

SLOJ DESTINACIJE	SLOJ POREKLA					
	2	3	4	5	6	7
1	5,9	1	1,2	6,8	**	**
2		6,5	4,3	12,2	11,8	22,5
3			2,6	13,5	78,4	786
4				2	6,1	47,9
5					3	22,4
6						9,6
7						

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjaci, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

** Napomena: Nedostaju količnici šanse tamo gde se u 2 X 2 tabelama javi bar jedna ćelija sa 0 slučajeva. U ovom konkretnom slučaju, u uzorku nema pripadnika poljoprivrednog i nižeg manualnog sloja čiji su očevi bili rukovodioci. Problem sa nulama bi se mogao rešiti dodavanjem konstante svim ćelijama u tabelama 2 X 2, ali bi to dovelo do apsurdnih rezultata. Stoga mislim da je za tumačenje dovoljno to što se ne javlja niko rukovodećeg porekla u nižim destinacijama. Šansa za ovakav ishod se, očito, višestruko smanjuje, a svaki pokušaj njene kvantifikacije izuzev procene verovatnoće, doneo bi grešku. Dovoljno je reći da bi u tim ćelijama svakako stajale najveće vrednosti u tabeli.

Prva važna konstatacija je da, iako poljoprivredničko poreklo dominira u svim društvenim slojevima, potomci poljoprivrednika se najteže uspinju kroz društvenu strukturu. Oni najlakše stižu do najbližeg, susednog, sloja nekvalifikovanih manualnih radnika. Sledeće najbliže pozicije su im bliske ili po karakteru rada (kvalifikovane manualne) ili po svojinskom karakteru (sitan privatni posao). Najteže im je, zapravo, da stignu do sistemskih pozicija, posebno onih za koje se traži visoko obrazovanje. Sledeća bitna napomena se odnosi na prohodnost ulaza u rukovodeći sloj. Kao što je već rečeno u analizi klasne pokretljivosti, ona je generalno dobra, prepreka gotovo i da nema za potomke stručnjaknog i kvalifikovanog nemanuelnog sloja. Ali, barijere koje se postavljaju pred nekvalifikovani radnički i poljoprivrednički sloj su izuzetno visoke, što predstavlja naznaku klasne barijere zasnovane na diferencijaciji karaktera rada i stepena obrazovanja. Analiza putem količnika šansi potvrđuje nalaz da je sitno-preduzetnički sloj tipična destinacija za potomke prelaznog sloja. Njima je bliska i pozicija potomaka stručnjaka, dok potomci industrijskih radnika

imaju nešto manje šanse da postanu sitni preduzetnici, a potomci poljoprivrednika stoje najlošije u tom pogledu – oni imaju 22,5 puta manju šansu da stignu u taj sloj nego potomci sitnih preduzetnika. Barijere za ulazak u sloj stručnjaka rastu linearno i naglašeno kako se ide niz društvenu hijerarhiju. Prepreka je niska za potomke prelaznog sloja (2,6) koji im je najbliži po kriterijumima obrazovanosti i (sistemskog) karaktera rada. Već u odnosu na potomke kvalifikovanih manualnih radnika potomci stručnjaka imaju 13,5 puta veću šansu da ostanu u svom sloju, u odnosu na potomke nekvalifikovanih radnika 78,4 puta, a u odnosu na poljoprivrednike celih 786 puta! Odmah valja naglasiti da se na ovaj način sloj stručnjaka pokazuje kao najzatvoreniji u odnosu na slojeve koji se nalaze niže na lestvici. I kod distance prelaznog sloja u odnosu na niže slojeve postoji gradacija, ali blaža, količnici šanse su 2; 6,1 i 47,9 za potomke VKV radnika NKV radnika i poljoprivrednika. Pozicije kvalifikovanih manualnih radnika su dostupne potomcima nižeg radničkog sloja i relativno dostupne potomcima poljoprivrednika. Konačno, niži radnički sloj predstavlja najlakše dostupnu destinaciju za potomke poljoprivrednika, pored one na kojima su njihovi očevi.

Tabela 10 dobro pokazuje kontrast koji obeležava slojnu međugeneracijsku pokretljivost u socijalističkoj Srbiji. Na glavnoj dijagonali su vrednosti količnika šanse relativno niske, što znači da se, manje-više, lako prelazi u susedni gornji sloj na lestvici. S druge strane, u poslednjoj koloni su gotovo sve vrednosti količnika šansi visoke, što govori o priličnoj fiksiranosti sloja poljoprivrednika za dno lestvice. Dalje, dok je sloj sitnih preduzetnika relativno otvoren za ostale slojeve, dotle je drugi srednji sloj, onaj stručnjački, najzatvoreniji u odnosu na ostatak društvene hijerarhije. Može se, dakle, zaključiti da je relativno visoka međugeneracijska slojna pokretljivost zapravo segmentirana i da se jedan deo strukturnog obrta odvija u donjem, manje kvalifikovanom i manuelnom delu lestvice, a drugi deo između prelaznog, stručnjačkog i rukovodećeg sloja. Malobrojni sloj sitnih preduzetnika predstavlja slabu sponu nižih slojeva sa gornjim delom lestvice. Ipak, protok kroz hijerarhiju još uvek normalno funkcioniše jer se potomci svih slojeva lako probijaju do najbližeg višeg, a rukovodeći sloj je relativno otvoren za potomke većine ostalih slojeva. Utisak je da je strukturni protok još uvek toliki da otežava klasno konstituisanje na nivou konkretnog društva.

Da bismo videli da li postoji trend porasta zatvorenosti, obaviću analizu na starosnim kohortama. Da bih očuvao veličinu poduzoraka neophodnu za statistički pouzdanu analizu, uzorak ću podeliti na 4 starosne kohorte od po 20 godina, sa varijabilnih 5 godina, slično kao kod metoda pokretnih proseka (za svaku sledeću kohortu oduzeću 5 najstarijih godišta od prethodne, a dodati 5 novih). Kohorte su sledeće: 20-39, 25-44, 30-49 i 35-54 godina. Starija godišta su isključena zato što je među njihovim očevima bilo jako malo pripadnika više, pa čak i srednje klase, što narušava statističku pouzdanost zaključivanja. Neću

razmatrati količnike šanse vezane za rukovodeći sloj, jer se on na poziciji porekla ni u jednoj kohorti ne javlja u broju koji omogućuje statistički pouzdano zaključivanje ovom metodom. U tabelama će za svaki sloj osim rukovodećeg biti izložene stope izlazne samousmerenosti i količnici šanse prema ostalim slojevima. Na taj način ćemo pratiti promenu i stepena zatvorenosti i njene strukture.

Pored ranije iznete konstatacije o raznovrsnosti porekla pripadnika rukovodećeg sloja/kalse, ovde treba dodati da je izlazna samousmerenost ove klase niska (jedino sitni preduzetnici imaju nižu stopu samoreprodukcije) i da opada tokom vremena. U navedene četiri kohorte ona iznosi 17,1% za najmlađu, zatim redom 20,5%, 23,7% i 35,3%.

TABELA 11. Stope međugeneracijske izlazne samousmerenosti i količnici šanse u 4 starosne kohorte, **sitno-preduzetnički sloj (2)**, 1989. godina

Starosne kohorte	Stope izlazne samousmerenosti	Količnici šanse za slojeve				
		3	4	5	6	7
20-39	11,3	5,1	3	9	10,9	9
25-44	10,1	4,8	3,3	11,6	8,2	8
30-49	11,1	7,1	4,4	15,5	17,4	19,3
35-54	12,8	38,8	11	11,6	26,2	37,2

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Sitno-preduzetnički sloj beznačajno i bez uočljivog trenda varira u stopi samoreprodukcije na niskom nivou. Količnici šanse prema svim slojevima variraju po starosnim kohortama, ali bez jasne pravilnosti. Generalno se može reći da je ovaj sloj s vremenom postao dostupniji svim ostalim slojevima, naročito stručnjacima i kvalifikovanim nemanuelnim radnicima. Ako je samoreprodukcija na istom, niskom, nivou, a dostupnost pozicija u ovom sloju raste, moguće je da je pred kraj socijalističkog perioda, sa prodorom 'novih' slojeva u tu oblast (sitno preduzetništvo je bilo naglašenije atraktivno za potomke kvalifikovanih manualnih i nemanuelnih radnika), došlo do izmene strukture malog preduzetništva. Ovde pre svega mislim na rast sektora trgovine i usluga koje u sitnom preduzetništvu preuzimaju primat od industrijske i zanatske proizvodnje malog obima.

TABELA 12. Stope međugeneracijske izlazne samousmerenosti i količnici šanse u 4 starosne kohorte, **stručnjački sloj** (3), 1989. godina

Starosne kohorte	Stope izlazne samousmerenosti	Količnici šanse za slojeve				
		2	4	5	6	7
20-39	51,3	5,1	2,7	13,7	121,5	200,9
25-44	48,5	4,8	2,2	10,2	101,8	199,8
30-49	45,2	7,1	2,3	10,5	59,6	197,1
35-54	46,9	38,8	2,8	16,8	53,6	/

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Stope samoreprodukcije za sloj stručnjaka su prilično visoke i pokazuju blagu tendenciju rasta (više su u mlađim kohortama). Ovaj rast, pre svih, postavlja barijeru pred potomke nekvalifikovanih radnika i poljoprivrednika, uz napomenu da je vrednost količnika šansi veća za poljoprivrednike, ali da je porast količnika jači za NKV radnike i da se približava vrednosti kod poljoprivrednika. Ovakav nalaz govori da sa vremenom dolazi do izmene odnosa dva najniža sloja, ali da sloj stručnjaka ostaje jednako naglašeno zatvoren za dno društvene lestvice. S druge strane, imamo smanjivanje barijere prema potomcima sitnih preduzetnika, što u situaciji porasta samousmerenosti sloja stručnjaka može predstavljati naznaku homogenizacije srednje klase koju čine ova dva sloja. Količnik šanse za 2. sloj se približava vrednosti koju ima prelazni sloj, tradicionalno najbolje spretnut sa stručnjačkim.

TABELA 13. Stope međugeneracijske izlazne samousmerenosti i količnici šanse u 4 starosne kohorte, **prelazni sloj** (4), 1989. godina

Starosne kohorte	Stope izlazne samousmerenosti	Količnici šanse za slojeve				
		2	3	5	6	7
20-39	23	3	2,7	1,8	5,2	81,7
25-44	22,6	3,3	2,2	1,9	6	54,3
30-49	22,4	4,4	2,3	2,3	5,5	49,4
35-54	19	11	2,8	2	4,5	42

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Već sam pomenuo da je prelazni sloj to u pravom smislu reči, a ova tabela to dodatno potvrđuje. Stope samousmerenosti u ovom sloju nisu tako niske kao kod sitnih preduzetnika i pokazuju statistički značajniji porast, ali je sloj veoma otvoren prema svim drugim slojevima osim prema poljoprivredničkom. Poljoprivrednici su jedini sloj koji iz generacije u generaciju sve teže ‘razmenjuje’ potomke sa prelaznim slojem.

TABELA 14. Stope međugeneracijske izlazne samousmerenosti i količnici šanse u 4 starosne kohorte, **viši radnički sloj (5)**, 1989. godina

Starosne kohorte	Stope izlazne samousmerenosti	Količnici šanse za slojeve				
		2	3	4	6	7
20-39	41,6	9	13,7	1,8	3	10,6
25-44	34	11,6	10,2	1,9	2,3	10,4
30-49	31,4	15,5	10,5	2,3	2,6	10,9
35-54	27,5	11,6	16,8	2	2,3	12,8

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Viši radnički sloj ima niske količnike šansi za strukturnu ‘razmenu’ sa drugim slojevima, pogotovo sa dva susedna, prelaznim i nižim radničkim. U isto vreme, samoreprodukcija ovog sloja vidno raste i vremenom preuzima drugu poziciju po intenzitetu od sloja poljoprivrednika, a odmah iza sloja stručnjaka. Ovo ukazuje na postepeno zaustavljanje rasta sloja VKV i KV manualnih radnika nakon nagle ekspanzije u periodu socijalističke industrijalizacije. Prema popisnim podacima, broj industrijskih i srodnih radnika u Centralnoj Srbiji se 1991. godine gotovo izjednačio sa brojem poljoprivrednih radnika (po 30% aktivnog stanovništva), a te godine je u odnosu na 1981. porastao za svega 2%, dok je 1981. u odnosu na 1971. porastao za 34%, a 1961. u odnosu na 1953. celih 84! (Radovanović, ur, 1995: 243). Može se, međutim, zaključiti i da pozicija kvalifikovanog manualnog rada ostaje atraktivna za sve slojeve koji nemaju univerzitetsko obrazovanje, kao i da ona, pored pozicije kvalifikovanog nemanuelnog rada, predstavlja dobar ‘ulaz’ u sitno preduzetništvo (jedini količnik šanse koji za potomke kvalifikovanog manualnog sloja blago opada).

TABELA 15. Stope međugeneracijske izlazne samousmerenosti i količnici šanse u 4 starosne kohorte, **niži radnički sloj (6)**, 1989. godina

Starosne kohorte	Stope izlazne samousmerenosti	Količnici šanse za slojeve				
		2	3	4	5	7
20-39	14,5	10,9	121,5	5,2	3	5,1
25-44	11,4	8,2	101,8	6	2,3	5,6
30-49	10,4	17,4	59,6	5,5	2,6	7,3
35-54	10,3	26,2	53,6	4,5	2,3	8,1

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjaci, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

I niži manualni sloj ostavlja utisak prelaznosti, ali samo na dnu hijerarhije, od poljoprivrednika ka kvalifikovanoj manualnoj poziciji. Samoreprodukcija ovog sloja je niska, ali blago raste, a barijere su stagnantno niske prema kvalifikovanom manualnom i kvalifikovanom nemanuelnom sloju. Prema poljoprivrednicima je barijera niska i opadajuća, što ukazuje na dinamiku strukturne bliskosti ova dva sloja (nekvalifikovani manualni rad je tipična destinacija za potomke poljoprivrednika u vreme industrijalizacije). Prema stručnjacima barijera je, kao što je već rečeno, velika i vidno rastuća, što govori o formiranju jasne distance između srednje i niže klase.

TABELA 16. Stope međugeneracijske izlazne samousmerenosti i količnici šanse u 4 starosne kohorte, **poljoprivrednički sloj (7)**, 1989. godina

Starosne kohorte	Stope izlazne samousmerenosti	Količnici šanse za slojeve				
		2	3	4	5	6
20-39	23,8	9	200,9	81,7	10,6	5,1
25-44	25,3	8	199,8	54,3	10,4	5,6
30-49	30	19,3	197,1	49,4	10,9	7,3
35-54	36,8	37,2	/	42	12,8	8,1

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjaci, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

O sloju poljoprivrednika je dosta toga rečeno vezano za prethodne tabele. Ovde treba naglasiti da u najmlađoj kohorti njihova samoreprodukcija usporava

tempo pada, što je indikator slabljenja modernizacijskog zamaha. Uspon u kvalifikovan manuelni sloj je relativno lak i stabilan tokom vremena, a u nekvalifikovan manuelni najlakši i to sve lakši kako vreme protiče. Zanimljivo je, međutim, da se šanse potomaka poljoprivrednika za prodor među sitne preduzetnike vidno popravlja tokom vremena i postaje bolja nego za ulazak u 5. sloj. Očito je da se potomci poljoprivrednika rado smeštaju na pozicije na kojima ne moraju da menjaju sektor vlasništva, nivo kvalifikacija i karakter rada (65% potomaka poljoprivrednika koji su u sloju sitnih preduzetnika svoju delatnost obavlja u poljoprivredi, industriji ili zanatstvu, a 35% u trgovini ili uslugama).

I pored visoke stope klasno-slojne samoreprodukcije konstatovane i u drugim radovima koji počivaju na analizi podataka iz istog istraživanja (Bogdanović, 1992: 199-200; za celu SFRJ Miladinović, 1992: 171-174), dosadašnja analiza ne potvrđuje hipotezu o jasno konstituisanoj strukturi srpskog društva u socijalizmu. Postoje naznake klasne razdvojenosti, ali su one pre svega vezane za naglašenu zatvorenost srednje klase (pre svega sloja stručnjaka) i jasnu izolovanost niže klase (pre svega nižeg manualnog i poljoprivredničkog sloja) (slične nalaze vidi u Bogdanović, 1991: 476; Bogdanović, 1992: 201-203). Glavni nosilac modela društvene reprodukcije, klasa kolektivnih vlasnika, svojom relativnom otvorenošću zasnovanoj na legitimacijskom principu egalitarnosti otežava svoje klasno konstituisanje i time razvija pogodnu strukturnu podlogu za sopstveni istorijski debakl¹⁷. Distanciranost srednje u odnosu na nižu klasu i njena bliska sprega sa višom klasom ukazuju da bi popuštanje egalitarističkog legitimacijskog principa brzo odvojilo kretanja u društvenoj strukturi u gornji i donji blok u hijerarhiji i da bi srednja klasa vrlo brzo prerasla u dominantni rezervoar kandidata za popunjavanje rukovodećih pozicija.

4.2.2. Unutargeneracijska pokretljivost

Moja namera u dosadašnjem toku analize reprodukcije strukture socijalističkog društva u Srbiji je bila da proučim u kojoj meri je to društvo klasno konstituisano, tj. koliki je stepen distance između klasa i slojeva i koliki je stepen klasnog/slojnog samoobnavljanja od očeva ka potomcima. Ja sam prihvatio stanovište da je 'pripadnost grupi strukturalno uslovljena iz čega sledi da je, tendencijski, status bitnije određen poreklom (porodica je osnovna klasna jedinica), nego individualnom 'karijerom'...' (Lazić, 1987: 84). Međutim, u

¹⁷ O kontradiktornosti ekonomske efikasnosti i sistemske efikasnosti u socijalističkom poretku vidi u odeljku 'Iracionalno delovanje kolektivno-vlasničke klase i raspad socijalizma', u Lazić, 1994a: 151-162.

jednom otvorenom društvu ne očekujemo kretanje samo na međugeneracijskom nivou, nego i promene na planu individualne karijere. Štaviše, što su te promene intenzivnije, to je teže homogenizovanje klasa do nivoa klasnog sukoba, a društvo je otvorenije. U socijalizmu na njegovom vrhuncu ne očekujem efekte revolucionarnog preobražaja koji ukidaju svaku zavisnost od položaja porekla i potpuno u prvi plan stavljaju individualno postignuće, ali pretpostavljam da postoji nekoliko trendova privlačnih za naučnu analizu koji odgovaraju osobenostima socijalističke klasno-slojne reprodukcije uopšte i nekim specifičnostima srpskog (jugoslovenskog) socijalizma posebno. Najpre, tu je uvek očekivan izuzetak od logičke nadređenosti međugeneracijske pokretljivosti nad unutargeneracijskom, a to je konstituisanje klase kolektivnih vlasnika (Lazić, 1987: 105). Zatim, s obzirom na jačinu više puta pominjanih strukturalnih činilaca, za očekivati je da određeni broj ispitanika započne karijeru kao poljoprivrednik, pogotovo u ranoj fazi socijalizma, a nastavi je u sloju nekvalifikovanih manuelnih radnika, bez obzira što to odudara od stereotipa o izrazitoj unutargeneracijskoj nepokretljivosti poljoprivrednika. Iz istih razloga, kao najvidljiviju, očekujem konstantnu pokretljivost iz nižeg manuelnog u viši manuelni sloj. Jaču unutargeneracijsku ulaznost u prelazni sloj očekujem u kasnijoj fazi socijalizma kada dolazi do jačanja tercijarnog sektora. Unutargeneracijski uspon u srednju klasu je verovatno daleko manji nego u kolektivno-vlasničku, s obzirom na potvrđenu zatvorenost sloja stručnjaka i znatno manju verovatnoću da neko tokom radne karijere stekne visoko obrazovanje nego da se dokvalifikuje ili promeni privrednu granu, mada su ovakvi slučajevi verovatno bili češći na početku socijalističkog perioda nego na njegovom kraju. Konačno, odlučivanje za karijeru sitnog preduzetnika bi moglo biti individualno, nevezano za očev položaj, ako ne kod onih čiji su očevi poljoprivrednici ili preduzetnici i koji imaju već akumulirano privatno vlasništvo, onda kod onih čiji očevi su u ostalim slojevima.

Unutargeneracijsku pokretljivost ću meriti preko ispitanikovog sadašnjeg i njegovog prvog radnog mesta, operacionalizovanog u 3-klasnu i 7-slojnu tipologiju. Najpre ćemo pogledati stope ulazne pokretljivosti da bismo ustanovili sa kojih početnih položaja se konstituišu klasni i slojni položaji naših ispitanika.

TABELA 17. Unutargeneracijska ulazna pokretljivost, 3 klase, 1989. godina

% u okviru sadašnje pozicije	POČETNA KLASA		
	Viša	Srednja	Niža
SADAŠNJA KLASA			
Viša	6	69	26
Srednja	0	62	38
Niža	0	1	99

Najpre dajem podatak koji nije izložen u prethodnoj tabeli da se 81% ispitanika nalazi na glavnoj dijagonali, što znači da se nalaze na istoj klasnoj poziciji sa koje su se uključili u aktivnu reprodukciju klasne strukture. Uz sva očekivanja od blokirajućeg strukturalnog 'pritiska' na individualno građenje karijere, ovo je izuzetno visok procenat statičnosti. Što se tiče više klase, za očekivati je da je ovoliki procenat (94,4%) njenih pripadnika prvo stasavao na nižim položajima, u srednjoj klasi očekivano više nego u nižoj. Međutim, i procenat onih koji potiču iz niže klase je prilično velik, što je takođe za očekivati, s obzirom na rezultate analize međugeneracijske pokretljivosti koji su pokazali istrajnost legitimacijskog principa revolucionarnog egalitarizma. No, procenat pripadnika srednje klase koji su karijeru započeli na nižem položaju prevazilazi moja očekivanja i traži detaljniju analizu. Da li se tu krije još nešto osim procvata sitnog preduzetništva (omiljene destinacije za potomke prelaznog i višeg manuelnog sloja) i intenzivnog 'školovanja uz rad' na početku 'socijalističkog preporoda', pokazaće nam analiza unutargeneracijske slojne pokretljivosti i kanala pokretljivosti. Stopa samousmerenosti (na isti klasni položaj sa kojeg je započeta karijera), merena izlaznom pokretljivošću, je kod više klase, naravno, skoro 100% (broj takvih slučajeva je veoma mali), kod niže 88% (8% je stiglo do srednje i 4% do više klase), a kod srednje klase 54% (44% završi u višoj i 2% u nižoj klasi). Odavde vidimo da na planu individualne karijere selektivnost kroz obrazovanje uveliko nosi primat nad konceptom 'vlдавине radnog naroda', jer je očigledno da srednja klasa predstavlja 'trenažni centar' u kojem se za uspon priprema velika većina onih koji stignu u vladajuću klasu. Ovakva dopuna nalaza iz prethodnog dela analize govori da je velika međugeneracijska otvorenost više klase prema ostalim klasama ipak uslovljena visokim obrazovanjem i da je princip egalitarnosti pomeren od pukog revolucionarnog zauzimanja rukovodećih položaja na ravnopravnost u pristupu obrazovanju, što strukturnu diferencijaciju srpskog društva približava preovlađujućem modelu industrijskih društava. Analiza slojne unutargeneracijske pokretljivosti može upotpuniti prethodnu sliku i učiniti je još zanimljivijom.

TABELA 18. Unutargeneracijska ulazna pokretljivost, 7 slojeva*, 1989. godina

% u okviru sadašnje pozicije	POČETNI SLOJ						
	1	2	3	4	5	6	7
SADAŠNJI SLOJ							
1	6	0	68	19	7	1	0
2	0	23	12	24	23	11	6
3	0	1	63	24	8	3	1
4	0	0	0	52	31	14	2
5	0	1	0	2	75	19	4
6	0	0	0	0	0	87	12
7	0	0	0	1	3	4	92

* Slojevi: 1 *Rukovodeći*, 2 *Sitno-preduzetnički*, 3 *Stručnjački*, 4 *Prelazni*, 5 *Viši manualni*, 6 *Niži manualni*, 7 *Poljoprivrednički*

Na glavnoj dijagonali ove tabele nalazi se 64,7% ispitanika, što daje visoku stopu slojne samoreprodukcije. Procenat onih koji su pali na slojnoj lestvici je nizak (13,8%) ako se uzme u obzir da gotovo pola od toga čini povratak manualnih radnika u poljoprivredu. Od aktivnih pripadnika rukovodećeg sloja niko nije počeo kao poljoprivrednik, svega 7% su počeli karijeru kao radnici, 19% u prelaznom sloju, a čak 68% kao stručnjaci, što samo pojašnjava malopredašnji nalaz o suženom i stabilizovanom formativnom putu najviše klase. Nasuprot tome, podaci o formiranju karijere sitnog preduzetnika stoje u skladu sa nalazima analize međugeneracijske pokretljivosti, gde je uočeno raznovrsno slojno poreklo ovog sloja. Pripadnici ovog sloja su karijeru započinjali u istom sloju jednako često kao i u kvalifikovanom manualnom ili kvalifikovanom nemanuelnom (24,2% naspram 23,2%). S obzirom na naglašenu međugeneracijsku zatvorenost sloja stručnjaka, podatak da više od trećine njih karijeru počinje u drugom sloju, pre svega prelaznom (24%) je vredan pažnje. On ukazuje da je školovanje i uspon u sloj stručnjaka predstavljalo racionalan scenario uspona u društvenoj hijerarhiji. Istovremeno, ovo ukazuje na stabilizovanje, ali i relativno slabu izgrađenost sistema postupne društvene selekcije. Dalje, ako se uzme u obzir da se ne očekuju visoke stope unutargeneracijske samoreprodukcije u rukovodećem i sitno-preduzetničkom sloju zbog nužnosti postupnog 'sazrevanja' karijere u prvom, odnosno zbog malog obima i specifične vansistemske pozicije drugog, ispostavlja se da je startovanje pripadnika prelaznog sloja sa iste pozicije najmanje od svih preostalih slojeva, 52,3%. Taj procenat nije dovoljno mali da bi odudarao od opšte slike slabe pokretljivosti na individualnom nivou, ali ponovo ukazuje na značaj

ovog sloja za protok od dna ka sredini društvene lestvice. I međugeneracijski i unutargeneracijski gledano, stopa zadržavanja u ovom sloju je relativno manja u odnosu na ostatak strukture, a otvorenost za niže slojeve relativno dobra, čime se ono malo otvorenosti koliko je opaženo zapravo koncentriše pretežno u prelaznom sloju. Konačno, na dnu lestvice situacija je iznenađujuće statična. Iako je sticanje kvalifikacije uz rad bilo sasvim uobičajeno u svim socijalističkim preduzećima, ispostavlja se da je svega 18,6% kvalifikovanih manualnih radnika karijeru započelo u nekvalifikovanom statusu. Isto tako, svega 11,5% nekvalifikovanih manualnih radnika su za prvo zanimanje imali poljoprivredničko. Ovakav nalaz znači da se međugeneracijska izlazna pokretljivost iz sloja poljoprivrednika (51,3%) poklopila sa generacijskim razlazom (između očeva i sinova), tj. da je većina onih koji nisu preuzeli vođenje gazdinstva od svojih očeva tako postupala od početka svoje karijere, i odmah se usmerila na neku drugu strukturnu poziciju.

Da bi se uočio trend kretanja unutargeneracijske pokretljivosti ponovo ću analizirati četiri starosne kohorte. Međutim, s obzirom na izuzetno malu pokretljivost duž cele hijerarhijske lestvice, razlike između količnika šanse izračunatih u 4 kohorte pokazuju previše nisku statističku značajnost. Zato ću prikazati samo promene u stopama ulazne samousmerenosti (zadržavanje na istoj slojnoj poziciji na kojoj je počela karijera) 5 slojeva. Na žalost, rukovodeći i sitno-preduzetnički sloj su na početnim pozicijama karijera naših ispitanika previše malobrojni za potrebe pouzdane statističke analize, pa stoga stope za te slojeve neće biti prikazane.

TABELA 19. Stope ulazne unutargeneracijske samousmerenosti u 4 starosne kohorte, 5 slojeva, 1989. godina

Starosne kohorte	Stope ulazne samousmerenosti				
	3	4	5	6	7
20-39	66	56	78	91	87
25-44	64	54	74	92	89
30-49	61	51	71	90	90
35-54	57	46	69	88	91

Slojevi: 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Iz tabele se vidi postepen ali jasan porast karijerne homogenosti za stručnjački, prelazni i viši manualni sloj, stagnacija na visokoj vrednosti stope za niži manualni sloj i postepeno opadanje visokih stopa kod poljoprivrednika. Dakle, ne samo da je unutargeneracijska statičnost u socijalizmu jaka, nego je ona

tokom vremena rasla, reklo bi se gotovo do potpunog potiranja 'revolucionarnih' tekovina početne visoke međugeneracijske pokretljivosti. U prethodnoj tabeli jedini izuzetak čini sloj poljoprivrednika koji, očito, s vremenom ima sve više 'povratnika'. Taj procenat nije velik, ali vredi obratiti pažnju na tabelu 17 gde se vidi da se među poljoprivrednike u toku karijere prebacuju pre svega oni koji su počeli kao radnici. Dodatni uvid u podatke pokazuje da je 80% njih imalo očeve poljoprivrednike, što znači da su imali samo kratkotrajan međugeneracijski 'izlet' u karijeru manuelnog radnika, a potom su se vratili na porodično poljoprivredno imanje.

Dok podaci o međugeneracijskoj pokretljivosti još uvek daju naznake intenzivnih izmena društvene strukture i temeljne izmene klasnog odnosa koju je doneo socijalistički poredak, podaci o unutargeneracijskoj pokretljivosti govore da je taj trend okončan u generacijama koje su radnu karijeru započinjale 10 ili više godina nakon ustanovljenja soicjalizma. Ne radi se samo o visokim stopama unutargeneracijske klasne i slojne samoreprodukcije, niti o unutargeneracijskom konstituisanju klase kolektivnih vlasnika koje je znatno homogenije nego što bi se moglo očekivati (preko 90% njenih pripadnika karijeru započnu kao rukovodioci, stručnjaci ili nemanuelni radnici), nego se radi i o veoma visokoj homogenosti razvoja karijere kvalifikovanih i nekvalifikovanih manuelnih radnika gde je očekivano mnogo više poljoprivredničkih startnih pozicija. Individualno struktarno kretanje se u velikoj većini slučajeva kreće na gore, i to najčešće u najbliži sloj (u šta, u ovom okviru analize, računam i uspon iz stručnjačkog u rukovodeći sloj, iako je na skali koju koristim u analizi između njih postavljen sloj sitnih preduzetnika). Jedini nagli skok u karijeri još omogućuju rukovodeći i sitno-preduzetnički sloj, i to prvi kvalifikovanim nemanuelnim radnicima, a drugi kvalifikovanim nemanuelnim i kvalifikovanim manuelnim radnicima. Ovo, sve u svemu, nije dovoljno da ostavi utisak strukturne protočnosti kakva se mogla očekivati u socijalizmu s obzirom na ideološki prikaz sistema.

4.2.3. Kanali pokretljivosti

Kao što je naznačeno u odeljku o meritokratiji, jedan od problema vezanih za klasno-slojnu pokretljivost je pristup članova društva obrazovanju i stepen iskorišćenosti obrazovnog kanala za pozicioniranje u društvenoj strukturi. U ovom odeljku biće analizirana zastupljenost meritokratskog principa na uopšten način. Podaci iz istraživanja 1989. godine, kao ni ostali podaci korišćeni u ovom radu, ne pružaju informaciju o individualnim sposobnostima i postignućima

ispitanika, pa će problem pravednosti u pristupu obrazovanju i u distribuciji rukovodećih položaja biti tretiran na nivou opštih stopa.

Obrazovanje ispitanika je iskazano putem skale od 4 kategorije:

1. osnovno obrazovanje i manje
2. srednje trogodišnje obrazovanje
3. srednje četvorogodišnje obrazovanje
4. univerzitetsko obrazovanje

Broj ispitanika koji nemaju nikakvo obrazovanje i broj takvih očeva u uzorku je izuzetno mali, a kategorija 'nezavršena osmogodišnja škola' je i kod ispitanika i kod njihovih očeva zbog promena nastavnih programa mogla značiti da imaju četvorogodišnje osnovno obrazovanje. Iz tog razloga sve ove kategorije su spojene u kategoriju 'osnovno obrazovanje i manje'. I na drugom kraju lestvice su sve kategorije univerzitetskog obrazovanja (više, visoko, post-diplomsko) spojene u jednu zbog malobrojnosti ovih kategorija koja bi narušila statističku pouzdanost analize. Društveni položaj je analiziran preko već korišćene skale od 7 slojeva.

Najpre valja istaći da je važnost školske spreme, kao kanala vertikalne pokretljivosti, 'do izvesne mere apriorno postulirana u istraživanju' (Lazić, 1987: 156), jer je ugrađena u slojnu shemu kao jedan od kriterijuma društvene stratifikacije. U Srbiji je 1989. čak i 89% pripadnika rukovodećeg sloja imalo univerzitetsko obrazovanje, a još 9% četvorogodišnje srednje obrazovanje. Ovo, osim toga, govori da je uloga visokog obrazovanja u društvenoj selekciji odgovarala slici modernog društva (mada se to ne može reći za učešće visokoobrazovanih u ukupnoj populaciji). Zanimljivo je da ovaj procenat ne varira značajno po starosnim kohortama, što znači da je kriterijum da je visoko obrazovanje neophodan uslov za zauzimanje najviših položaja u strukturi uspostavljen vrlo rano u razvoju socijalističkog društvenog uređenja.

Delimična naznaka sukoba socijalističkog revolucionarnog zamaha i premodernih strukturnih odnosa se može videti u sledećoj tabeli gde potomci poljoprivrednika i manuelnih radnika koji su stekli univerzitetsko obrazovanje češće nego potomci ostalih slojeva stižu do rukovodećih položaja, ali, u isto vreme, češće nego ostali ne uspevaju da se lociraju ni na stručnjačke niti na rukovodeće pozicije. Dakle, ako steknu više ili visoko obrazovanje, potomci nižih slojeva imaju nešto veću šansu da se probiju u sam vrh društvene strukture, ali i nešto veću šansu da ne dobiju radno mesto koje odgovara njihovoj kvalifikaciji. Ovo prvo se dobrim delom može objasniti činjenicom da je unutar rukovodećeg sloja za potomke svih slojeva od prelaznog na niže proporcija političarskih u odnosu na direktorske pozicije bila nešto veća nego za ostale (na primer, kod potomaka poljoprivrednika je ova proporcija 45% političara : 55% direktora, dok

kod potomaka stručnjaka i rukovodilaca ona iznosi 39% : 61%). Za sticanje političke funkcije je partijska legitimacija bila barem jednako važan faktor koliko i samo obrazovanje, što je lakšim činilo put uspona na te pozicije nego na mesto privrednog rukovodioca, koje je tražilo istrajnije dokazivanje u stručnom radu. Viši procenat visokoobrazovanih potomaka poljoprivrednika i manualnih radnika koji nisu uspeali da svoje obrazovanje strukturno potvrde povezan je sa ranije formiranom slikom o naglašenoj zatvorenosti sloja stručnjaka i, verovatno, sa slabijim socijalnim kapitalom potomaka nižih društvenih slojeva.

TABELA 20. Prohodnost ispitanika sa univerzitetskim obrazovanjem u zavisnosti od slojne pripadnosti oca, u %, 1989. godina

Sloj ispitanika sa univerzitetskim obrazovanjem	Sloj oca						
	1	2	3	4	5	6	7
Rukovodeći	39	/	37	43	46	48	49
Stručnjački	61	/	58	51	44	42	39
Ostalo	0	/	5	6	10	10	12

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Dotadna doza pristrasnosti u principu selekcije na rukovodeće položaje se može naći među onih 9% ispitanika rukovodilaca koji imaju četvorogodišnje srednjoškolsko obrazovanje. U tabeli 20 vidimo da potomci stručnjaka i preduzetnika (potomaka rukovodilaca na rukovodećim položajima bez univerzitetskog obrazovanja nema) ostvare ovakav proboj 2-3 puta češće nego potomci poljoprivrednika i manualnih radnika. Ipak, ovde se radi o suviše slabim naznakama da bi se moglo reći da je ugrožena pravednost principa selekcije na rukovodeće pozicije.

TABELA 21. Prohodnost ispitanika sa četvorogodišnjim srednjoškolskim obrazovanjem na rukovodeće pozicije u zavisnosti od slojne pripadnosti oca, u %, 1989. godina

Sloj ispitanika	Sloj oca						
	1	2	3	4	5	6	7
Rukovodeći (1)	0	14	15	5	6	4	7

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Situacija je vidno drugačija na strani ponude u meritokratskom principu, na ulazu u sistem selekcije, tj. u pristupu članova društva sistemu obrazovanja. Tabela 21 pokazuje značajnu varijaciju stepena obrazovanosti ispitanika u odnosu na sloj porekla.

TABELA 22. Obrazovanje ispitanika prema slojnoj pripadnosti oca, u %, 1989. godina

Obrazovanje ispitanika	Sloj oca						
	1	2	3	4	5	6	7
Osnovno i niže	2	17	2	6	11	32	58
Srednje	32	44	29	47	63	50	29
Univerzitetsko	66	39	69	47	26	18	14

* Slojevi: 1 *Rukovodeći*, 2 *Sitno-preduzetnički*, 3 *Stručnjački*, 4 *Prelazni*, 5 *Viši manualni*, 6 *Niži manualni*, 7 *Poljoprivrednički*

Potomci poljoprivrednika i potom manualnih radnika znatno ređe stiču univerzitetsko obrazovanje nego potomci rukovodilaca i stručnjaka i, recipročno, znatno češće ostaju na nivou osmogodišnjeg i nižeg obrazovanja. Kao kod klasne i slojne pokretljivosti, potomci prelaznog sloja se i u ovom slučaju nalaze negde u sredini hijerarhije. Kod potomaka malih preduzetnika je vidljiv trend ka visokom obrazovanju, a relativno visoka stopa osmogodišnjeg obrazovanja se može objasniti dominacijom zanatstva u ovom sektoru za koje nije potrebno više institucionalizovanog obrazovanja od osnovne škole.

Ovako neravnomerna slojna distribucija obrazovnog dostignuća ukazuje na nejednakosti u obrazovnim šansama, što su pokazale i ranije analize društvene pokretljivosti kroz obrazovni kanal (Ristanović, 1979: 16-17; Lazić, 1987: 156-161; Džuverović, 1987; Džuverović, 1991; Milić, 1996: 217-284). Međutim, ovaj fenomen je rezultat ‘... dva kontradiktorna procesa: s jedne strane široka demokratizacija uslova i mogućnosti školovanja omladine iz svih društvenih kategorija i znatno oslobađanje profesionalne i društvene podjele rada od klasno-socijalnih determinanti; ali, s druge strane, i zadržavanje mnoštva starih i rađanje novih oblika klasno slojnih nejednakosti’ (Džuverović, 1987: 122). Nejednaku dostupnost visokog obrazovanja potomcima različitih društvenih slojeva u Jugoslaviji su sociolozi uočili veoma rano, ubrzo nakon ustanovljenja socijalističkih društvenih odnosa (Lazić, 1987: 160).

Neravnomerno raspoređivanje ispitanika u obrazovne kategorije s obzirom na slojno poreklo može biti rezultat institucionalnih zapreka, ali i rezultat ekonomskih interesa i na njima baziranih odluka (za poljoprivrednike je plaćanje

smeštaja za potomke tokom školovanja u gradu skupo, ali im je potrebna i radna snaga na gazdinstvu), kao i vrednosnih opredeljenja (valorizacija ugleda, moći i ekonomske pozicije različitih zanimanja). Kod poljoprivrednika kao najvećeg strukturnog rezervoara (najčešće klase porekla) naših ispitanika ekonomski momenat je sigurno važan prilikom usmeravanja potomaka, što znatno utiče na ukupnu obrazovnu pokretljivost. Osim toga, ispitanici poljoprivrednici su jedini sloj koji svrstava zanimanje sa niskom kvalifikacijom (radnik) na prvih 5 mesta po prosečnoj vrednosti na skali ugleda (vrlo mali, mali, srednji, veliki i vrlo veliki), što govori nešto o njihovim mobilizacijskim aspiracijama. Iz ovih razloga sam sklon tumačenju da su odlike klasne/slojne pozicije (ekonomski interesi i elementi klasne svesti) više uticali na neravnomeran pristup srednjem i visokom obrazovanju nego odlike sistema obrazovanja, tj. stepen načelne ravnopravnosti koja je u tom pogledu postojala u Srbiji u poznom socijalizmu.

Predočeni rezultati analize pokazuju da je u Srbiji na kraju 80-ih godina prošlog veka, imajući na umu nerazvijenost tržišta rada i tržišta obrazovanja, funkcionisao pseudo-meritokratski model sa odlikama društva koje je zakasnelu modernizaciju ostvarivalo kroz socijalistički poredak. Pred članovima društva su se relativno ravnopravno otvarali rukovodeći položaji, kao i formalan (zakonom regulisan) ulaz u obrazovni sistem. Ipak, korišćenje mogućnosti od strane članova društva je bilo strukturno neproporcionalno. Budući da je ova neravnomernost bila skoncentrisana pre svega u pristupu obrazovanju, a ne u plasiranju visokog obrazovanja na rukovodeće položaje, nejednakosti u procesu društvene selekcije su bile posredovane i, samim tim, slabije vidljive. Za dosledno istraživanje funkcionisanja meritokratskog principa bilo bi potrebno izučiti direktnu vezu između postignuća u školovanju i profesionalnom angažmanu i profesionalne promocije (pre svega zauzimanja rukovodećih položaja). Podaci iz istraživanja iz 1989. godine, kao ni ostala istraživanja na kojima počiva ovaj rad, ne ostavljaju ovakvu mogućnost.

Unutargeneracijska obrazovna pokretljivost daje znatno drugačiju sliku nego međugeneracijska. Nasuprot opštem trendu ekspanzije obrazovanja koji je doveo do znatno više prosečne obrazovanosti potomaka u odnosu na očeve, svega 9% ispitanika je u toku karijere povećalo stepen obrazovanja. Ovakav podatak pokazuje da doškolovanje uz rad nije bilo rasprostranjeno. Na taj način, nejednakosti izmerene na ulazu u obrazovni sistem još više dobijaju na značaju i bacaju dodatno svetlo na trend klasno-slojnog zatvaranja u kasnom socijalizmu. Među ovih 9% doškolovanih u toku karijere dominiraju potomci poljoprivrednika, što je za očekivati s obzirom na njihov apsolutni broj u društvu. Međutim, kada se pogleda unutrašnja struktura ove pojave u svakom od slojeva porekla, vidi se da od svih potomaka poljoprivrednika svega 7% napreduje u obrazovanju u odnosu na prvo radno mesto, dok su ti procenti za nekvalifikovani manuelni sloj 10%, za kvalifikovani manuelni sloj 14%, za kvalifikovani nemanuelni 9%, stručnjački

10%, sitno-preduzetnički 11%. Potomci rukovodilaca imaju sličan procenat kao potomci poljoprivrednika, 6%. Na ovaj način se nejednakost u pristupu obrazovanju pokazuje i na planu unutargeneracijske pokretljivosti. Usavršavanje obrazovanja je ispitanicima najčešće omogućavalo uspon u kvalifikovani manuelni sloj (25%) i to najčešće za potomke manualnih i poljoprivredničkog sloja (89% slučajeva). Potom sledi rukovodeći sloj (24%), gde manualni slojevi i sloj poljoprivrednika čine 72% i sloj stručnjaka (21%) sa još manjim učešćem potomaka radnika i seljaka (67%). Ovi podaci odslikavaju nižu startnu poziciju u obrazovanju potomaka nižih slojeva, ali bi se moglo reći da je oni na planu doškolovavanja uz rad donekle popravljaju u odnosu na ostale slojeve.

Podaci iz ovog istraživanja ne ostavljaju mogućnost doslednog istraživanja funkcionisanja meritokratskog principa, ali omogućavaju da se prouči uticaj važnog faktora pristrasnosti koji narušava taj princip, a to je politička lojalnost, u ovom istraživanju iskazana članstvom u Savezu Komunisti. Želim da procenim u kojoj meri su ono malo neravnopravnosti u zauzimanju rukovodećih položaja i vidljiva mera nejednakosti u pristupu visokom obrazovanju rezultat dominacije političkog sistema nad ostalim oblastima društvenog života. Konkretno, proveriću da li je članstvo u Savezu Komunisti omogućavalo lakši pristup univerzitetskom obrazovanju i vrhu društvene lestvice. U našem uzorku 28% ispitanika su bili članovi Saveza Komunisti. Ovo je stajalo u čvrstoj vezi sa stepenom obrazovanja. Proporcija članova je bila 63% među visokoobrazovanimima i opadala je do 7% među onima sa osam ili manje razreda škole. Kao što je za očekivati u ono vreme, u rukovodećem sloju je učešće članova SK bilo 82% i opadalo niz hijerarhiju do 6% među poljoprivrednicima. Međutim, kada izdvojimo grupu ispitanika koji pripadaju rukovodećem sloju, vidimo da su samo oni koji su imali poljoprivredničko poreklo u 100% slučajeva bili članovi SK (prisetimo se da je kod potomaka poljoprivrednika proporcija političkih rukovodećih pozicija bila najbliža proporciji direktorskih pozicija u poređenju sa potomcima ostalih slojeva), dok je kod ostalih ta proporcija u rasponu 50% - 60%. Ova varijacija je nedovoljna da bi na nivou celog uzorka mogli da govorimo o značaju ovako merenog političkog faktora za princip društvene selekcije na njenom 'izlazu', ali daje dodatnu argumentaciju predašnjem tumačenju nešto veće verovatnoće da se u rukovodećem sloju nađu visokoobrazovani potomci nižih nego rukovodećeg i stručnjačkog sloja. Politički faktor se pokazuje značajnim na 'ulazu'. Slojna neravnopravnost se ovde, kao i kod pristupa sistemu obrazovanja, ogleda pre svega u neravnomernoj slojnoj zastupljenosti u članstvu SK kao 'trijažne sobe' vladajuće klase. Na taj se način meritokratski princip narušava dvojako, tj. dvostruko naglašeno. Najpre se 'podobnost (procenjena mogućnost/spremnost) pojedinca da sa stanovišta klase kolektivnih vlasnika doprinese opstanku datog sistema odnosa...' nameće kao '...osnovni, opšti (latentni) kriterij izbora...' nasuprot maksimalno objektivizovanom (depersonalizovanom) izboru baziranom na autonomnom tržištu u klasičnom liberalizmu (Lazić, 1987: 150). Potom se

članstvo u partiji tesno veže sa stepenom obrazovanja i time iz jednog u drugo polje prenese slojna neravnopravnost. Ono što se ovde prepoznaje kao faktor narušavanja meritokratskog principa Vladimir Goati je u drugom kontekstu nazvao faktorom političke moći, tvrdeći da su ‘...politički moćni u isto vreme dobrostojeći i visoko obrazovani...’, kao i da su ‘...uvek članovi partije.’ (Goati, 1991: 447-448). I on je konstatovao da se članstvo u SK javlja kao nužni, ali ne i dovoljni uslov uspona u rukovodeći sloj: ‘Hoćemo da kažemo da je aspirantu na direktorsko ili bilo koje drugo rukovodeće mesto u profesionalnoj strukturi daleko lakše da postane član partije ako to nije, nego da ako je član partije dođe na rukovodeća mesta ukoliko za to nema odgovarajuću stručnu spremu.’ (Goati, 1987: 280).

Prethodni opisni nalaz stepena konstituisanosti meritokratskog principa na kraju socijalističkog perioda u Srbiji ću testirati kroz odgovarajuće modele logističke regresije. Testirano je više modela, a biće prikazani oni koji su imali najbolju prilagođenost podacima. Za primer ću navesti da je model u kojem je kao jedna od nezavisnih varijabli tretirana starost ispitanika imao statistiku prilagođenosti (-2 log verodostojnosti) za oko 10 puta veću nego modeli koji će biti izloženi u tekstu, dok sama starost nije imala zadovoljavajuću značajnost, što znači da stepen prohodnosti kroz društvenu hijerarhiju na bazi klase porekla, dostignutog stepena obrazovanja i partijskog članstva nije značajno varirao kroz vreme. Model prohodnosti, ali i nejednakosti vezane za njega, uspostavljen je veoma rano u razvoju socijalističkog sistema.

Prvi model koji ću prikazati (M1) ima sledeći oblik:

$$\log \Pi_i / \Pi_j = Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_1 X_2 + \beta_5 X_1 X_3 \quad (1)$$

gde:

Y - zavisna dihotomna varijabla u kojoj istraživanu kategoriju (i) čine svi oni koji su načinili hijerarhijski uspon u odnosu na svoje očeve na ranije prikazanoj lestvici od 3 klase, a referentnu kategoriju (j) oni koji su ostali na istoj poziciji ili su pali na niži klasni položaj

β_0 – konstanta

X_1 - stepen obrazovanja ispitanika predstavljen kao kategorijalna varijabla, gde je uticaj visokog i srednjeg obrazovanja posmatran u odnosu na osnovno i niže obrazovanje kao referentnu kategoriju,

X_2 - klasni položaj oca predstavljen kao ordinalna varijabla sa tri kategorije (1 – kolektivno-vlasnička klasa, 2 – srednja klasa, 3 – niža klasa),

X_3 - članstvo u SK kao indikatorska varijabla (nečlanstvo kao referentna kategorija)

β_1 – parametar uticaja samostalnog faktora stepena obrazovanja ispitanika

β_2 – parametar uticaja samostalnog faktora klasnog položaja oca

β_3 – parametar uticaja samostalnog faktora članstva u SK

β_4 – parametar uticaja interakcije stepena obrazovanja ispitanika i klasnog položaja oca

β_5 – parametar uticaja interakcije stepena obrazovanja ispitanika i njegovog članstva u SK

Prilagođeni koeficijent determinacije (*Nagelkerke R²*) za ovaj model je 0,684, a model dobro grupiše u kategorije zavisne varijable 91% slučajeva. Osnovna statistika za parametre je predočena u sledećoj tabeli.

TABELA 23. Osnovni statistički pokazatelji za model logističke regresije M1

Parametri	Statistički pokazatelji		
	<i>B</i>	Značajnost	Standardizovano <i>B</i>
β_1		.000	
Srednje	4.924	.797	137.516
Univerzitetsko	9.547	.618	14007.860
β_2	2.915	.648	18.449
β_3	.714	.180	2.042
β_4		.000	
Klasni položaj oca i srednje obrazovanje	-2.466	.700	.085
Klasni položaj oca i univerzitetsko obrazovanje	.320	.960	1.377
β_5		.000	
Članstvo u SK i srednje obrazovanje	-.253	.650	.776
Članstvo u SK i univerzitetsko obrazovanje	.928	.113	2.530
β_0	-13.102	.494	.000

Iz tabele 23 vidimo da samostalni efekti klasnog položaja oca i partijske pripadnosti nemaju uticaj na uzlaznu klasnu prohodnost kada su stavljani u isti model sa faktorom obrazovanja (pokazatelj značajnosti veći od 0,05). Međutim, i jedna i druga varijabla dobijaju statističku značajnost u interakciji sa obrazovanjem. Značaj obrazovanja ispitanika, pa samim tim i veličina standardizovanog koeficijenta B je donekle prenatravan, budući da je obrazovanje jedan od kriterijuma klasnog razdvajanja, a univerzitetsko obrazovanje preduslov uzlazne mobilnosti u ovako konstruisanoj klasnoj shemi. Ipak, njegov dominantni značaj u datom kontekstu je nesumnjiv. Neka dodatna tumačenja dobijamo posmatrajući vrednosti standardizovanog koeficijenta B za različite interakcije. Uticaj interakcije obrazovanja i klasnog položaja oca je vrlo slab. Vrednost 0,085 praktično govori da posjedovanje srednje stručne spreme nema uticaja na uzlaznu mobilnost bez obzira na klasno poreklo. Vrednost 1,377 govori da što je niži klasni položaj to su veće šanse da se načini uspon putem visokog obrazovanja. Za ovakav ishod je presudna visoka samoreprodukcija srednje klase, čiji potomci stižu visoko obrazovanje, ali se ne pomeraju na gore, tako da za ovu vrednost koeficijenta više zasluga ima pomeranje potomaka niže klase u srednju i višu, nego pomeranje potomaka srednje klase u višu (zbog malobrojnosti više klase). Uticaj interakcije članstva u SK i obrazovanja na uzlaznu mobilnost je nešto jači. Vrednost 0.776 govori da članovi SK koji imaju srednje obrazovanje imaju nešto manju šansu za uspon nego članovi SK sa osnovnim obrazovanjem (setimo se da su rukovodioci poljoprivredničkog porekla skoro duplo češće bili članovi SK nego rukovodioci koji potiču iz drugih slojeva). Konačno, vrednost 2,530 pokazuje da članovi SK sa visokim obrazovanjem lakše ostvaruju uzlaznu pokretljivost nego članovi SK sa niskim obrazovanjem, što se u osnovi poklapa sa nalazima ranijih istraživanja ovog problema (Massey, Hodson and Sekulić, 1991: 114).

Ako posmatramo uticaj istih faktora na međugeneracijsku slojnu pokretljivost, dobijamo model koji, logično, ima nešto niži koeficijent determinacije (0.652) nego prethodni i jednako dobro razvrstava slučajeve (91%). Međutim, zbog veće razuđenosti skale u njemu i samostalni efekat obrazovanja gubi statističku značajnost, te samo efekti interakcije obrazovanja ispitanika sa njegovim članstvom u SK i slojnim položajem oca imaju značaj. Tumačenje modela je gotovo identično gore navedenom. Iz tog razloga ovaj model neću posebno prikazati.

Još zanimljiviji za analizu meritokratskog koncepta je model koji povezuje unutargeneracijsku klasnu pokretljivost sa obrazovanjem ispitanika, klasnim položajem oca i članstvom ispitanika u SK. U ovom slučaju sam se fokusirao na uspon u kolektivno-vlasničku klasu tokom karijere. Model binomne logističke regresije (M2) ima sledeći oblik:

$$\log \Pi_i / \Pi_j = Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_1 X_2 + \beta_5 X_1 X_3 + \beta_6 X_1 X_3 \quad (2)$$

gde:

Y - zavisna dihotomna varijabla u kojoj istraživanu kategoriju (i) čine svi oni koji su načinili uspon u kolektivno-vlasničku klasu, a referentnu kategoriju (j) oni koji su ostali na istoj poziciji sa početka profesionalne karijere

β_0 – konstanta

X_1 - stepen obrazovanja ispitanika predstavljen kao dihotomna varijabla, gde se uticaj visokog obrazovanja posmatra u odnosu na ostale stepene obrazovanja kao referentnu kategoriju,

X_2 - klasni položaj oca predstavljen takođe kao indikatorska varijabla (1 – srednja klasa, 2 – niža klasa)¹⁸,

X_3 - članstvo u SK kao indikatorska varijabla (nečlanstvo kao referentna kategorija)

β_1 – parametar uticaja samostalnog faktora stepena obrazovanja ispitanika

β_2 – parametar uticaja samostalnog faktora klasnog položaja oca

β_3 – parametar uticaja samostalnog faktora članstva u SK

β_4 – parametar uticaja interakcije stepena obrazovanja ispitanika i klasnog položaja oca

β_5 – parametar uticaja interakcije stepena obrazovanja ispitanika i njegovog članstva u SK

β_6 – parametar uticaja interakcije klasnog položaja oca i članstva ispitanika u SK

Prilagođeni koeficijent determinacije (*Nagelkerke R²*) za ovaj model je nešto niži nego za prethodni, i iznosi 0,499 (nezavisne varijable nešto slabije objašnjavaju zavisnu), a model dobro grupiše u kategorije zavisne varijable 89% slučajeva. Osnovna statistika za parametre je predočena u sledećoj tabeli.

¹⁸ Podsećam da je broj očeva pripadnika više klase izuzetno mali u našem uzorku

TABELA 24. Osnovni statistički pokazatelji za model logističke regresije M2

Parametri	Statistički pokazatelji		
	<i>B</i>	Značajnost	Standardizovano <i>B</i>
β_1	3.765	.000	43.163
β_2	1.434	.005	4.196
β_3	2.316	.000	10.133
β_4	-1.198	.006	.302
β_5	-.525	.229	.592
β_6	-.505	.213	.603
β_0	-5.492	.000	.004

Prevođenjem svih varijabli u indikatorske model je izgubio na determinističkoj snazi, ali je dobio na jednostavnosti interpretacije. Naime, iz tabele se vidi da svi samostalni efekti imaju značaj za uspon u kolektivno-vlasničku klasu. Daleko najveći je značaj posedovanja univerzitetskog obrazovanja, dok članstvo u SK ima nešto veći koeficijent nego klasno poreklo. S druge strane, dve od tri interakcije nemaju značaj u ovom modelu. Samo interakcija obrazovanja i klasnog položaja oca ima značaj, a standardizovani koeficijent *B* pokazuje ranije izneti nalaz da uz ispunjen uslov visoke obrazovanosti u rukovodeći sloj češće ulaze potomci niže klase nego potomci srednje klase (zbog demografske dominacije ove prve).

Rezultati simultanog tretmana varijabli koje određuju meritokratsku selekciju, a koje su kroz primenjeni upitnik stajale na raspolaganju, potvrđuju nalaze prethodne opisne analize. Obrazovanje je daleko najvažniji faktor za uzlazno kretanje kroz klasnu strukturu, a pogotovu za unutargeneracijski uspon u vladajuću klasu. U ovom drugom slučaju klasno poreklo i članstvo u SK imaju određeni uticaj, ali nedovoljno jak da bi ugrozili princip pravednosti (ravnopravnosti) u društvenoj selekciji na izlazu iz sistema obrazovanja.

5. 1993 – PRVO SVOĐENJE BILANSA: POKRETLJIVOST DRUŠTAVA SREDNJE I ISTOČNE EVROPE

U ovoj glavi će biti prikazani prvi efekti koje je urušavanje socijalističkog sistema imalo na klasnu i slojnu pokretljivost u zemljama Centralne i Istočne Evrope.

Analiza će biti bazirana na podacima iz anketnog istraživanja obavljenog u šest zemalja Centralne i Istočne Evrope 1993. i 1994. godine, u okviru projekta 'Društvena stratifikacija u Istočnoj Evropi nakon 1989.' Zemlje u kojima je obavljeno istraživanje su: Bugarska, Češka, Mađarska, Poljska, Rusija i Slovačka. Podaci za Srbiju potiču iz anketnog istraživanja obavljenog u okviru projekta 'Promene u strukturi jugoslovenskog društva' 1993. godine.

Budući da je pokretljivost u istočno-evropskim društvima već bila predmet brojnih radova (jedan pregled ovih radova i osnovnih rezultata iznetih u njima vidi u Domanski, 2000: 27), analiza u ovom odeljku će biti usmerena ka dva cilja. Jedan je da se uporedno pokažu opšti trendovi međugeneracijske i unutargeneracijske pokretljivosti za navedenih 6 zemalja i Srbiju uz primenu klasne i slojne klasifikacije koje su izložene u uvodu, a drugi je, shodno analitičkoj postavci navedenoj u uvodu, da se pokaže konstituisanost osnovnih pretpostavki meritokratskog principa društvene selekcije, tj. strukturna ravnopravnost u korišćenju obrazovnog kanala u uzlaznoj društvenoj pokretljivosti i stepen pristrasnosti koji u to kretanje unosi dominacija političkog sistema. Ovakva analiza treba da pokaže da li su razlike u transformacijskom putu zemalja CIE praćene različitim strukturnim kretanjima, i pogotovo koliko se Srbija u tom smislu razlikuje od 'šampiona transformacije' (Mađarska, Češka, Poljska) s jedne strane i da li se razlikuje od zemalja sa usporenom (Bugarska) i blokiranom (Rusija) transformacijom.

5.1. Post-socijalistička transformacija, blokada transformacije i pokretljivost

Post-socijalističku transformaciju čini niz promena u socijalnoj, privrednoj i institucionalnoj sferi koje autori koji su proučavali ovaj problem najčešće svode pod tri opšte kategorije: politička demokratizacija, ekonomska liberalizacija i privatizacija (vidi npr. Offe, 1992 ili Večernik, 1996). Uticaj teorije konvergencije

različitih političkih sistema (Huntington) je razvijao predrasudu o uniformnom pravcu razvoja (tranziciji) bivših socijalističkih društava ka modelu razvijenih zapadnih zemalja. Međutim, transformacija podrazumeva mnoštvo sistemskih i strukturnih procesa koji mogu imati različite pravce i biti manje ili više usklađeni. Štaviše, ovi procesi su zavisni od ustaljenih praksi, postojećih formalnih i neformalnih društvenih veza i sl, tako da transformacija pre predstavlja mozaik sačinjen od postojećih elemenata nego arhitektonsku zamisao koncipiranu na novim materijalima (Stark, 1992a: 300-301). Osim toga, sam proces je inicijalno obeležen nizom paradoksa (Offe, 1992) koji uslovljavaju sklad promena u političkoj i ekonomskoj sferi i utiču na tempo transformacije. Iz ovih razloga može se očekivati da se i društvena struktura u zemljama CIE preoblikuje uz određene nacionalne razlike, iako treba imati na umu da je inercija u strukturnim kretanjima naglašenija nego u sistemskim, pa te razlike, ako ih pronađem u analizi, neće biti jakog intenziteta.

Ono što je bitno za temu ovog rada je pitanje da li razlike u brzini i načinu odvijanja PST u različitim zemljama dovode i do različitih obrazaca vertikalne društvene, ili preciznije – klasno-slojne, pokretljivosti? I odgovor na ovo pitanje je pod pritiskom teorije o približavanju trendova i obrazaca pokretljivosti u istraživanim zemljama. U najuticajnijim istraživačkim studijama teško se može pronaći sistematska varijacija među nacijama, bilo u ukupnoj ili relativnoj mobilnosti, odnosno varijacija koja bi se mogla pripisati onim faktorima (makro pokazateljima) koje mi prepoznajemo kao značajne u transformacijskim 'startnim pozicijama' zemalja CIE (stepen ekonomske razvijenosti, stepen političke liberalizacije i sl.) (Erikson and Goldthorpe, 1992; Domanski, 2000). Čak i kada se određeni stepen razlike prepozna na planu strukturne (opšte) pokretljivosti, kao rezultat različitih konjunkturnih činilaca ili jednostavno istorijskog kašnjenja u univerzalnom razvojnom procesu, male su šanse da se pojave razlike u relativnoj pokretljivosti (otvorenosti) u zemljama sa društvenom strukturom približnom modelu industrijskih društava. Samim tim, kao što je već pomenuto, ovakav trend je prepoznat i pri istraživanju strukturne pokretljivosti socijalističkih zemalja. Konačno, i izučavanje ukupne i relativne pokretljivosti u post-socijalističkim zemljama CIE je donelo isti opšti zaključak – 'nismo pronašli dokaze da su naših šest CIE nacija značajno različite od kapitalističkih zemalja.' (Domanski, 2000: 67).

Navedeni nalazi se kose sa mojim teorijskim očekivanjima. Deo obrazloženja za konstatovani visok stepen konvergencije možda leži u činjenici da je varijacija koja je pronađena u nekim međunarodnim studijama pokretljivosti opovrgnuta novijim '... istraživanjima koja su uvela više standarde uporedivosti podataka' (Domanski, 1998: 314). Ovi standardi su podrazumevali i metodološku unifikaciju, između ostalog i upotrebu jedinstvene klasne sheme koja, po mom mišljenju, 'gura' podatke ka zaključku o konvergenciji režima pokretljivosti.

Ovde, stoga, valja još jednom naglasiti da je operacionalizacija klasne i slojne strukture koju koristim u ovom radu unekoliko drugačija od dominantne Goltorpove, jer je izvedena iz drugačijeg teorijskog pristupa klasnoj strukturi (ne nužno i pokretljivosti!).

Uz pominjanu distinkciju između uspešne i blokirane PST (vidi str. 52 u drugom odeljku) i drugačiji teorijski i metodološki pristup ja očekujem vidljive razlike u režimu klasno-slojne pokretljivosti između zemalja u kojima su privatizacija, tržišna privreda i demokratsko uređenje stasavali brže i onih u kojima su ovi procesi bili blokirani. Verujem da stope ukupne pokretljivosti, ali i stope relativne pokretljivosti neće biti iste u Češkoj, Mađarskoj i Poljskoj na jednoj strani i Srbiji, Rusiji i, verovatno, Bugarskoj na drugoj strani. Razvoj malog i srednjeg preduzetništva, kao i rast sektora koji su bili slabi u socijalizmu (pre svega uslužnog - bankarstvo, osiguranje, bezbednost, itd.) trebalo bi da ima za efekat porast stopa opšte pokretljivosti u odnosu na stagnaciju u poznom socijalizmu. Sa stopama relativne pokretljivosti, tj. sa šansama potomaka različitih klasa i slojeva da se penju uz hijerarhijsku lestvicu situacija stoji manje jasno. S jedne strane, za očekivati je da ultimativni zahtev za ekonomskim rastom i efikasnošću, kao i stasavanje tržišta i jačanje tržišnih principa u svim sferama društva dovede barem do održavanja onog stepena otvorenosti (ravnopravnosti) u društvenoj selekciji koji je postojao u socijalizmu, ako ne i do daljeg jačanja meritokratskog principa. S druge strane, porast društvenih nejednakosti i siromaštva u 'tranzicionim' zemljama, interesi nomenklature da zaštiti svoju poziciju (pa i poziciju svojih potomaka) u procesu konverzije kolektivnog u privatno vlasništvo, kao i već uočena tendencija srednje klase ka visokoj samoreprodukciji mogli bi još jače delovati u suprotnom pravcu od osnovnih principa liberalne demokratije i proizvoditi niže stope relativne pokretljivosti. Manji je problem ukoliko ovakvo zatvaranje u početnoj fazi transformacije bude pronađeno kod selekcije u vladajuću klasu, jer je to trend koji relativno brzo može izmeniti pravac. Problem je veći ako je neravnopravnost rasla u pristupu visokom obrazovanju, jer su efekti takve pristrasnosti dublji i dugoročniji. U zemljama blokirane PST očekujem dalju stagnaciju stope opšte pokretljivosti zbog sporosti privrednih reformi, tj. sektorske i vlasničke transformacije. Osim toga, očekujem da slaba transparentnost procesa vlasničke transformacije u kombinaciji sa usporenom demokratizacijom, rastom nezaposlenosti i istrajavanjem socijalističkog egalitarizma na planu vrednosnih orijentacija doprinese jačanju rigidnosti društvene strukture u ovim zemljama.

5.2. Pokretljivost u zemljama Centralne i Istočne Evrope 1993. godine

5.2.1. Međugeneracijska pokretljivost

Kod merenja međugeneracijske pokretljivosti za definisanje očevog slojnog i klasnog položaja u uzorku iz 6 zemalja CIE biće korišćena klasifikacija očevog zanimanja u vreme kada je ispitanik imao 14 godina, a u uzorku iz Srbije klasifikacija očevog poslednjeg radnog mesta (u trenutku istraživanja ili pre penzionisanja ili prelaska u status nezaposlenog). Na ovakvo odstupanje od zahteva maksimalne uporedivosti sam prisiljen jer su to jedina pitanja u odgovarajućim upitnicima kojima je moguće operacionalizovati klasni položaj oca. Postoji dodatna informacija koja umanjuje strepnju nad pouzdanošću ovakve analize. U upitniku iz 1989. godine nalazila su se oba pitanja (o očevom poslednjem radnom mestu i onom u vreme kada je ispitanik imao 15 godina), a ukrštanjem ova dva podatka sam dobio informaciju da je svega 4% očeva imalo različito radno mesto u vreme kada je ispitanik imao 14 godina i u vreme ispitivanja. Ako znamo da je glavni trend na tržištu rada 1993. godine bio rast nezaposlenosti, a ne intenziviranje mobilnosti radne snage u odnosu na, inače statični, socijalizam, nije za očekivati da je taj procenat bio veći 1993. godine, što našu analizu ostavlja u zadovoljavajućim okvirima pouzdanosti.

Svi relevantni podaci su dovedeni u ravan teorijske operacionalizacije naznačene u uvodu teksta. To znači da su poljoprivrednici podeljeni u dve grupe, od kojih je ona malobrojna koju karakteriše veliki posed i menadžerski karakter rada svrstana u sloj sitnih preduzetnika. Izdvojen je i sloj polutana (u CIE uzorku oko 2%) i svrstan u 5. sloj. Nezaposlenima (oko 5% od ukupnog uzorka) je pripisan slojni položaj oca, a ispitanici koji su u braku su dobili viši od dva položaja koji pripadaju njima i njihovim bračnim partnerima. Ovim poslednjim postupkom oko 32% od ispitanika kojima je definisana pozicija u društvenoj strukturi je dobilo viši slojni položaj, ali svega oko 12% takvih je dospelo u višu klasu od one kojoj pripadaju na osnovu sopstvenog zanimanja. U srpskom uzorku te brojke su slične: 25% je promenilo sloj i 12% klasu.

Na početku predstavljanja međugeneracijske pokretljivosti treba reći da je klasna samoreprodukcija visoka u svim zemljama, s tim da je najniža u Rusiji. Proporcija slučajeva na glavnoj dijagonali tabele za svaku zemlju je prikazana u sledećoj tabeli.

TABELA 25. Međugeneracijska klasna samoreprodukcija, 3 klase, zemlje CIE, 1993. godina, u %

	Bugarska	Češka	Mađarska	Poljska	Rusija	Slovačka	Srbija
Stopa samoreprodukcije	79	74	80	76	68	76	75

Klasna samoreprodukcija u većem broju zemalja beznačajno varira oko 75%. Izuzetak čini Rusija sa nešto manjom stopom samoreprodukcije. Analiza međugeneracijskog sastava koja neposredno sledi pokazaće strukturu ove tendencije. Ovde valja konstatovati da je klasna samoreprodukcija na početku tranzicije u svim ovim zemljama prilično visoka. Podsećam da je ona u Srbiji 1989. iznosila 71%.

TABELA 26. Međugeneracijska ulazna (*inflow*) pokretljivost, 3 klase, zemlje CIE, 1993 godina, u %

% u okviru kl. destinacije	Zemlja	KLASA POREKLA		
		Viša	Srednja	Niža
Viša	Bugarska	12	8	80
	Češka	10	7	83
	Mađarska	12	17	71
	Poljska	22	3	75
	Rusija	15	10	75
	Slovačka	11	9	80
	Srbija	13	19	68
Srednja	Bugarska	5	18	77
	Češka	7	17	76
	Mađarska	7	17	76
	Poljska	13	13	74
	Rusija	7	15	78
	Slovačka	7	18	75
	Srbija	3	26	71
Niža	Bugarska	2	2	96
	Češka	4	3	93
	Mađarska	2	3	95
	Poljska	5	1	94
	Rusija	2	5	93
	Slovačka	3	3	94
	Srbija	1	4	95

Hiljadu devetsto devedeset i treće godine niža klasa u svim zemljama još uvek čini najtipičniju klasu porekla. Stope ulazne pokretljivosti iz niže klase su, naravno, najviše ka nižoj klasi, ali potom sledi viša, pa tek onda srednja klasa. Ova slika podseća na nalaze iz analize pokretljivosti u socijalističkoj Srbiji, prvenstveno iz tri razloga. Najpre, period PST je trajao isuviše kratko da bi mlađe generacije koje pretežno ne potiču iz niže klase zauzele pozicije u višoj klasi. Drugo, stari sistem još uvek nije u potpunosti demontiran, tako da je mnogo pripadnika vladajuće klase uspelo da zadrži svoje položaje u javnim preduzećima i službama. Treće, unutargeneracijska pokretljivost bi trebalo da pokaže da su mnogi pripadnici više klase uspeli da se adaptiraju na nove principe klasne selekcije i zadrže pozicije na vrhu i u novim sistemskim okolnostima. Ivan i Sonja Selenji (Ivan i Szonya Szelenyi) ukazuju na sposobnost tehnokratskog dela socijalističke nomenklature da očuva svoje pozicije u vrhu društvene hijerarhije (1995: 618-622).

Treba obratiti pažnju na nekoliko odstupanja od ujednačene slike koju pruža tabela 26. U Srbiji je doprinos niže klase obnavljanju srednje i više klase nešto niži nego u ostalim zemljama, što odgovara trendu klasnog zatvaranja uočenom u analizi socijalističkog perioda. Mađarska ima sličan procenat kod obnavljanja više klase, i ova pojava se sigurno dobrim delom može objasniti osobenostima konstituisanja menadžerskog sloja u socijalizmu u Mađarskoj i Srbiji u odnosu na ostale CIE zemlje. Na račun toga, u ove dve zemlje je veći priliv iz srednje u višu klasu nego u ostalim istraživanim zemljama, a u Srbiji isto važi i za priliv u srednju klasu¹⁹. Još jedan podatak koji odstupa od relativno ujednačene slike ulazne međugeneracijske klasne pokretljivosti u zemljama CIE je znatno veće učešće očeva iz više klase kod ispitanika koji pripadaju višoj ili srednjoj klasi, u Poljskoj u poređenju sa drugim zemljama. U poljskom uzorku je proporcija očeva u višoj klasi otprilike duplo veća nego u ostalim zemljama i to objašnjava prethodnu konstataciju. Budući da za ovo ne postoje posebni strukturni razlozi, najverovatnije se radi o uzoračkoj grešci.

Da bismo upotpunili sliku o načinu konstituisanja osnovnih društvenih klasa, pogledajmo sada stope izlazne međugeneracijske klasne pokretljivosti.

---

¹⁹ Mali priliv iz više u srednju klasu ne komentarišem zbog statističke nepouzdanosti informacije izazvane malom veličinom uzorka.

TABELA 27. Međugeneracijska izlazna (*outflow*) pokretljivost, 3 klase, zemlje CIE, 1993 godina, u %

% u okviru kl. porekla	Zemlja	KLASA DESTINACIJE		
		Viša	Srednja	Niža
Viša	Bugarska	33	22	46
	Češka	18	22	61
	Mađarska	22	27	51
	Poljska	36	17	47
	Rusija	25	37	38
	Slovačka	23	25	52
	Srbija	58	26	16
Srednja	Bugarska	14	49	38
	Češka	11	45	44
	Mađarska	19	40	42
	Poljska	18	51	31
	Rusija	10	46	43
	Slovačka	13	47	41
	Srbija	19	49	33
Niža	Bugarska	7	11	82
	Češka	8	13	79
	Mađarska	5	11	84
	Poljska	11	8	81
	Rusija	7	21	72
	Slovačka	7	12	81
	Srbija	8	15	78

Tabela 27 pruža niz zanimljivih uvida. Najpre, u većini zemalja oko polovine potomaka očeva iz više klase završi u višoj ili srednjoj, a druga polovina u nižoj klasi. Upadljive izuzetke čine na jednoj strani Češka, u kojoj preko 60% potomaka više klase dospe u nižu klasu, a na drugoj strani Rusija i Srbija u kojima 38% odnosno svega 16% potomaka privrednih rukovodilaca i političkih funkcionera rizikuje pad u nižu klasu, uz napomenu da se u Rusiji oni više koncentrišu u srednjoj, a u Srbiji u višoj klasi. Samo manji deo ovakve izlazne samousmerenosti više klase u Srbiji se može pripisati uzoračkoj pristrasnosti²⁰. Veći deo počiva na trendu samoobnavljanja više klase u Srbiji. U Bugarskoj je klasa rukovodilaca znatno mlađa nego u Srbiji (prosečno 41 godinu), ali pokazuje blago odstupanje od proseka za region u pravcu samoobnavljanja. Shodno prethodnom, u Srbiji se svega 16% potomaka više klase usmerava u nižu klasu, daleko najmanje od svih istraživanih zemalja. Ovakva konstatacija važi i za potomke srednje klase u Srbiji. Kod nas se, kao i u ostalim zemljama CIE sa izuzetkom Mađarske, oko polovine potomaka srednje klase usmeri ka istoj klasnoj poziciji. Međutim, druga polovina se u Srbiji usmerava ka višoj klasi češće nego u drugim zemljama, a ka nižoj ređe. Ovakav nalaz važi i za Poljsku. Konačno, potomci niže klase u Srbiji se uklapaju u prosečnu sliku za CIE. U ovom slučaju se najupadljivije odstupanje vidi u Rusiji gde se potomci radničke klase češće usmeravaju ka srednjoj klasi nego u drugim zemljama. Za Srbiju se, dakle, može zaključiti da naznake klasnog samoobnavljanja iz perioda poznog socijalizma dobijaju još jasniji oblik, a od ostalih zemalja se izdvaja pre svega višom samousmerenošću više i, donekle, srednje klase. Najpribližnije ovoj slici su Rusija i donekle Bugarska, dve od proučavanih zemalja čiji se put PST može takođe nazvati blokiranim.

Da bi nalazi o zatvorenosti klasne strukture bili tačnije i potpunije ilustrovani pogledaćemo tabelu količnika šansi koji prikazuju visinu prepreka između različitih klasa.

---

²⁰ Srpski uzorak je nešto stariji od proseka ostalih zemalja, 42 godine u odnosu na 40, ali toliku vrednost je imala i Bugarska. Poduzorak više klase je upadljivije stariji nego u ostalim zemljama, 46 u odnosu na 42.

TABELA 28. Količnici šanse za sve parove klasa iz 3-klasne klasifikacijske sheme, zemlje CIE, 1993. godina

Zemlja	Parovi klasa		
	Viša-srednja	Viša-niža	Srednja-niža
Bugarska	5,4	9,3	9,4
Češka	3,3	2,9	6,3
Mađarska	1,8	7,3	7,5
Poljska	6,1	5,5	15,7
Rusija	3,0	7,1	3,6
Slovačka	3,5	5,1	7,5
Srbija	5,8	38,2	7,9

Količnici šanse pokazuju da je u Srbiji najveće zagušenje u klasnoj prohodnosti od svih analiziranih zemalja. Bugarska i Poljska bi se mogle svrstati uz Srbiju da nije tako velike razlike u prohodnosti između više i niže klase. Budući da u Srbiji privatni poljoprivrednici čine nižu klasu u većoj meri nego u drugim zemljama, ovde Srbija verovatno plaća ceh usporenoj deagrarizaciji, što će biti jasnije nakon analize slojne pokretljivosti, ukoliko se pokaže da potomci poljoprivrednika još teže dolaze do visokog društvenog položaja nego potomci radnika. Ipak, nije samousmerenost poljoprivrednika jedini činilac ove pojave, nego i ranije uočena visoka samousmerenost više klase. Da nije tako, i Poljska, koja takođe ima veći procenat privatnih poljoprivrednika nego druge zemlje, bi imala viši količnik šansi u relaciji viša-niža klasa. No, ono što ovaj metodološki postupak, inače objektivniji nego što su to strukturalno zavisni količnici izlazne i ulazne pokretljivosti, prikazuje drugačijim u odnosu na tabelu 26 su niske barijere u Rusiji. Greška u zaključku baziranom na količniku izlazne pokretljivosti počiva na činjenici da je poduzorak srednje klase (tu je skoncentrisana najveća razlika u zaključcima baziranim na ova dva metoda) u Ruskom uzorku duplo veći nego u drugim zemljama (21% u odnosu na 10-15%). Ova činjenica je rezultat izuzetnog rasta broja obrazovanih specijalista u sovjetskoj Rusiji do otprilike 40 miliona u vreme kada je Gorbačov započeo *perestrojku* (Balzer, 1996: 300). Objašnjenje za razliku u količnicima šansi između Srbije i Rusije leži u činjenici da je blokiranost PST u ove dve zemlje zavisna od dva različita pravca strukturalnog formiranja u prethodnom periodu. Konkretno, stručnjačka srednja klasa je u obe zemlje praktično novoformirana u periodu socijalističke intenzivne industrijalizacije. S jedne strane, ovaj proces je u Sovjetskom Savezu počeo ranije i bio intenzivniji,

što je dovelo do većeg učešća ove klase u strukturi ruskog nego u strukturi srpskog društva. S druge strane, polutržišni karakter jugoslovenske privrede i ograničene kulturne slobode su doprinele naglašenijem klasnom formiranju srednje klase u Srbiji nego u Rusiji, jačem distanciranju njenog ekonomskog položaja u odnosu na nižu klasu i izrazito visokoj samousmerenosti u klasnoj pokretljivosti. Ovo poslednje je vezano i za smanjenu konkurenciju za položaje u srednjoj klasi u Srbiji u kojoj je veliki procenat radno sposobnog stanovništva bio usmeren na rad na privatnom poljoprivrednom posedu, bilo kao primarnom ili kao sekundarnom ('polutani') polju aktivnosti, čega u Rusiji nije bilo. Konačno, ideološki pritisak na ravnopravnost svih kategorija 'radnog naroda' i deprofesionalizacija sloja stručnjaka (Balzer, 1996: 294) je u Rusiji bio znatno jači nego u Srbiji. Ovakve razlike su se nastavile i na početku PST. Nalazi iz istraživanja ukazuju na uspešno distanciranje srednje klase od niže klase u Srbiji i u uslovima hiperinflacije i izrazite ekonomske krize (Lazić, 1994), dok se u Rusiji 'značajan deo formalno privatizovanih sovjetskih preduzeća može takođe svrstati u sovjetsku ekonomiju. Uprkos privatizaciji, (u ovim preduzećima – prim.a.) logika proizvodnje, radni proces, radna kultura, nivo plata, ekonomsko i proizvodno okruženje su u velikom stepenu ostali isti'. (Piirainen, 1997: 139).

Da bih detaljnije analizirao društvenu pokretljivost u zemljama CIE na početku PST u nastavku ću se baviti međugeneracijskim kretanjem između 7 društvenih slojeva definisanih u uvodu. Dužan sam napomenu da je zbog male veličine poduzorka analiza nepouzdana vezano za sloj sitnih preduzetnika (2), osim u slučaju Češke kod ispitanikove slojne pripadnosti i kod Srbije u slučaju ispitanikove i očeve slojne pripadnosti. Stoga će odgovarajuće ćelije u tabelama biti prazne. Osim toga, informacija o rukovodećem sloju u slučaju Poljske je delimično pristrasna zbog većeg obima ovog dela uzorka nego u drugim zemljama izazvanog natproporcionalnim učešćem rukovodilaca nižeg ranga, grupe najbliže srednjoj klasi.

U nastavku najpre prikazujem stope samousmerenosti.

TABELA 29. Međugeneracijska slojna samoreprodukcija, 7 slojeva, zemlje CIE, 1993. godina, u %

	Bugarska	Češka	Mađarska	Poljska	Rusija	Slovačka	Srbija
Stopa samoreprodukcije	41	35	39	35	36	35	44

Kao što je za očekivati, stope slojne samoreprodukcije su manje nego stope klasne samoreprodukcije. No, za razliku od klasne samoreprodukcije, ovaj put se Srbija izdvaja kao strukturno najrigidnija, a izmerena je veća stopa samoreprodukcije nego 1989. godine (tada je bila oko 37%). Prikaz stopa izlazne i

ulazne slojne pokretljivosti će ovu sliku učiniti preciznijom. U sledećoj tabeli su prikazane stope ulazne slojne pokretljivosti.

TABELA 30. Međugeneracijska ulazna (*inflow*) pokretljivost, 7 slojeva, zemlje CIE, 1993. godina, u %

SLOJ DESTINACIJE	ZEMLJE	SLOJ POREKLA						
		1	2	3	4	5	6	7
1	Bugarska	12	1	8	18	53	5	4
	Češka	10	0	7	23	49	7	3
	Mađarska	12	0	16	22	33	10	6
	Poljska	22	0	3	16	33	5	22
	Rusija	15	0	10	10	52	12	1
	Slovačka	11	0	9	16	49	11	4
	Srbija	13	6	13	12	17	4	37
2	Bugarska							
	Češka	6	0	13	21	51	5	6
	Mađarska							
	Poljska							
	Rusija							
	Slovačka							
	Srbija	3	10	0	0	28	7	52
3	Bugarska	5	1	18	22	43	7	5
	Češka	8	1	17	27	40	5	3
	Mađarska	7	0	18	21	42	10	3
	Poljska	15	0	13	21	30	5	16
	Rusija	8	0	15	9	59	6	2
	Slovačka	6	0	20	25	41	6	4
	Srbija	3	2	27	15	26	6	20

SLOJ DESTINACIJE	ZEMLJE	SLOJ POREKLA						
		1	2	3	4	5	6	7
4	Bugarska	2	1	4	18	56	13	6
	Češka	5	0	5	20	58	9	3
	Mađarska	3	0	4	18	54	14	6
	Poljska	7	0	2	18	42	8	23
	Rusija	4	0	6	12	68	8	2
	Slovačka	4	0	4	19	57	11	6
	Srbija	1	3	6	27	30	14	20
5	Bugarska	1	0	1	6	69	12	11
	Češka	3	0	1	10	68	13	5
	Mađarska	2	0	2	8	67	15	7
	Poljska	3	0	0	5	55	9	27
	Rusija	2	0	4	5	74	13	3
	Slovačka	2	0	2	8	65	15	8
	Srbija	1	2	2	5	40	17	34
6	Bugarska	2	1	2	5	38	46	6
	Češka	1	0	1	7	58	29	4
	Mađarska	0	0	1	4	38	50	7
	Poljska	6	0	1	10	22	27	34
	Rusija	0	0	4	12	54	28	2
	Slovačka	1	0	1	4	42	40	12
	Srbija	0	5	0	13	14	43	25
7	Bugarska							
	Češka							
	Mađarska							
	Poljska	1	1	1	1	12	4	81
	Rusija							
	Slovačka							
	Srbija	0	2	0	1	4	4	90

Podaci u tabeli 30 daju prilično ujednačenu sliku. Odstupanja su najčešće vezana za Poljsku, Rusiju i, naročito, Srbiju, a koeficijenti koji iskazuju ova odstupanja su uokvireni u tabeli. Rukovodeći sloj se regrutuje pretežno iz višeg radničkog sloja i u manjoj meri iz prelaznog sloja, rukovodećeg sloja i srednjeg stručnjackog sloja. Samo u Srbiji je poljoprivredničko poreklo rukovodilaca dominantnije od radničkog. Kod regrutacije ostalih slojeva su očevi radnici i poljoprivrednici izjednačeni i jedino još u Poljskoj je to slučaj, iz već pominjanih razloga. Zbog uzoračke pristrasnosti u Poljskom delu uzorka rukovodilačko poreklo rukovodilaca je znatno češće od stručnjackog. U Mađarskoj je stručnjacko poreklo rukovodećeg sloja malo prisutnije nego u drugim zemljama, i to na račun radničkog porekla.

Početno formiranje sitnog preduzetništva ima različitu strukturnu osnovu u Češkoj i Srbiji. Ne radi se samo o tome da u Češkoj nije bilo ni približno toliko poljoprivrednika kao u Srbiji gde oni daju 52% sitnih preduzetnika na položaju destinacije. Druga važna razlika je u tome da radnički i poljoprivrednički sloj zajedno u Srbiji formiraju 87% sitno preduzetničkog sloja među potomstvom, a u Češkoj 62%. Ovu razliku u Češkoj popunjavaju pre svega potomci prelaznog, a potom i stručnjackog sloja, što verovatno utiče na sektorsku usmerenost i postojanost malog biznisa. Pretpostavljam da je on u Srbiji sitniji i kratkoročnije orijentisan, čime predstavlja manje solidnu podršku transformaciji privrede.

Međugeneracijska regrutacija stručnjaka u CIE je najčešće bila skoncentrisana u radničkom i prelaznom sloju. Komplementarno nalazu iz prethodnog pasusa, u Poljskoj stručnjaci potiču od rukovodilaca (često nižih, kao što je naglašeno ranije) češće nego u drugim zemljama, ali i od poljoprivrednika, na račun slabije vezanosti za radničko poreklo. Ovo je slučaj i u Srbiji, dok u Rusiji, obrnuto, radnici predstavljaju ubedljivo najčešći sloj porekla za stručnjake. Konačno, samousmerenost stručnjaka je vidno najveća u Srbiji, a na račun očeva iz prelaznog sloja.

Shodno prethodnom, u Srbiji se i kod prelaznog sloja može videti znatna samousmerenost, a druge dve najčešće pozicije porekla za ovaj sloj su radnička i poljoprivrednička. Inače, u CIE je radnički sloj tipičniji sloj porekla za tehničare i službenike, nego prelazni sloj, a to je posebno vidljivo u slučaju Rusije.

Ulazna međugeneracijska pokretljivost u radnički sloj je veoma ujednačena. Ovde jedino pomenuta veća participacija očeva poljoprivrednika u Srbiji i Poljskoj odudara od uniformne slike naglašenog samoobnavljanja radničkih slojeva.

Slika je, očekivano, najujednačenija kod poljoprivrednog sloja. Poreklo od poljoprivrednika je ovde najčešće, ali Srbija može da se izdvoji sa visokih 90% samousmerenosti.

Sve u svemu, može se videti da je visoka slojna samoreprodukcija u Srbiji pre svega vezana za upadljivo samoobnavljanje stručnjačkog i poljoprivredničkog sloja, a donekle i preduzetničkog. Sve ove tri stope odudaraju od slike u drugim zemljama, isto kao i niža samoreprodukcija radnika zbog njihove vezanosti za sloj poljoprivrednika.

Stope izlazne pokretljivosti koje su izložene u sledećoj tabeli (31) pre svega dopunjuju sliku o slojnoj samoreprodukciji u Srbiji. Mera u kojoj se potomci rukovodilaca, stručnjaka i poljoprivrednika u Srbiji usmeravaju ka sloju porekla upadljivo dominira u tabeli. Ovome su donekle bliske stope usmerenosti na isti položaj kod stručnjaka i prelaznog sloja u Poljskoj. Ima još nekoliko zanimljivih nalaza. U Češkoj se potomci rukovodilaca nešto ređe usmeravaju u sloj svojih očeva nego u drugim zemljama regiona, ali ovo ne kompenzuju ni pojačanim usmerenjem ka stručnjačkom sloju, nego se, natprosečno za CIE, koncentrišu u prelaznom i radničkom sloju. U Rusiji, ranije pominjano omasovljenje sloja stručnjaka bazu pronalazi u različitim društvenim slojevima porekla. Češće nego u ostalim zemljama stručnjaci u Rusiji potiču od očeva rukovodilaca, radnika i poljoprivrednika, a samousmerenost im je u granicama proseka.

TABELA 31. Međugeneracijska izlazna (*outflow*) pokretljivost, 7 slojeva, zemlje CIE, 1993. godina, u %

SLOJ POREKLA	ZEMLJE	SLOJ DESTINACIJE						
		1	2	3	4	5	6	7
1	Bugarska	33	3	19	23	15	6	0
	Češka	18	5	18	38	21	1	0
	Mađarska	22	4	23	34	16	0	1
	Poljska	36	0	17	30	12	4	2
	Rusija	25	0	37	26	12	0	0
	Slovačka	23	6	19	33	17	2	0
	Srbija	58	5	21	5	11	0	0
2	Bugarska							
	Češka							
	Mađarska							
	Poljska							
	Rusija							
	Slovačka							
	Srbija	19	12	12	19	15	12	12
3	Bugarska	14	2	49	23	8	4	0
	Češka	12	9	37	36	6	1	0
	Mađarska	19	2	38	25	15	1	0
	Poljska	19	0	52	23	2	2	2
	Rusija	10	0	46	22	20	1	0
	Slovačka	13	4	43	27	13	1	0
	Srbija	18	0	60	13	8	0	0
4	Bugarska	12	2	22	40	21	4	0
	Češka	12	5	18	44	20	2	0
	Mađarska	10	1	18	48	20	3	1
	Poljska	17	0	16	50	11	4	1
	Rusija	9	0	26	40	21	3	0
	Slovačka	9	2	21	48	19	1	0
	Srbija	11	0	23	44	13	8	1

SLOJ POREKLA	ZEMLJE	SLOJ DESTINACIJE						
		1	2	3	4	5	6	7
5	Bugarska	8	1	9	27	48	6	1
	Češka	7	3	8	37	39	5	0
	Mađarska	4	1	9	35	45	6	0
	Poljska	11	0	7	35	40	3	3
	Rusija	6	0	21	31	40	2	0
	Slovačka	7	2	9	37	41	4	0
	Srbija	7	4	17	21	45	4	3
6	Bugarska	3	1	6	25	34	31	0
	Češka	6	2	5	31	43	13	1
	Mađarska	4	1	7	31	33	24	0
	Poljska	8	1	6	32	31	17	5
	Rusija	9	2	15	24	44	6	0
	Slovačka	7	1	5	31	40	16	0
	Srbija	3	2	8	19	39	23	8
7	Bugarska	3	0	6	20	51	7	12
	Češka	7	5	9	28	43	5	3
	Mađarska	6	2	6	31	34	8	14
	Poljska	10	2	5	25	25	6	28
	Rusija	3	0	26	28	41	2	0
	Slovačka	5	3	8	33	39	9	4
	Srbija	8	4	7	8	22	4	47

TABELA 32. Količnici šansi za sve parove slojeva, 7 slojeva*, zemlje CIE, 1993. godina

ZEMLJA	SLOJ POREKLA	SLOJ DESTINACIJE					
		2	3	4	5	6	7
BUGARSKA	1	20	6	5	14	58	*
	2		44	11	75	46	*
	3			4	34	63	*
	4				3	13	*
	5					7	26
	6						208
ČEŠKA	1	*	3	2	5	29	*
	2		*	*	*	*	*
	3			2	33	82	*
	4				2	10	*
	5					3	18
	6						14
MAĐARSKA	1	*	2	3	16	*	*
	2		*	*	*	*	*
	3			4	13	167	*
	4				3	15	35
	5					6	47
	6						162
POLJSKA	1	*	6	4	11	20	58
	2		*	*	*	*	*
	3			7	138	75	142
	4				5	6	47
	5					7	14
	6						18

ZEMLJA	SLOJ POREKLA	SLOJ DESTINACIJE					
		2	3	4	5	6	7
RUSIJA	1	*	3	4	14	*	*
	2		*	*	*	*	*
	3			3	4	19	*
	4				3	3	*
	5					3	*
	6						*
SLOVAČKA	1	*	4	4	8	30	*
	2		*	*	*	*	*
	3			4	14	206	*
	4				3	17	*
	5					4	15
	6						*
SRBIJA	1	7	9	43	15	*	*
	2		*	*	9	12	12
	3			9	20	108	235
	4				8	7	237
	5					7	30
	6						38

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

U prethodnoj tabeli su prikazani količnici šansi za sve parove slojeva za svih 7 istraživanih zemalja. Važna metodološka napomena je da količnici nisu prikazani tamo gde se u proučavanim ćelijama tabele ukrštanja ne pojavljuju slučajevi. Negde se to dešava zbog strukturnih razloga (nepostojanje sloja poljoprivrednika), a negde zato što su barijere visoke. Količnici su zbog male veličine poduzoraka nepouzdati za tumačenje u slučaju sloja sitnih preduzetnika u svim zemljama, a u slučaju poljoprivrednika u svim zemljama osim Poljske i Srbije.

Ako najpre pogledamo obrasce regrutacije u rukovodeći sloj, videćemo da su oni u većini zemalja ujednačeni. Generalno, barijere nisu visoke, a vidljivi porast je za sloj nekvalifikovanih radnika i sloj poljoprivrednika (tamo gde ih ima). U Češkoj i u Slovačkoj je barijera između rukovodilaca i kvalifikovanih radnika nešto niža nego u ostalim zemljama. Ali, ono što je za ovaj rad bitno je da se u Srbiji pred sve slojeve postavljaju veće prepreke u međugeneracijskoj razmeni sa rukovodećim slojem nego u ostalim zemljama, da one jasnije odvajaju prelazni i niže slojeve od gornjeg dela lestvice i gotovo izoluju nekvalifikovane radnike i poljoprivrednike. Ova prva distanca predstavlja novinu u odnosu na podatke iz 1989. godine, ali je treba uzeti *cum grano salis* zbog malog broja očeva iz rukovodećeg sloja u srpskom uzorku iz 1993. godine.

Pri usponu u sitno-preduzetnički sloj u Srbiji su se postavljale ujednačene i relativno niske prepreke za potomke rukovodilaca, radnika i poljoprivrednika, a veće pred potomke stručnjaka i nemanuelnih kvalifikovanih radnika. Očito je da su slabi uslovi za razvoj malog preduzetništva u ovu oblast propuštali ili privilegovane koji su raspolagali sa dovoljno socijalnog kapitala za uspešan razvoj malog biznisa, ili one koji su se prvi našli pod udarom krize s početka 90-ih i gotovo prinudno potražili ekonomski opstanak u sitnom preduzetništvu.. Oni čije su pozicije počivale na sistemskom radu su po strukturnoj inerciji još uvek bili okrenuti očuvanju svojih pozicija ili usponu na više u istom sektoru. U svojoj studiji o razvoju preduzetništva u Srbiji Bolčić pravi razliku između 'istinskih' i ostalih preduzetnika i ukazuje na znatan broj mladih ljudi koji su se upustili u preduzetništvo pod pritiskom nezaposlenosti (a nezaposlenih je među potomcima rukovodilaca i stručnjaka veoma malo). Ipak, on ne daje direktne podatke o socijalnom poreklu 'istinskih' i ostalih preduzetnika (Bolčić, 1994: 123-132).

Sa stručnjačkim slojem situacija je slična u većini zemalja: relativno niske prepreke pred prelaznim slojem, blag porast za kvalifikovane manuelne radnike i velika barijera pred nekvalifikovanim radnicima i poljoprivrednicima. Poljska i još više Srbija odudaraju pre svega zbog prosečno veće visine svih pomenutih barijera, dok su u Rusiji ove barijere izuzetno niske, što se podudara sa rezultatima analize koeficijenata izlazne pokretljivosti.

Prelazni sloj opravdava svoj naziv u svim zemljama, osim u Srbiji. Čak i u Poljskoj je količnik šanse za međugeneracijsku razmenu ovog sloja sa slojem poljoprivrednika umerena u odnosu na Srbiju. Ovaj podatak bi mogao imati izuzetan značaj u tumačenju stepena integrisanosti strukture u ove dve zemlje i njegovom uticaju na tok odvijanja PST. Na žalost, samo veći uzorak bi mogao da pokaže da li je ovakav porast ove barijere u odnosu na 1989. godinu (kada je bila slična Poljskoj iz 1993. godine) rezultat statističke greške ili promena u klasnim i slojnim odnosima. No, i bez većeg uzorka mi možemo videti da nije samo barijera između prelaznog i poljoprivredničkog sloja veća u Srbiji nego u drugim zemljama, nego da je prelazni sloj u Srbiji u sličnoj poziciji (sa ne tako visokim

količnicima) i u odnosu na gornji deo lestvice, posebno rukovodeći sloj. Može se, dakle, zaključiti da je u Srbiji slaba ključna spona između gornjeg i donjeg segmenta slojne hijerarhije, što znatno doprinosi povećanju ukupnih slojnih razlika.

Strukturna prohodnost između kvalifikovanog manuelnog i nekvalifikovanog manuelnog slojaje u svim proučavanim zemljama slična i ukazuje na niske barijere. Slično je i sa odnosom između višeg radničkog i poljoprivredničkog sloja tamo gde se za ovaj drugi moglo meriti, samo su barijere nešto više nego prema nekvalifikovanim radnicima.

Konačno, distanca poljoprivredničkog u odnosu na niži radnički sloj je u Poljskoj i Srbiji (gde je pouzdano analizirati poljoprivrednike) slična distanci u odnosu na viši radnički sloj, ali je ponovo vrednost količnika vidno veća u Srbiji nego u Poljskoj.

U ovoj fazi analize usmeriću se ka praćenju promene u vremenu, ne bi li se uočili strukturni efekti prelaza iz socijalizma u post-socijalistički period. Međutim, vreme između 1993. i 1989/90. je isuviše kratko da bi se primenjenom metodologijom uočile vidljive promene u trendu klasne ili slojne pokretljivosti, a izdvajanje specifičnih slojnih grupa koje predstavljaju strukturnu novinu u PST (delovi elite, delovi srednje klase) dovodi do poduzoraka isuviše malih za pouzdanu statističku analizu. Ipak, analiza po starosnim kohortama u ovom poglavlju omogućava poređenje trendova slojne pokretljivosti u 7 proučavanih zemalja, kao i poređenje jačine tih trendova u najmlađoj kohorti u kojoj su efekti PST najjači. Neću prikazivati varijaciju količnika šansi po godištim kao u prethodnom poglavlju, jer je srpski uzorak isuviše mali da bi, podeljen na kohorte, bio analiziran na ovaj način. Prikazaću promenu stopa ukupne slojne samoreprodukcije u istraživanim zemljama i promenu stopa slojne samousmerenosti. U ovom drugom slučaju neću prikazivati stope samousmerenosti za sitno-preduzetnički sloj, jer je on u svim uzorcima zastupljen u isuviše malom broju za analizu po starosnim kohortama. Iz istog razloga stope samousmerenosti za sloj poljoprivrednika ću prikazati samo za Poljsku i Srbiju. Ponovo zbog veličine srpskog uzorka broj kohorti je ovde manji nego u prethodnom poglavlju, ali im je varijabilni deo 10 godišta, a ne 5 kao ranije, što bi trebalo da omogući jednako dobru segmentaciju.

TABELA 33. Stope ukupne slojne samoreprodukcije, 7 slojeva, zemlje CIE, po starosnim kohortama, 1993. godina, u %

STAROSNA KOHORTA	ZEMLJA						
	Bugarska	Češka	Mađarska	Poljska	Rusija	Slovačka	Srbija
20-39	46	40	42	40	40	40	42
30-49	42	34	38	32	32	34	38
40-59	38	30	34	29	30	32	34

Stope ukupne slojne samoreprodukcije ukazuju na ujednačen trend u svim zemljama. Opadanje samoreprodukcije sa povećanjem starosti je pre svega rezultat razvoja individualnih karijera najmasovnijih slojeva (radnici, službenici, poljoprivrednici) koji s vremenom uspevaju da se pomere u odnosu na položaj svojih očeva. Ova pravilnost se vidi iz podrobnije analize po slojevima bazirane na sledećoj tabeli. Međutim, ova tabela otkriva i nekoliko odstupanja od ujednačenosti.

TABELA 34. Stope međugeneracijske izlazne slojne samousmerenosti, 7 slojeva, zemlje CIE, po kohortama, u %

ZEMLJA	STAROSNA KOHORTA	SLOJ					
		1	3	4	5	6	7
Bugarska	20-39	30	52	40	51	38	*
	30-49	40	49	41	46	30	*
	40-59	41	49	40	46	24	*
Češka	20-39	11	41	47	43	25	*
	30-49	14	34	43	38	13	*
	40-59	22	31	41	36	7	*
Mađarska	20-39	20	38	48	47	27	*
	30-49	24	44	48	42	21	*
	40-59	27	38	49	41	21	*

ZEMLJA	STAROSNA KOHORTA	SLOJ					
		1	3	4	5	6	7
Poljska	20-39	35	54	55	45	20	28
	30-49	39	52	50	34	15	22
	40-59	38	52	45	30	15	24
Rusija	20-39	22	43	46	44	5	*
	30-49	30	52	33	35	4	*
	40-59	29	52	39	33	3	*
Slovačka	20-39	16	39	51	42	23	*
	30-49	22	41	47	37	15	*
	40-59	33	47	44	38	11	*
Srbija	20-39	50	65	53	49	22	27
	30-49	54	54	37	33	22	25
	40-59	67	50	27	30	22	38

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Najpre treba imati na umu da svaki podatak u tabeli 33 može varirati vezano za promenu veličine određenog sloja (npr. porast obima stručnjačkog sloja otvara mogućnost za pad samousmerenosti nižih slojeva, ali i za rast samousmerenosti stručnjačkog sloja), tako da zapravo velike promene u visini svih stopa po kohortama govore o tome da je došlo ili do revolucionarne promene u strukturnom sastavu (veličini slojnih grupa) ili da je nastupila značajna promena u stepenu otvorenosti postojeće slojne strukture. Podaci iz prethodne tabele ne pokazuju porast pokretljivosti u najmlađoj kohorti koji sam očekivao vezano za PST. Boje rečeno izmerena varijacija stopa samousmerenosti po kohortama je uobičajena za strukturno 'sazrevanje' u modernizujućim društvima – samousmerenost nižih slojeva opada sa godinama, jer njihovi potomci uspevaju da zauzmu više hijerarhijske položaje (nemanuelne, stručnjačke) čija se proporcija uvećava sa izmenom privredne strukture. Stope rastu u rukovodećem sloju,

posebno između najmlađe i srednje kohorte, jer je to 'prirodan' princip sazrevanja za rukovodeće položaje. Sa navedenom progresijom modernizacije, stope samousmerenosti za srednju klasu bi trebalo da budu otprilike iste po kohortama (jedan broj potomaka stručnjaka tek posle izvesnog vremena dostigne slojni položaj svojih očeva, ali jedan broj njih se do tada kvalifikuje za uspon u rukovodeći sloj), ili da imaju blagu tendenciju rasta u mlađoj kohorti, što se i dešava svuda osim u Rusiji, Slovačkoj. U Rusiji je još uvek visoka 'razmena' potomaka između stručnjačkog i radničkog sloja, a slovački uzorak je jedini u kojem sam izmerio postojano smanjenje obima stručnjačkog sloja (što mora bar u nekoj meri da smanji mogućnost za samousmerenje ovog sloja). U ovom smislu se i nešto naglašeniji porast samousmerenosti stručnjačkog sloja u mlađoj kohorti u Češkoj može objasniti postojanim porastom obima ovog sloja, što nije slučaj u Srbiji gde ova stopa takođe raste u mlađoj kohorti.

Zapravo, za Srbiju je vezano krupno odstupanje od relativno ujednačenog ukupnog trenda za CIE. Najpre, Srbija, uz Poljsku i Bugarsku, spada u grupu zemalja sa velikim stopama samousmerenosti. Drugo, s obzirom na veličinu poduzorka rukovodećeg sloja ne može se pouzdano tvrditi da su koeficijenti samousmerenosti ovog sloja u Srbiji ovako visoki, ali su oni svakako viši nego u ostalim zemljama. Ovo se poklapa sa pominjanim Lazićevim zaključkom o visokoj 'adaptivnosti' socijalističkih rukovodilaca i direktora u Srbiji na nove privredne okolnosti. Analiza unutargeneracijske pokretljivosti treba dodatno da potvrdi ovakav zaključak. Dalje, stopa samousmerenosti stručnjačkog sloja u Srbiji je ubedljivo najveća u regionu. Dok je u Češkoj porast samousmerenosti stručnjaka vezana za porast ovog sloja, u Srbiji je samo prelaz od starije ka srednjoj kohorti mogao biti objašnjen time, dok je prelaz od srednje ka mlađoj kohorti vezan za trend slojnog zatvaranja (što se vidi i kod ostalih slojeva). U krajnjoj liniji, Češka ovakvim trendom nadoknađuje zaostatak iz vremena socijalizma (Večernik and Mateju, 1999: 44-48) i tek dostiže prosečnu samousmerenost stručnjaka u regionu, dok Srbija upada u karakterističnu slojnu zatvorenost.

Na osnovu dosadašnjeg toka analize društvene pokretljivosti u regionu CIE može se zaključiti da je početak procesa transformacije u Srbiji, Bugarskoj i Poljskoj obeležen slabijom međugeneracijskom pokretljivošću nego u ostalim zemljama. I u odnosu na druge dve zemlje iz ove grupe Srbija se razlikuje stepenom zatvorenosti rukovodeće klase/sloja, pogotovu u odnosu na donji deo lestvice (od prelaznog sloja na niže), kao i trendom porasta zatvorenosti stručnjačkog sloja. Ove dve naznake su dovoljne da se konstatuje da je od svih istraživanih zemalja Srbija imala najrigidniju strukturu. Dva osnovna pogona pojačane segmentacije su obim i karakter poljoprivrednog sloja (velika brojnost, mali posed) i način obnavljanja elite, kao najvažniji pojedinačni strukturni proces u PST. Oba ova pogona su Srbiju gurala u stranu od uspešnog prelaska u

demokratsko društvo zasnovano na tržišnoj privredi. Iako je visina međuslojnih i međuklasnih barijera u Poljskoj naizgled slična kao u Srbiji, dovoljno je da je u Poljskoj elita otvorenija, a sloj poljoprivrednika duplo manji (i samim tim ispod kritične granice značajnosti za reprodukciju cele strukture), pa da ove dve zemlje dospeju na različit put transformacije.

5.2.2. Unutargeneracijska pokretljivost

Analiza unutargeneracijske pokretljivosti bi trebalo da dodatno pojaśni nalaze analize međugeneracijske pokretljivosti. Pojačavanje trenda klasnog i slojnog distanciranja u Srbiji od socijalizma ka PST bi moralo biti prepoznato i na planu formiranja individualnih karijera. Očekujem opadanje unutargeneracijske pokretljivosti u odnosu na kraj socijalizma, i to jače u najmlađoj starosnoj kohorti, gde je zbog pojačavanja privredne krize čak moguće da dođe do silazne pokretljivosti iz radničkih slojeva u poljoprivrednički. Jedini izuzetak bi moglo da predstavlja kretanje u sloj sitnih preduzetnika koji u proučavanom periodu ima kakvu-takvu ekspanziju. Za razliku od Srbije, u ostalim zemljama očekujem pojačano kretanje ka rukovodećem sloju, što bi trebalo da se prepozna po znatno manjoj stopi samousmerenosti ovog sloja u najmlađoj starosnoj kohorti u ovim zemljama u odnosu na Srbiju.

Kao i u prethodnoj glavi, i ovde ću unutargeneracijsku pokretljivost meriti preko ispitanikovog sadašnjeg i njegovog prvog radnog mesta, operacionalizovanog u 3-klasnu i 7-slojnu tipologiju. Najpre ćemo pogledati stope unutargeneracijske klasne samoreprodukcije.

TABELA 35. Unutargeneracijska klasna samoreprodukcija, 3 klase, zemlje CIE, 1993. godina, u %

	Bugarska	Češka	Mađarska	Poljska	Rusija	Slovačka	Srbija
Stopa samoreprodukcije	84	82	84	81	78	85	84

Stopa unutargeneracijske samoreprodukcije u Srbiji je neznatno porasla u odnosu na 1989. godinu kada je iznosila 81%. Tek će analiza slojne samoreprodukcije pokazati da li postoji značajno dalje strukturno zatvaranje i povećanje unutar-klasne rigidnosti u odnosu na 4 godine ranije. Inače, stope u proučavanim zemljama variraju u granicama statističke greške. Jedino je u Rusiji

konstituisanje karijere nešto slobodnije nego u ostalim zemljama, a dalja analiza će pokazati zašto.

Dalje slede stope ulazne pokretljivosti u CIE da bismo ustanovili sa kojih početnih položaja se konstituišu klasni i slojni položaji ispitanika.

TABELA 36. Unutargeneracijska ulazna (*inflow*) pokretljivost, 3 klase, zemlje CIE, 1993 godina, u %

% u okviru kl. destinacije SADAŠNJA KLASA	Zemlja	POČETNA KLASA		
		Viša	Srednja	Niža
Viša	Bugarska	8	22	70
	Češka	4	14	82
	Mađarska	5	13	82
	Poljska	8	13	79
	Rusija	3	25	72
	Slovačka	3	20	77
	Srbija	24	55	21
Srednja	Bugarska	1	56	43
	Češka	1	38	62
	Mađarska	0	36	64
	Poljska	1	38	62
	Rusija	0	45	55
	Slovačka	1	54	45
	Srbija	0	52	48
Niža	Bugarska	0	2	98
	Češka	0	1	99
	Mađarska	0	2	98
	Poljska	0	1	99
	Rusija	0	3	97
	Slovačka	0	2	98
	Srbija	0	0	100

Prva informacija koja pada u oči u prethodnoj tabeli je drastična razlika mogućnosti unutargeneracijskog uspona u višu klasu u Srbiji u odnosu na ostale zemlje. Deo ovakve blokiranosti pravca razvoja individualne karijere u Srbiji se

duguje činjenici veće klasne homogenosti brakova u Srbiji (kod primene dominacijskog pristupa ovo dovodi do manje unutargeneracijske pokretljivosti bračnih partnera), što takođe, samo po sebi, govori o krutosti klasne hijerarhije. Veći deo ove razlike se duguje blokiranosti svih sistemskih tokova u Srbiji s' početka 90-ih. Ako se uzme u obzir da i struktura poduzoraka elita (manja proporcija nižih menadžerskih slojeva u Srbiji nego u ostalim zemljama) doprinosi velikom odstupanju, može se reći da se jedino Bugarska u ovom smislu donekle približava Srbiji. Ovaj utisak je pojačan podatkom o homogenosti karijere pripadnika srednje klase. U Bugarskoj, Slovačkoj i Srbiji više pripadnika ove klase startuje sa iste klasne pozicije nego u ostalim zemljama. Procenat unutargeneracijskog pada u nižu klasu je zanemarljiv, iako su promena strukture privrede i rast nezaposlenosti u svim ovim zemljama mogli dovesti do znatnijeg pomeranja iz srednje u nižu klasu. Očito je da PST u svim zemljama jasno razdvaja gubitnike od dobitnika po liniji strukturne podele, što se poklapa sa trendom porasta nejednakosti u regionu (Braithwaite, J., C. Grootaert and B. Milanovic, 1999).

Za potpuniju analizu unutargeneracijske pokretljivosti korisno je proučiti i kretanje između društvenih slojeva. Tu se zapravo dobija puna slika o stepenu statičnosti jednog društva, jer slaba pokretljivost između ovih stratifikacijskih grupa pospešuje klasnu konsolidaciju.

TABELA 37. Unutargeneracijska slojna samoreprodukcija, 7 slojeva, zemlje CIE, 1993. godina, u %

	Bugarska	Češka	Mađarska	Poljska	Rusija	Slovačka	Srbija
Stopa samoreprodukcije	54	54	50	49	53	58	64

Srbija se ovde još jasnije izdvaja kao zemlja sa niskom stratifikacijskom fleksibilnošću. Nivo slojne samoreprodukcije (ispitanici na glavnoj dijagonali tabele 7 X 7) je sličan onom sa kraja socijalističkog perioda (65%). Unutrašnja struktura karijerne nepokretnosti će se bolje videti iz sledeće tabele.

TABELA 38. Unutargeneracijska ulazna (*inflow*) pokretljivost, 7 slojeva, zemlje CIE, 1993. godina, u %

SADAŠ-NJI SLOJ	ZEMLJE	POČETNI SLOJ						
		1	2	3	4	5	6	7
1	Bugarska	8	0	22	30	30	10	0
	Češka	4	0	14	45	35	3	0
	Mađarska	5	0	13	47	29	5	2
	Poljska	8	0	13	30	41	4	3
	Rusija	3	0	25	26	40	6	0
	Slovačka	3	0	20	38	36	3	0
	Srbija	24	1	54	13	7	1	0
2	Bugarska							
	Češka	0	1	9	26	50	11	3
	Mađarska							
	Poljska							
	Rusija							
	Slovačka							
	Srbija	0	10	7	21	7	21	35
3	Bugarska	1	0	57	22	15	4	0
	Češka	1	0	49	29	19	3	0
	Mađarska	0	0	38	31	26	5	0
	Poljska	1	1	40	39	18	2	0
	Rusija	0	0	46	18	32	5	0
	Slovačka	1	0	60	23	16	1	0
	Srbija	0	1	59	21	14	6	1
4	Bugarska	1	0	4	42	41	11	1
	Češka	0	0	2	52	40	5	0
	Mađarska	0	0	3	43	42	11	1
	Poljska	1	0	1	52	39	7	1
	Rusija	0	0	5	45	43	7	0
	Slovačka	0	0	3	54	39	4	0
	Srbija	0	1	0	66	23	9	2

SADAŠ-NJI SLOJ	ZEMLJE	POČETNI SLOJ						
		1	2	3	4	5	6	7
5	Bugarska	0	0	1	7	73	15	4
	Češka	0	0	0	7	78	14	1
	Mađarska	0	0	1	9	70	19	1
	Poljska	1	0	0	10	78	7	4
	Rusija	0	0	2	9	77	12	0
	Slovačka	0	0	0	9	80	11	1
	Srbija	0	0	0	0	66	30	4
6	Bugarska	1	0	1	8	43	46	1
	Češka	0	0	1	12	49	38	0
	Mađarska	0	0	0	8	34	55	3
	Poljska	0	0	0	10	50	32	8
	Rusija	0	0	1	20	52	28	0
	Slovačka	0	0	1	14	33	47	5
	Srbija	0	0	2	0	9	82	7
7	Bugarska	*	*	*	*	*	*	*
	Češka	*	*	*	*	*	*	*
	Mađarska	*	*	*	*	*	*	*
	Poljska	0	0	1	9	53	6	32
	Rusija	*	*	*	*	*	*	*
	Slovačka	*	*	*	*	*	*	*
	Srbija	0	0	0	1	4	10	85

Rezultati analize unutargeneracijske ulazne slojne samousmerenosti samo dodatno udaljavaju Srbiju od ostalih proučavanih zemalja. Naznaka sličnosti sa Bugarskom na planu uspona u rukovodeći sloj bleedi pred konstatacijom da se u Srbiji taj uspon praktično zatvara za one koji startuju sa položaja nižeg od prelaznog - svega 8% rukovodilaca stiže sa tih položaja, dok je u Bugarskoj takvih 40%. Iako nisam analizirao pokretljivost pripadnika rukovodećeg sloja sa prethodne slojne pozicije, ovi nalazi su u skladu sa rezultatima Lazićeve analize obrazaca formiranja karijere pripadnika elite u Srbiji zasnovane na istom istraživanju iz 1993. godine. S obzirom na činjenicu da 'nova' politička elita u Srbiji nije podrazumevala značajnu personalnu izmenu, nego samo izmenu legitimacijskog obrasca (naglasak sa socijalističkog prelazi na nacionalistički), a

da je tehnokratski deo elite (direktori socijalističkih preduzeća) u velikoj meri uspeo da zadrži pozicije čak i pri promeni vlasničke strukture (Lazić, 2000), može se reći da ni ona mera cirkulacije elita o kojoj Selenjijevi govore u svojoj analizi (1995) nije uočljiva u Srbiji.

Dodatno pojašnjenje zatvorenosti srednje klase ne donosi značajan saznavni prodor. Manji deo ove klase, sitni preduzetnici, su startovali sa različitim slojnih pozicija, otprilike proporcionalno strukturi aktivnog stanovništva, sa nešto više onih koji su radni vek počeli kao poljoprivrednici. U Češkoj je slika drugačija utoliko što privatničkih kategorija, poljoprivrednika i sitnih preduzetnika, nije bilo u vreme socijalizma, pa se takve startne pozicije javljaju ređe, ali je zato više onih sa iskustvom radnika. Među stručnjacima u Srbiji dominiraju oni koji su počeli karijeru u tom zanimanju, slično kao u Slovačkoj i Bugarskoj. Poljoprivrednici, za razliku od službenika i tehničara, retko uspevaju da se brakom ili doškolovanjem smeste u ovu slojnu grupu.

I niža pozicija u sistemskom radu, ona koju drže pretežno rutinski nemanuelni radnici, se u Srbiji s' početka PST pokazuje težom za osvajanje u toku karijere nego u drugim zemljama, ali se na nju i sasvim retko silazi sa viših položaja tokom karijere, ređe nego u drugim zemljama. 'Zaleđenost' stratifikacijske lestvice je pravilnost u Srbiji: ni u radničke slojeve se ne pada tokom karijere, čak ni iz prelaznog sloja, što već nije retkost u ostalim izučavanim zemljama u kojima su novi privredni odnosi gurnuli jedan deo nemanuelnog sistemskog rada u industrijsku proizvodnju. S druge strane, poljoprivrednici se relativno retko usmeravaju ka radničkim zanimanjima (u jednakoj proporciji kao u Poljskoj gde ih ima duplo manje), što govori o potpunoj neatraktivnosti ove društvene pozicije. Štaviše, proces je jači u obrnutom smeru: u Srbiji 14% poljoprivrednika su počeli kao radnici, pretežno nekvalifikovani. Na ovom mestu je zanimljivo poređenje sa Poljskom: u Srbiji je nakon Drugog svetskog rata deagrarizacija bila manje intenzivna nego u Poljskoj, a tegobe prelaska u kapitalizam su u obema zemljama usmerile strategije preživljavanja jednog broja domaćinstava ka privatnoj poljoprivrednoj proizvodnji. Čini se da je u Poljskoj ostalo više prostora za ovu pojavu nego u Srbiji.

TABELA 39. Stope unutargeneracijske ulazne slojne samousmerenosti, 7 slojeva, zemlje CIE, po kohortama, u %

ZEMLJA	STAROSNA KOHORTA	SLOJ				
		3	4	5	6	7
Bugarska	20-39	60	54	71	46	*
	30-49	57	43	72	45	22
	40-59	55	32	75	49	31
Češka	20-39	45	61	84	45	*
	30-49	44	49	79	29	*
	40-59	52	46	74	32	*
Mađarska	20-39	43	46	73	50	*
	30-49	32	38	69	45	*
	40-59	32	40	66	58	*
Poljska	20-39	41	52	79	34	34
	30-49	40	48	76	17	25
	40-59	38	50	78	23	29
Rusija	20-39	50	55	82	24	*
	30-49	43	43	77	17	*
	40-59	40	34	73	17	*
Slovačka	20-39	63	58	83	49	*
	30-49	56	50	79	54	*
	40-59	58	48	77	47	*
Srbija	20-39	63	75	81	81	76
	30-49	55	64	61	82	81
	40-59	52	48	44	81	86

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Već je uobičajeno da u uporednoj analizi društvene pokretljivosti u CIE nalazimo niz pravilnosti i nekoliko izuzetaka, najčešće vezanih za Srbiju. U tabeli

39 možemo uočiti da u svim zemljama, osim Češke, stope unutargeneracijske ulazne samousmerenosti stagniraju ili, češće, opadaju u starijim godištimama kod stručnjčkog, prelaznog i kvalifikovanog radničkog sloja. Ovo upućuje na logičan zaključak o postepenom porastu kvalifikovanosti rada u ovim zemljama i promenu sektorske strukture privrede. Činjenica koja objašnjava obrnuti smer kretanja stopa za stručnjake u Češkoj je postepen porast obima stručnjčkog sloja i porast njegove statusne konzistencije (čime je tek dostigao stanje u ostalim zemljama CIE), što se može dopuniti informacijom o ekspanziji visokog obrazovanja nakon pada Berlinskog zida (Večernik and Mateju, 1999: 44-48). Sledeće odstupanje od ujednačene slike je preovlađujuća stagnantnost stopa kod svih slojeva osim dva najniža u Poljskoj. Ovo ukazuje na postojanost obrazaca formiranja karijere, ali treba imati na umu da je samousmerenost stručnjaka u najmlađoj kohorti u Poljskoj najniža od svih zemalja, što govori da su ti obrasci prilično otvoreni.

Za Srbiju je vezano nekoliko osobenosti u pogledu stopa unutargeneracijske ulazne samousmerenosti. Najpre, one su u najmlađoj kohorti generalno najviše od svih zemalja u uzorku. Drugo, one ostvaruju najveći skok od najstarije ka najmlađoj kohorti (osim za NKV radnike i poljoprivrednike gde stagniraju, odnosno blago padaju), što ukazuje na pojačano okoštavanje procesa stratifikacije. Porast je značajan između oba sukcesivna para kohorti. I dok se porast stopa između najstarije i srednje kohorte može objasniti naglom industrijalizacijom 50-ih i 60-ih godina (nešto blaži trend ove vrste se može uočiti i kod stručnjaka i kvalifikovanih nemanuelnih radnika u Bugarskoj), na porast između srednje i najmlađe kohorte svakako veći uticaj ima tendencija socijalnog (strukturnog) zatvaranja nego dalja modernizacija privrede. Blagi pad stope samousmerenosti kod poljoprivrednika se poklapa sa ranijom konstatacijom o povratku jednog broja NKV radnika u sektor poljoprivrede.

Sumiranje zaključaka klasne i slojne pokretljivosti zemalja CIE u PST ukazuje, najpre, na neopravdanost pretpostavke da velika društvena i privredna transformacija dovodi do velike strukturne pokretljivosti. Promene su, generalno, zahvatile sve postojeće slojeve zadržavajući ih u osnovnom strukturnom odnosu karakterističnom za (post)industrijska društva, ne umanjujući i ne uvećavajući nijedan sloj ili klasu toliko da bi otvorile novo veliko polje strukturiranja. Jedan, relativno mali, izuzetak u ovom smislu čini formiranje sloja sitnih preduzetnika. Ova strukturna novina (u većini post-socijalističkih zemalja) svakako nosi potencijal za vidljivu izmenu strukturnih tokova i međuslojnih razlika, ali je u analizi ukupne društvene strukture na samom početku PST ovakav efekat zanemarljiv. Drugi izuzetak, više u smislu položaja u strukturi nego u smislu obima (brojnosti), čini nova elita. U načelu, promena vlasničkih odnosa i političkog sistema mogla bi da stvori mogućnost za ubranu izmenu sastava ovog sloja, što bi, barem u prvo vreme, značilo njegovo manje distanciranje u odnosu

na ostatak društvene hijerarhije. Promene u pokretljivosti koje su vezane za ovu mogućnost odnose se više na relativnu nego na apsolutnu pokretljivost. Doista, rukovodeći sloj se nije uvećavao, čak se donekle i smanjivao u većini zemalja, ali je stopa njegove međugeneracijske samousmerenosti bila najmanja, ili među najmanjima, u poređenju sa ostalim slojevima. Ipak, po nalazima iz istraživanja društvene pokretljivosti elite u post-socijalističkim zemljama, iako najmanja, ova stopa je bila veća nego u socijalizmu (Szelenyi and Szelenyi, 1995). U Srbiji je stopa međugeneracijske samousmerenosti rukovodećeg sloja jednaka kao kod stručnjaka i najveća u poređenju sa ostalim slojevima.

Srbija je u čitavom nizu elemenata predočene slike društvene pokretljivosti u CIE bila izuzetak, što više nego jasno govori da njena transformacijska blokiranost ima mnogo dublje strukturne korene nego u drugim zemljama koje bismo svrstali u ovu grupu (Bugarska, Rusija). Iz analize se moglo videti da u osnovi izrazite statičnosti srpskog društva leže dva procesa: jedan utiče na nisku relativnu pokretljivost, a to je reprodukcija visokog učešća sitnog poljoprivrednog poseda u strukturi privrede (i prema najnovijim popisnim podacima iz 2002. godine poljoprivrednici čine više od 20% aktivnog stanovništva). Sa ovom reprodukcijom obnavlja se i visoka samoreprodukcija ovog sloja i nizak stepen obrazovanja koji eventualni mobilizacijski izlaz iz ovog sloja usmerava najdalje do kvalifikovanih manuelnih zanimanja. Ovaj činilac povremeno proizvodi sličnost strukturnih osobenosti Poljske i Srbije, iako ove dve zemlje imaju vidno različite pravce PST. Drugi strukturni proces koji leži u osnovi blokiranosti srpske PST je izrazita zatvorenost gornjeg dela lestvice, tj. rukovodećeg i stručnjačkog sloja. Položaj ovih slojeva u reprodukciji društvenog života daje veći specifični značaj njihovoj zatvorenosti nego što to proističe iz njihovog obima i doprinosi 'prelivanju' strukturne blokade na sve slojeve, uključujući i poljoprivrednički. Ovo je proces potpuno drugačiji od konstituisanja stručnjačkog sloja u Rusiji, koju takođe svrstavamo u zemlje blokirane transformacije. Samoreprodukcija stručnjaka toliko izrazito 'cepa' društvenu strukturu u Srbiji da bi, ukoliko bi ovaj proces bio praćen podvajanjem kulturnih obrazaca, moglo da se govori o koegzistenciji dve Srbije, dok se u Rusiji radi o inerciji socijalističkog modela reprodukcije. U tom smislu, reklo bi se da blokiranost PST nije karakterisana jedinstvenim obrascem društvene (ne)pokretljivosti, nego nesposobnošću prelaska na preovlađujući model strukturnih odnosa i istrajavanjem starih strukturnih osobenosti. Drugim rečima, čini se da uspeh u PST u velikoj meri zavisi od toga koliko je jedna zemlja uspela da se otrgne ovisnosti od pređenog puta, odnosno da približi svoje strukturne obrasce modelu zapadnih društava (Češka da 'ojača' stručnjački sloj, Poljska da marginalizuje sitno-poljoprivrednički, sve da 'otvore' elitu, itd.). Srbija, u ovom smislu, osim navedenih strukturnih osobenosti ima i jednu strukturalnu (privrednu), a to je izrazito razvijena nefomralna privreda. Stvaranje životnih šansi kao da je postalo nemoguće na formalnoj lestvici. Dobitnici u PST (viši slojevi) profitiraju čuvajući svoje pozicije, a gubitnici

figuriraju na svojim formalnim strukturnim pozicijama za malo socijalnih beneficija (loše zdravstveno osiguranje i neizvesno penzijsko osiguranje), a opstanak pronalaze u neformalnom sektoru.

5.2.3. Kanali pokretljivosti

U duhu predočenog plana analize na ovom mestu želim da proverim da li je trend porasta barijera u društvenoj pokretljivosti u Srbiji na početku PST praćen i povećanjem pristrasnosti u društvenoj selekciji. Osim toga, Srbiju ću u ovom pogledu staviti u kontekst ostalih zemalja CIE koje su analizirane u dosadašnjem toku rada, da bih proverio da li (ne)ravnopravnost u pristupu obrazovanju, kao bazična odlika meritokratskog principa, odvaja ovu zemlju od ostalih. Na žalost, u ovoj glavi ću morati da izostavim analizu pristrasnosti u društvenoj selekciji izazvanu partijskom pripadnošću, jer podaci iz istraživanja CIE ne daju informaciju o članstvu u političkim partijama, nego samo o partijskom (biračkom) opredeljenju. Analizu ovog oblika pristrasnosti u PST u Srbiji ostavljam za sledeću glavu.

Popravljanje obrazovne strukture u smislu povećanja prosečne obrazovanosti stanovništva predstavlja konstantu privredne transformacije savremenih društava. Nakon omasovljenja srednješkolskog obrazovanja i specijalizovanih znanja vezanih za potrebe diversifikovanog procesa industrijske proizvodnje, zemlje zapadne hemisfere su od 60-ih godina prošlog veka prošle kroz drugu obrazovnu tranziciju zadovoljavajući zahteve ojačalog tercijarnog sektora u post-industrijskoj eri. Visoko (univerzitetsko) obrazovanje je postalo masovno, a proporcija visoko obrazovanih stanovnika je u mnogim razvijenim zemljama prešla 30%. Ovo je, naravno, imalo jak efekat na promenu društvene strukture, smanjujući jedne i uvećavajući druge slojeve, tako da se danas o razvijenim zapadnim zemljama govori kao o društvima srednje klase²¹ (Erikson and Goldthorpe, 1992; Draker, 1994). Zemlje CIE su različitim tempom prolazile put (post)industrijske transformacije i stigle do različitih tačaka na tom putu. U nekima od njih industrijalizacija je bila intenzivirana još pre uvođenja socijalističkog uređenja (npr. u Češkoj, Poljskoj) U većini je vezana za 'socijalističku modernizaciju', ali je negde postala dominantan proces pre Drugog svetskog rata (Rusija), a negde posle (zemlje Jugoistočne Evrope). Srednje

---

²¹ Neću na ovom mestu otvarati diskusiju o promeni ukupnog društvenog položaja srednje klase.

obrazovanje je postalo masovno u svim zemljama regiona, ali sa visokim obrazovanjem stvari stoje drugačije. U većini zemalja regiona ono je ispod nivoa zapadnih zemalja, a po razlikama u stepenu otvorenosti sloja stručnjaka možemo da slutimo i da je stepen ravnopravnosti u pristupu visokom obrazovanju bio različito raspoređen po različitim zemljama CIE. Osim ove pretpostavke valja proveriti i da li su prve godine PST dovele do porasta strukturne ravnopravnosti u pristupu obrazovanju. Što se Srbije u ovom kontekstu tiče, pretpostavljam da ću pronaći sličnu meru slabosti meritokratskog principa kao u prethodnoj glavi, jer se iste strukturne zapreke koje su uočene na kraju socijalizma (zatvorenost sloja stručnjaka, brojnost i visoka samoreprodukcija poljoprivrednika), obnavljaju i na početku PST.

U analizi će biti korišćena operacionalizacija odgovarajućih pokazatelja društvene selekcije koja je predočena u prethodnoj glavi. U srpskom uzorku neki slojevi očeva se ne javljaju u statistički dovoljnom broju, pa podaci za njih neće biti prikazani.

TABELA 40. Prohodnost ispitanika sa univerzitetskim obrazovanjem u zavisnosti od slojne pripadnosti oca, zemlje CIE, u %, 1993.

Zemlja	Sloj ispitanika sa univerzitetskim obrazovanjem	Sloj oca						
		1	2	3	4	5	6	7
Bugarska	Rukovodeći	19		17	12	23	18	15
	Stručnjački	63		67	59	50	36	62
	Ostalo	19		15	29	28	46	23
Češka	Rukovodeći	39		17	19	26	69	33
	Stručnjački	42		63	53	43	23	33
	Ostalo	18		20	28	32	8	33
Mađarska	Rukovodeći	38		32	16	21	23	33
	Stručnjački	33		59	57	50	40	33
	Ostalo	29		9	27	29	37	33
Poljska	Rukovodeći	35		25	19	43	20	34
	Stručnjački	43		75	53	47	60	53
	Ostalo	22			28	10	20	13
Rusija	Rukovodeći	31		21	27	18	17	18
	Stručnjački	58		68	64	58	72	46
	Ostalo	12		11	9	23	11	36
Slovačka	Rukovodeći	29		16	12	23	29	17
	Stručnjački	43		59	59	49	29	25
	Ostalo	29		25	29	28	43	58
Srbija	Rukovodeći	/	/	31	29	26	/	51
	Stručnjački	/	/	64	39	45	/	35
	Ostalo	/	/	6	32	29	/	14

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Poređenje tabele 40 sa tabelom 20 pokazuje da 4 godine razmaka između 2 istraživanja i znatna razlika u veličini uzoraka (uzorak iz 1989. godine je oko 4 puta veći od uzorka iz 1993. godine) donose varijaciju u distribuciji visokoobrazovanih potomaka različitih društvenih slojeva na odgovarajuće strukturne pozicije. Visokoobrazovani potomci prelaznog i radničkog sloja sada ređe dospevaju u rukovodeći sloj nego potomci stručnjaka, a 1989. je bilo obrnuto. Zapravo, od nižih slojeva jedino još potomci poljoprivrednika uspevaju da u značajnom broju potvrde svoje visoko obrazovanje rukovodećom pozicijom, što je strukturno nasleđe socijalističkog perioda. Najveća novina u pozicioniranju ciljne grupe u stručnjački sloj je da potomci prelazne klase sada teže realizuju svoje kvalifikacije na odgovarajući način. Oni se pojavljuju kao najveći gubitnici u ovom procesu polarizacije društvene strukture jer proporcija njihovih potomaka sa visokim obrazovanjem koji ne uspevaju da se uspnu u rukovodeći ili stručnjački sloj raste sa 6% u 1989. na 32% u 1993, što čini veoma veliku razliku bez obzira na uzoračku pristrasnost! Ovakvi podaci još jasnije pokazuju koliko je jak trend klasnog zatvaranja u Srbiji na početku PST. Preduzetništvo je tek u povoju, a visoko obrazovanje ne predstavlja garanciju uspona na više pozicije.

Srbija, međutim, nije usamljena u ovakvoj poziciji. Najsličnija situacija je u Bugarskoj i Mađarskoj, sa neznatnim varijacijama u odnosu na Srbiju vezano za visokoobrazovane potomke stručnjaka (Bugarska) i poljoprivrednika (Mađarska). Poljska odstupa nešto više zbog vidljivo bolje šanse potomaka radnika da se visokim obrazovanjem popnu u stručnjački i, pogotovo, rukovodilački sloj. Češka, Slovačka i Rusija spadaju u drugu grupu, jer imaju daleko ravnomerniju slojnu distribuciju neuspešne realizacije visokog obrazovanja na planu stratifikacije. U ovim zemljama su potomci svih slojeva mnogo sličniji u šansi da realizuju svoje obrazovno dostignuće. Rusija se posebno izdvaja visokim procentima zastupljenosti potomaka svih slojeva u stručnjačkom sloju (setimo se da je povećanje obima stručnjačkog sloja znatno veće nego u ostalim izučavanim zemljama). Imamo, dakle, ekspanzivni egalitarizam u Rusiji, stagnantni egalitarizam u Slovačkoj i Češkoj i protekcionizam u ostalim zemljama.

TABELA 41. Obrazovanje ispitanika prema slojnoj pripadnosti oca, zemlje CIE, u %, 1993. godina

Zemlja	Obrazovanje ispitanika	Sloj oca						
		1	2	3	4	5	6	7
Bugarska	Osnovno i niže	21		4	23	44	53	69
	Srednje	58		52	58	50	44	25
	Više i visoko	21		44	18	6	3	5
Češka	Osnovno i niže	8		4	10	24	35	41
	Srednje	71		60	69	71	62	52
	Više i visoko	21		36	20	6	4	7
Mađarska	Osnovno i niže	15		9	21	27	47	49
	Srednje	55		47	62	65	45	44
	Više i visoko	31		44	18	8	8	6
Poljska	Osnovno i niže	13		8	12	25	32	39
	Srednje	64		42	74	69	62	55
	Više i visoko	22		50	14	6	6	6
Rusija	Osnovno i niže	17		10	19	19	29	21
	Srednje	35		49	61	71	65	61
	Više i visoko	48		41	19	10	7	18
Slovačka	Osnovno i niže	12		4	9	24	37	52
	Srednje	56		54	71	68	59	42
	Više i visoko	32		42	20	8	4	6
Srbija	Osnovno i niže	/	/	0	5	11	34	54
	Srednje	/	/	42	60	65	53	31
	Više i visoko	/	/	58	35	24	13	15

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Najupadljivija varijacija u prethodnoj tabeli, a to su veći procenti visoko obrazovanih potomaka u svim slojevima porekla u Srbiji nego u ostalim zemljama, izazvana je uzoračkom pristrasnošću (u srpskom uzorku je proporcija visoko obrazovanih ispitanika duplo veća od realne). To znači da je distribucija visoko obrazovanih prema slojnoj pripadnosti oca slična u svim proučavanim zemljama, u smislu da se oni najčešće javljaju kod očeva stručnjaka, a zatim im učešće naglo opada kako se ide niz stratifikacijsku lestvicu i to tako da potomci radnika i poljoprivrednika 5 i više puta ređe završavaju visoke škole nego potomci stručnjaka! Samo u Rusiji i Srbiji je ova razlika nešto manja, ali nedovoljno da bi bila vredna dalje analize. Možemo, dakle, da zaključimo da je obrazac meritokratske selekcije pristrasan na ulazu (u pristupu visokom obrazovanju) i da se zemlje regiona CIE ne razlikuju u tom pogledu.

Da bih proverio da li je PST donela neku promenu u gore opisani trend, proveriću koliko učešće visoko obrazovanih potomaka različitih slojeva varira po starosnim kohortama, onako kako su definisane u ranijem toku rada (sa 10 izmenjivih godišta). U tabeli su ostavljene prazne sve one ćelije u kojima su frekvencije bile ispod granice statističke pouzdanosti. To se zbog ukupne veličine uzorka najčešće dešava u slučaju Srbije, ali je dato dovoljno podataka da se može obaviti pouzdana analiza.

Tabela 42 pruža dodatnu informaciju u odnosu na tabelu 41. Ne samo da postoji jasna razlika u šansi za dostizanje visokog obrazovanja između, na jednoj strani, stručnjačkog, i u nekim zemljama rukovodilačkog, sloja, i ostalih slojeva na drugoj strani, nego se ta razlika sa vremenom povećava. Drugim rečima, učešće visoko obrazovanih potomaka u slojevima nižim od stručnjačkog je stabilno po starosnim kohortama, dok kod stručnjaka ono raste u poznijim godinama života. Sadržaji odgovarajućih upitnika ne ostavljaju prostor da se prate okolnosti ovakve promene, ali se za neko kasnije istraživanje može izneti hipoteza da se slojne nejednakosti u pristupu visokom obrazovanju pojačavaju vremenom kroz zaštitu manje sposobnih potomaka stručnjaka i rukovodilaca putem produženog studiranja ili pružanja dodatne šanse za sticanje visokog obrazovanja u kasnijim godinama života.

TABELA 42. Visoko obrazovani ispitanici prema slojnoj pripadnosti oca, po starosnim kohortama, zemlje CIE, u %, 1993. godina

Zemlja	Starosna kohorta	Sloj oca						
		1	2	3	4	5	6	7
Bugarska	20-39	20		43	21	6	4	
	30-49	21		53	20	6	3	2
	40-59	16		47	17	7	4	3
Češka	20-39	27		36	19	5	0	
	30-49	21		37	19	6	2	2
	40-59	15		37	21	6	5	2
Mađarska	20-39	31		42	15	7	5	
	30-49	37		57	19	9	6	10
	40-59	30		45	21	10	11	6
Poljska	20-39	16		50	14	4	1	6
	30-49	26		52	14	8	6	6
	40-59	31		52	14	10	10	7
Rusija	20-39	47		41	18	10	5	
	30-49	49		49	23	12	6	
	40-59	52		38	22	12	9	10
Slovačka	20-39	25		36	21	7	4	
	30-49	35		40	21	9	4	8
	40-59	41		48	18	9	4	6
Srbija	20-39			48	29	24	12	15
	30-49			68	39	23	10	19
	40-59					28	13	21

Za razliku od klasne i slojne pokretljivosti gde se Srbija vidno izdvaja od ostalih zemalja CIE naglašenom zatvorenošću, na planu bazične meritokratske selekcije to odstupanje je manje. U pristupu visokom obrazovanju u Srbiji se, kao i u ostalim zemljama, pokazuje velika mera stratifikacijske pristrasnosti, kako kroz startni pristup, tako i kroz mogućnost produženog ili odloženog obrazovanja. Na drugom kraju selekcionog procesa, u pozicioniranju visoko obrazovanih

pojedina u rukovodeći i stručnjački sloj, u Srbiji je pristrasnost u korist potomaka stručnjaka i rukovodilaca jasno naglašena. Na ovaj način se potvrđuje strukturni rasep koji je uočen u analizi pokretljivosti, tj. polarizacija na gornji (rukovodioci i stručnjaci) i donji (prelazni, radnički i poljoprivrednički sloj) strukturni blok. Detaljnija analiza pokazuje rasepe slabijeg intenziteta u okviru ova dva strukturna bloka obeležena visokom samoreprodukcijom stručnjaka i poljoprivrednika.

6. 1997 – TRANSFORMACIJSKI KORAK KROZ STRUKTURU SRPSKOG DRUŠTVA

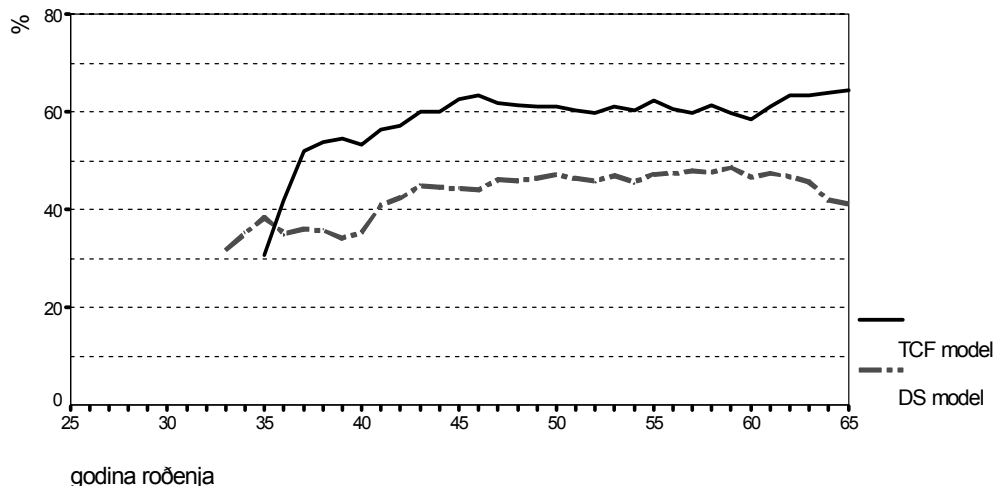
U ovom delu rada sledi analiza podataka iz kasnije faze blokiranosti PST u Srbiji. Analiza se zasniva na podacima iz anketnog istraživanja obavljenog 1997. godine u okviru projekta 'Promene u društvenoj strukturi Srbije'. Ovaj uzorak je veći od uzorka iz 1993. godine i omogućiće statistički pouzdaniju analizu i primenu vizuelnih metoda kao u 4. glavi. Analizu počinjem u istom uporednom sklopu koji je korišćen u prethodnim odeljcima, uz podsećanje da je klasni model koji koristim u analizi (vidi 2. odeljak), a koji delom počiva na pretpostavci dualnog strukturiranja (DS model) kroz formalnu i neformalnu privredu, drugačijeg sastava nego u studiji Eriksona i Goltorpa (TCF). U modelu DS kod analize međugeneracijske pokretljivosti se koristi očevo poslednje radno mesto. Takođe, za potrebe poređenja opštih stopa pokretljivosti između modela iz TCF i modela DS (oba bazirana na podacima iz 1997. godine) ovaj poslednji je sa sedam sveden na šest slojeva (spojeni su niži radnički i poljoprivrednički), da se ne bi stvarala veća pokretljivost od realno uporedive.

6.1. Pokretljivost u kontekstu dualnog strukturiranja u Srbiji

6.1.1. Međugeneracijska pokretljivost

Najpe ću izložiti grafički prikaz opšte pokretljivosti i samousmerenosti društvenih klasa i slojeva. Kod primene vizuelnog metoda linije u grafikonima koje su bazirane na poduzorku za DS model će biti pravilnije jer je ovaj uzorak oko 3 puta veći nego poduzorak formiran za TCF model, zbog uključivanja žena i nezaposlenih u analizu.

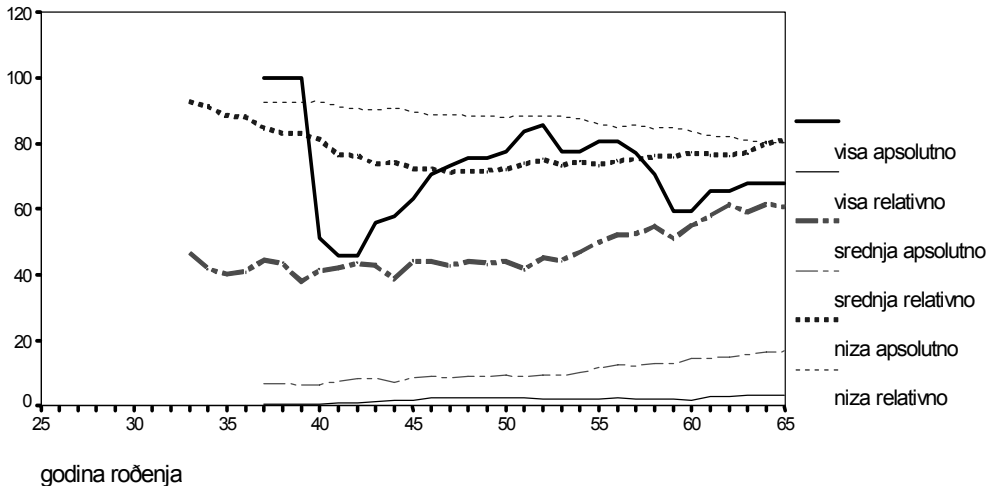
SLIKA 6. Uporedni prikaz stopa opste pokretljivosti
prema TCF i DS modelu (podaci 1997)

Iz slike se jasno vidi da model DS reaguje na realne uslove društvene pokretljivosti. Svrstavanje radnika i poljoprivrednika u isti sloj, uz doprinos operacionalizovane samoreprodukcije nezaposlenih objašnjene u prikazu teorijskog pristupa, dalo je opštu stopu pokretljivosti nižu za 15-ak procentnih poena od TCF modela. Ali, isto tako je upadljivo da dve linije dužim tokom imaju isti smer: period stagnacije za godišta od 1936-og do 1940-og, relativno nagli uspon za godišta od 1940-og do 1943. (istorijski to okvirno odgovara početku 70-ih) i stagnantni tok do kraja 80-ih i početka 90-ih. U tom trenutku dva različita teorijska pristupa usmeravaju empirijsku evidenciju u različitim pravcima. Ono što se kroz TCF model vidi kao blagi iskorak ka postindustrijskom društvu u DS modelu ostavlja suprotan utisak. Ovde, međutim, treba baciti još precizniji pogled na grafikon da bi se uočilo da linija TCF modela počinje da raste za 1962. godišta i nastavlja stagnaciju od 1963-eg, od kojeg linija DS modela počinje da opada. Istorijski to je otprilike vreme kada počinje raspad bivše Jugoslavije, ratovi i hiperinflacija, a neformalni ekonomski život preuzima primat nad zvaničnim. Kriza je toliko temeljna da oba modela reaguju na nju.

Pogledajmo kako u procesu dualnog strukturiranja izgleda kretanje više, srednje i niže klase.

SLIKA 7. Stope samousmerenosti 3 klase, apsolutno i relativno u odnosu na ukupnu nepokretljivost (model DS)

Porast nepokretljivosti nije jednako raspoređen na sve tri klase. Slika 7. pokazuje da je on običan porastom relativnog učešća samousmerenosti više i srednje klase i padom relativnog učešća samousmerenosti niže klase. Naravno, ovaj relativni doprinos zavisi i od intenziteta 'outflow'-a ka sopstvenoj klasi i od veličine same klase. Da bismo bolje sagledali te relacije treba uporediti apsolutne i relativne stope samousmerenosti za tri klase. Uvid u originalne podatke pokazuje da se u vreme značajnije promene svih prikazanih stopa pokretljivosti (od generacije 1962. na dalje) odvija nekoliko procesa koji su svaki za sebe slabog intenziteta, ali zajedno ostavljaju posledice vidljive u opadanju pokretljivosti. Naime, srednja klasa u nekoliko poslednjih godina prikazanih na grafikonu ostaje istog obima, dok se niža klasa uvećava za onoliko koliko se umanjuje viša klasa. Za nižu klasu to je proporcionalno malo uvećanje, ali je za relativno malobrojnu višu klasu to umanjeno za 10-ak procenata po generaciji, ili tačnije, od generacije 1961. do generacije 1964. za 22%. Ovako nagla promena ritma samousmerenosti se ne može objasniti samo faktorom vremena koje je potrebno za realizaciju jedne rukovodilačke karijere i ukazuje na trend povećanja silazne pokretljivosti iz rukovodeće klase. Drugo, uvećanje obima niže klase je isuviše malo, tako da slabo pojačavanje samousmerenosti ove brojne grupe na relativnom planu pretvara u tendenciju slabljenja doprinosa nepokretljivosti u situaciji u kojoj dva i po puta manja srednja klasa ima naglašeniju samousmerenost.

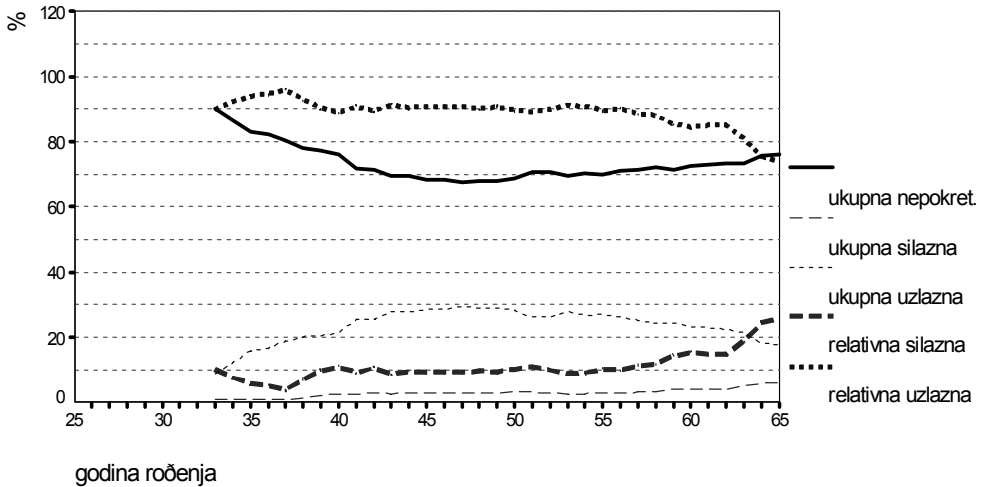
Drugim rečima, nakon perioda ujednačeno visoke samousmerenosti koja je trajala sve vreme poznog socijalizma (otprilike od generacije 1947. do generacije 1957.), viša klasa doživljava kratkotrajan nagli pad samousmerenosti²², verovatno kao posledicu promene sastava sa početkom privatizacije i demokratizacije, a potom nastavlja da se smanjuje u obimu i ponovo sve više zatvara u sopstveni reprodukcijski krug. Da javna i državna preduzeća nisu ostala dominantna u vlasničkoj strukturi privrede, ovo bi bio jasan znak prelaska iz komandne privrede u usmeravanu privredu političkog kapitalizma. U svakom slučaju, dominacija političke nad ekonomskom elitom je očuvana tokom rane faze PST. Srednja klasa uspeva da očuva svoj obim pojačanom reprodukcijском usmerenošću ka sopstvenoj hijerarhijskoj poziciji, dok se kod najnižeg sloja vrlo skromno uvećavaju i obim i samousmerenost. Dakle, iako glavni volumen nepokretljivosti leži u nižoj klasi, dinamiku pojačavanja nepokretljivosti nose gornji slojevi i cela slika ostavlja utisak sve oštrije konkurencije za pozicioniranje na vrh i u sredinu društvene hijerarhije i postepenog klizanja ka bipolarnom modelu, tj. ka zaoštavanju klasnih odnosa.

Pad pokretljivosti načelno znači pad i uzlazne i silazne pokretljivosti. Ako je ispravan utisak o jasnom profilisanju klasnih suprotstavljenosti, koji je stečen kroz prethodnu vizuelnu analizu, tada bismo morali konstatovati nagli pad uzlazne i malo pojačanje silazne pokretljivosti. Sledeći grafikon prikazuje upravo sekvencijalne promene odnosa između opštih stopa nepokretljivosti, silazne pokretljivosti (svi ispod glavne dijagonale u tabeli kontingencije) i uzlazne pokretljivosti (svi iznad te dijagonale). Vizuelizacija je bazirana na tabelama 3X3.

---

²² Linija koja iskazuje kretanje samousmerenosti više klase je manje pravilna od ostalih jer kontingenti ove klase u tabelama pokretljivosti u našem uzorku imaju konstantnu tendenciju pada, da bi za generacije od 1959. na dalje pali ispod 50 u apsolutnom iznosu. Logično je da je tu standardna greška veća.

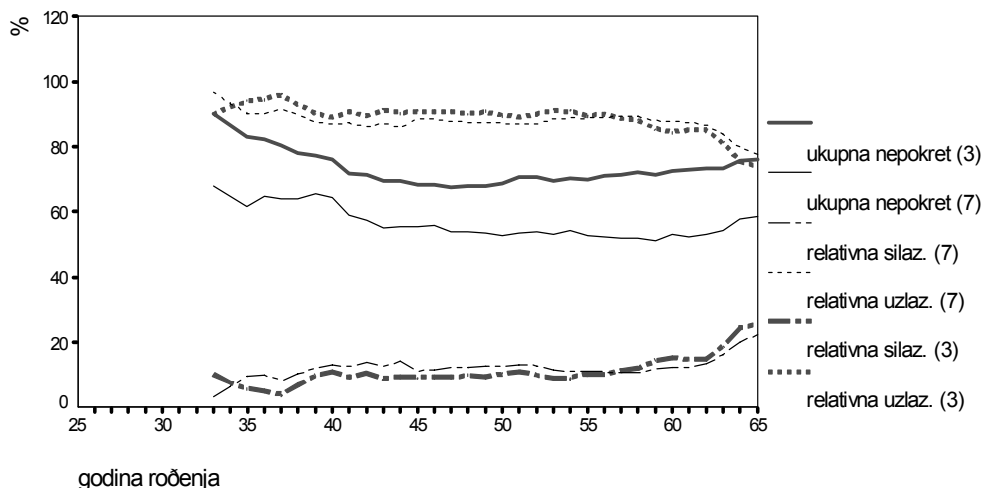
SLIKA 8. Ukupna nepokretljivost, ukupna i relativna uzlazna i silazna pokretljivost u DS modelu sa tri klase

Opšte stope pokazuju da uvećanje nepokretljivosti od generacije 1958. na dalje nije praćeno samo blagim trendom uvećanja samousmerenosti u sve tri klase, nego i opadanjem uzlazne i rastom silazne pokretljivosti. Relativne stope pokazuju da je intenziviranje silazne pokretljivosti u odnosu na prethodni tok jednako značajno kao i slabljenje uzlazne. I ova slika potvrđuje zaključak da je u realnim društvenim i istorijskim okolnostima 90-ih godina težnja ka društvenom usponu zamenjena težnjom ka održavanju sopstvenog položaja. Dualno strukturiranje je za jedan broj građana značilo jednostavno isključenje iz formalnog sistema i u njemu konstituisane društvene hijerarhije. U ukupnom sistemu društvene reprodukcije, ovakva marginalizacija ih je potiskivala ka dnu društvene lestvice.

Pažljivi čitalac će primetiti da je nepokretljivost koja je predstavljena slikom 8. nešto viša nego ona koju daje inverzija pokretljivosti iz slike 6. Razlog leži u tome što je ova prva bazirana na tabelama 3 X 3 koje daju jaču koncentraciju i manje 'prostora' za pokretljivost. Tragajući za mogućim izvorom metodološke pristrasnosti uporedio sam različite stope dobijene na osnovu 7-slojne klasifikacije i one dobijene na osnovu 3-klasne klasifikacije u okviru DS modela. Međutim, ovo poredjenje se pokazalo višestruko korisnim i zato ga predstavljam na sledećoj slici.

SLIKA 9. Ukupna nepokretljivost, ukupna i relativna uzlazna i silazna pokretljivost, uporedno za 7-slojni i 3-klasni model DS

Gotovo potpuni sklad linija na ovom grafikonu pokazuje da nije bilo metodološke pristrasnosti pri izboru pristupa. Ali, ovaj sklad ukazuje na još jednu bitnu pretpostavku. I ukupne i relativne stope kod oba oblika pokretljivosti, uzlaznog i silaznog, gotovo su identične za dve klasifikacijske sheme, kako po smeru tako i po intenzitetu. Ukupna stopa nepokretljivosti je istog smera, ali različitog intenziteta. Ovi nalazi dovode do pretpostavke da je međuslojna pokretljivost 'zarobljena' u tri klasne grupe, ali da se time nije izgubilo ništa u definisanju aktuelne slike društvene pokretljivosti u Srbiji. Ako je istina da je na sceni proces konsolidacije i suprotstavljanja klasa na uštrb diferencijacije slojeva, onda je čak i stopa ukupne nepokretljivosti koju daje 3-klasna shema objektivnija nego ona bazirana na proučavanju 7 slojeva.

Da bi se ovo proverilo mora se pogledati smer i intenzitet kretanja izmedju pojedinih grupa. U nastavku najpre dajem prikaz stopa međugeneracijske ulazne klasne pokretljivosti.

TABELA 43. Međugeneracijska ulazna (*inflow*) pokretljivost, 3 klase, 1997 godina

% u okviru kl. destinacije	KLASA POREKLA		
KLASA DESTINACIJE	Viša	Srednja	Niža
Viša	14	23	63
Srednja	2	30	68
Niža	1	3	97

Najvažnije je uporediti ove podatke sa podacima iz 1989. godine. 77% ispitanika je na glavnoj dijagonali tabele u poređenju sa 71% 1989. godine, što znači da je samoreprodukcija nešto viša nego ranije, a glavni pomak čini povećan ulaz iz više u višu klasu (porast sa 3% na 14%). Ovaj rezultat može poticati od većeg obima poduzorka više klase, tako da moramo pogledati stope izlazne pokretljivosti da bismo procenili promenu stope samousmerenosti.

TABELA 44. Međugeneracijska izlazna (*outflow*) pokretljivost, 3 klase, 1989 godina

% u okviru kl. porekla	KLASA POREKLA		
KLASA DESTINACIJE	Viša	Srednja	Niža
Viša	67	27	8
Srednja	17	53	13
Niža	17	20	80

Ovde je situacija vidno promenjena u odnosu na istraživanje iz 1989. godine. Samousmerenost svih društvenih klasa je porasla, niže sa 76% na 80%, srednje sa 42% na 53% i više klase najviše, sa 26% na 67%, što je takođe uvećanje i u odnosu na 1993. godinu. U ovoj fazi analize možemo da konstatujemo da klasna zatvorenost postepeno raste tokom 90-ih godina, a da viša i srednja klasa tome znatno doprinose.

Dalja analiza metodološki počiva na količnicima šansi. Ovde sam mogao odustati od ponderacije uzorka i uključiti pripadnike dva rukovodeća sloja u punom obimu, a sa ciljem da izbegnem javljanje nula u ćelijama. U tabeli su predstavljeni podaci za ispitanike u rasponu starosti 30-59 godina, da bi se

isključili marginalni efekti radnog veka, početni i završni, koji značajno rasipaju podatke (očekivana slaba međugeneracijska uzlazna pokretljivost na početku karijere i isti efekat dominacije poljoprivrednika u starosnim kohortama iznad 60 godina - 80%). U starosnoj grupi do 30 godina je čak 48% nezaposlenih, svega 6% samozaposlenih i sitnih preduzetnika i 2% pripadnika vladajuće klase (uz to od roditelja iz iste klase).

TABELA 45. Količnici šanse za sve parove klasa iz 3-klasne klasifikacijske sheme, 30-59 godina, 1997. godina

KLASA POREKLA	KLASA DESTINACIJE	
	srednja	niža
viša	13,4	32,7
srednja		15,6
niža		

Analiza relativne pokretljivosti pokazuje stanje slično onom iz 1993. godine i znatno drugačije nego 1989. godine. Jasna je transformacija režima pokretljivosti u smislu povećanja svih barijera između klasa, pogotovo onih koje se postavljaju pred pripadnike niže klase. Iz perioda socijalističke umerene klasne zatvorenosti ušlo se u period post-socijalističke naglašene zatvorenosti.

Unutrašnju strukturu klasne (ne)pokretljivosti ću predstaviti kroz analizu slojne pokretljivosti. Sedam slojeva je definisano onako kako je predstavljeno u uvodu.

TABELA 46. Međugeneracijska ulazna pokretljivost, 7 slojeva*, 1997. godina

% u okviru destinacije	SLOJ POREKLA						
SLOJ DESTINACIJE	1	2	3	4	5	6	7
1	14	2	21	16	19	3	24
2	1	8	9	13	12	5	51
3	2	1	33	24	18	6	17
4	2	2	3	32	28	12	21
5	0	1	2	7	48	10	32
6	0	0	0	4	13	56	27
7	0	0	0	3	5	8	84

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Najpre ističem da je slojna samoreprodukcija porasla sa 37,5% u 1989. godini na 54,3%. Druga velika novina je da očevi poljoprivrednici više nisu u svakom sloju brojniji od očeva iz istog sloja kojem pripadaju ispitanici. Stručnjački, prelazni i oba radnička sloja sada najčešće potiču od očeva iz istog sloja. Ovakvi podaci ukazuju na strukturnu konsolidaciju deagrarizacije obavljene u socijalizmu i na početak linearnije reprodukcije slojne strukture. 'Privatnička' srodnost još uvek jako vezuje sloj poljoprivrednika za sloj sitnih preduzetnika, dok zemljoradničko poreklo rukovodilaca postepeno opada kako pristižu nove generacije u ovaj sloj. Poljoprivrednika je sve manje, a njihovi potomci se sve teže probijaju na više pozicije u društvenoj hijerarhiji. Ove tendencije bi trebalo da budu još jasnije preko slike izlazne slojne usmerenosti koju dajem u sledećoj tabeli.

TABELA 47. Međugeneracijska izlazna pokretljivost, 7 slojeva*, 1997. godina

% u okviru porekla	SLOJ POREKLA						
	1	2	3	4	5	6	7
SLOJ DESTINACIJE							
1	69	12	30	12	9	3	7
2	3	35	7	5	3	3	8
3	10	6	50	19	9	6	5
4	17	35	9	46	25	20	12
5	0	12	5	12	46	18	20
6	0	0	0	3	5	39	6
7	0	0	0	3	4	12	42

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Tabela 47. potvrđuje nalaz o konsolidaciji slojne strukture srpskog društva i ukazuje na njenu naglašenu zatvorenost. U Srbiji 1997. godine svi slojevi svoje potomke usmeravaju prvenstveno u isti sloj. Zanimljivo je da su stope samousmerenosti skoro najniže kod slojeva čija samoreprodukcija počiva na privatnom vlasništvu (2. i 7. sloj). Izgleda da ove pozicije nisu preterano atraktivne i ne zadovoljavaju projektovane materijalne aspiracije. U relativnom smislu, i poljoprivreda i sitno preduzetništvo su u vreme kada je obavljeno istraživanje stajale loše, svaka iz različitih strukturalnih razloga. Poljoprivreda je mnogima omogućavala zaštitu od elementarnog siromaštva (gladi), ali je, s druge strane, predstavljala slabu osnovu za unapređenje materijalnih uslova života, osim ako je kombinovana sa radnim aktivnostima u drugim sektorima (mešovita domaćinstva) (Babović, Cvejić, 2002). I izbor poljoprivrede kao alternativnog područja rada na individualnom nivou je donosio poboljšanje materijalnog položaja. S druge strane, međutim, reklo bi se da ovakva strategija preživljavanja 'polutane' gura u društveni ćorsokak. Njihova težnja ka strukturalnom napretku ne vodi na gore nego u stranu, čime se mera entropije koju razvija postojeći sistem dodatno uvećava. Većina sitnih preduzetnika je obezbeđivala pozicioniranje u sredinu lestvice materijalnog položaja, što je malo, ali se može objasniti niskim prosečnim aspiracijama vezanim za socijalno poreklo ove grupe (51% potiče od očeva poljoprivrednika).

Stopa samousmerenosti rukovodilaca je dramatično porasla, a na drugom mestu po rastu u odnosu na 1989. je prelazni sloj. Upravo ovo je pokazatelj da je

međugeneracijski prelaz između slojeva prilično blokiran. Pravi pokazatelj ovakvog stanja su visine prepreka između društvenih slojeva iskazane količnicima šansi.

TABELA 48. Količnici šanse za sve parove slojeva* iz 7-slojne klasifikacijske sheme, 30-59 godina, 1997. godina

SLOJ DESTINACIJE	SLOJ POREKLA					
	2	3	4	5	6	7
1	15,3	15,7	10,4	*	*	*
2		17,8	35	38,9	*	*
3			11,7	36,4	77	*
4				6,9	13,9	19,6
5					23,5	10,1
6						10,1
7						

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

U tabeli 48 još uvek dominira slika pokretljivosti formirana tokom socijalizma, jer je 1997. tek 8 generacija deaktivirano i 8 novih unelo drugačiji mobilizacijski trend u odnosu na 1989. Ipak, generalno, ovi količnici šanse ukazuju na porast barijera i u poređenju sa 1989. godinom, i u poređenju sa 1993. godinom²³. Glavni uporedni nalazi se odnose na:

- porast barijera za ulazak u rukovodeći sloj, i to sa naglim skokom vrednosti količnika šanse za slojeve od kvalifikovanog radničkog na niže,

- umeren porast barijera za ulazak u sloj sitnih preduzetnika za potomke stručnjačkog i prelaznog sloja i veliki porast barijera za potomke svih manualnih slojeva,

²³ U odnosu na 1993. godinu količnici variraju, negde opadaju, a češće rastu. Ova varijacija je rezultat pre svega statističke greške izazvane veličinom uzorka iz 1993. godine.

- stagnaciju barijera za ulazak u stručnjački sloj (niskih za potomke prelaznog sloja, umerenih za potomke KV radnika i visokih za potomke NKV radnika i poljoprivrednika)

- i konačno, na opadanje barijera između poljoprivredničkog i oba radnička sloja, izazvano silaznom međugeneracijskom pokretljivošću iz radničkih u poljoprivrednički sloj, jednako koliko i usponom u obrnutom smeru

Na osnovu vizuelne analize videli smo da je u ranoj fazi PST došlo do relativno naglog obrta u strukturnim kretanjima. Ovu sliku ću dopuniti analizom količnika šansi po starosnim kohortama. U analizi neće biti prikazani rukovodeći i sitno-preduzetnički sloj, jer su njihove veličine po kohortama premale za pouzdanu analizu.

TABELA 49. Količnici šanse u 4 starosne kohorte, **stručnjački sloj** (3), 1997. godina

Starosne kohorte	Količnici šanse za slojeve			
	4	5	6	7
20-39	30,3	80	*	*
25-44	13,8	71,2	*	*
30-49	10,3	46,2	*	*
35-54	6,1	33,2	*	*

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

U tabeli 48 prepreka koja se nalazila između stručnjakog i prelaznog sloja se činila relativno niskom. Međutim, kada se pogleda varijacija po starosnim kohortama, vidi se da je ta prepreka vremenom rasla, svakako ne samo zbog vremena potrebnog da se stekne univerzitetska diploma. Trend međugeneracijskog zatvaranja sloja stručnjaka je vidljiv i u odnosu na očeve kvalifikovane manualne radnike, dok su barijere u odnosu na očeve nekvalifikovane manualne i nemanuelne radnike i poljoprivrednike praktično nepremostive. Ipak, valja konstatovati da visina prepreka raste kako se ide niz hijerarhijsku lestvicu, što govori o piramidalnom obliku strukture i postepenosti kretanja kroz nju.

TABELA 50. Količnici šanse u 4 starosne kohorte, **prelazni sloj (4)**, 1997. godina

Starosne kohorte	Količnici šanse za slojeve			
	3	5	6	7
20-39	30,3	10,8	88,3	98,1
25-44	13,8	4,3	129,5	115,3
30-49	10,3	6,4	36,6	61,6
35-54	6,1	4,4	44,4	14,8

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Kada se posmatra mobilizacijska relacija prelaznog sloja sa ostalima, piramidalnost slike je narušena. Najpre, visina prepreka na prelazu iz službeničko-tehničarskog u stručnjački sloj je nešto viša nego prepreka između prelaznog i višeg radničkog sloja, a distanca u odnosu na poslednja dva sloja naglo raste i jednaka je prema oba. Po ko zna koji put se potvrđuje da linija koja razdvaja srednje i niže obrazovanje na jednoj strani od visokog obrazovanja na drugoj, predstavlja usko grlo u strukturnom protoku. Međutim, na ovaj način se pozicije prelaznog sloja ne pojavljuju kao alternativna destinacija uspona za niže slojeve, jer je visina prepreka za 6. i 7. sloj velika.

TABELA 51. Količnici šanse u 4 starosne kohorte, **viši radnički sloj (5)**, 1997. godina

Starosne kohorte	Količnici šanse za slojeve			
	3	4	6	7
20-39	80,2	10,8	17,5	18,5
25-44	71,2	4,3	21,8	13,5
30-49	46,2	6,4	25,3	10,5
35-54	33,2	4,4	30,9	9

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Kao nastavak prethodnog komentara sledi da je viši radnički sloj blizak najnižim slojevima, a visina prepreka čak opada sa godinama za niži radnički sloj. To je zapravo jedina relacija u kojoj visina prepreka opada u čitavoj ovoj kohortnoj analizi, a radi se pre svega o izmeni kvalifikacione strukture manuelnog rada u privredi i povećanju broja srednje obrazovanih.

TABELA 52. Količnici šanse u 4 starosne kohorte, **niži radnički sloj** (6), 1997. godina

Starosne kohorte	Količnici šanse za slojeve			
	3	4	5	7
20-39	*	88,3	17,5	26,4
25-44	*	129,5	21,8	23,8
30-49	*	36,6	25,3	32,1
35-54	*	44,4	30,9	29,3

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Niži radnički sloj je otprilike jednako otvoren prema dva najbliža sloja, višem radničkom i poljoprivredničkom i omogućuje malu dozu međugeneracijskog kretanja na dnu lestvice. Pomak u prelazni sloj je znatno teži, a u stručnjački, kao što sam već rekao, gotovo nemoguć.

TABELA 53. Količnici šanse u 4 starosne kohorte, **poljoprivrednički sloj** (7), 1997. godina

Starosne kohorte	Količnici šanse za slojeve			
	3	4	5	6
20-39	*	98,1	18,5	26,4
25-44	*	115,3	13,5	23,8
30-49	*	61,6	10,5	32,1
35-54	*	14,8	9	29,3

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Konačno, poljoprivrednički sloj je, kao i niži radnički, usmeren na strukturni obrt na dnu lestvice. Sa takve startne pozicije se još i može dospeti do kvalifikovanog manuelnog rada, ali je odatle na više vrlo teško. Ovaj mali mobilizacijski ‘džep’ na dnu lestvice ne stvara samo poboljšano kretanje poljoprivrednika i NKV radnika u viši radnički sloj, nego i obrnuto, ‘povratak na selo’ potomaka kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika, što se moglo videti iz tabele 47.

Da zaključim: ako imamo na umu ujednačenu dostupnost rukovodećih položaja potomcima sitno-preduzetničkog, stručnjačkog i prelaznog sloja i uzajamno relativno niske barijere između ova tri sloja (tabela 47), možemo reći da je ukupna mobilizacijska slika u Srbiji definisana kroz dva modela, jedan u kojem se oseća preduzetnička inicijativa i drugi, zaostao iz perioda poznog socijalizma, u kojem se poboljšanje društvenog položaja bazira na državnoj plati i odgovarajućem stepenu obrazovanja. Relativno niski količnici šanse između svaka dva susedna slojna položaja i nagli porast količnika kod svakog od slojeva prema slojevima nižim od prvog susednog daje jasne obrise piramidalne strukture. Uspon na vrh je postepen, posredan, i teško je popeti se na vrh direktno iz nižih slojeva. Ne treba, međutim, smetnuti s uma da su svi koeficijenti, osim onih na dnu lestvice, prilično visoki i da govore o znatnoj zatvorenosti strukture, što je pokazala i vizuelna analiza. Osim toga, ovakva slika postaje još jasnija ako pažnju skoncentrišemo na period najdublje krize sistema, jer su skoro svi količnici šanse najveći u najmlađim kohortama. Tada i uspon iz srednje u rukovodeću klasu postaje sve teži i ukupni model pokretljivosti je sve lakše objasniti dvoklasnom nego troklasnom klasifikacijom.

Kao i u ranijim poglavljima, analiza unutargeneracijske pokretljivosti bi trebalo da pokaže svu dubinu ukočenosti stratifikacione ose srpskog društva.

6.1.2. Unutargeneracijska pokretljivost

Budući da je u analizama unutargeneracijske pokretljivosti u prethodnim odeljcima već prikazan trend razvoja na ovom polju, ovde ću se skoncentrisati na eventualne promene tog trenda (očekivano pojačanje zatvorenosti). Najpre ću prikazati stope unutargeneracijske ulazne pokretljivosti za 3 klase.

TABELA 54. Unutargeneracijska ulazna pokretljivost, 3 klase, 1997. godina

% u okviru sadašnje pozicije	POČETNA KLASA		
SADAŠNJA KLASA	Viša	Srednja	Niža
Viša	12	62	27
Srednja	0	67	33
Niža	0	1	99

Unutargeneracijska klasna samoreprodukcija iznosi 84%, isto kao u istraživanju iz 1993. godine. Proporcija pripadnika više klase koji započinju karijeru na takvom položaju je znatno veća nego 1989. godine (12% u poređenju sa 6%), a proporcija stručnjaka kojima je to bila prva pozicija u strukturi je porasla sa 62% na 67%. S obzirom na malu vremensku distancu između dva istraživanja ovo predstavlja unutargeneracijsko zatvaranje vredno pažnje. U oba slučaja zatvaranje je realizovano na račun niže klase.

TABELA 55. Unutargeneracijska ulazna pokretljivost, 7 slojeva*, 1997. godina

% u okviru sadašnje pozicije	POČETNI SLOJ						
SADAŠNJI SLOJ	1	2	3	4	5	6	7
1	11	1	60	20	7	1	0
2	0	49	15	19	14	1	1
3	0	1	65	24	9	1	1
4	0	0	0	69	21	8	1
5	0	0	0	6	81	11	2
6	0	0	0	3	3	87	7
7	0	0	0	3	9	5	83

* Slojevi: 1 Rukovođići, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Ako se na nivou velikih društvenih grupa, kao što su društvene klase, nije mogao uočiti porast unutargeneracijske samoreprodukcije, promena je vidljiva na

nivou društvenih slojeva. Na glavnoj dijagonali prethodne tabele nalazi se 68% ispitanika, što daje nivo slojne samoreprodukcije nešto viši nego u prethodna dva istraživanja (65% 1989. godine, 64% 1993.). U svakom sloju osim rukovodilačkog najveći broj ispitanika je ušao u društvenu strukturu na istoj poziciji na kojoj se sada nalazi. Kod rukovodilaca je za očekivati da počinju na nižim pozicijama, pre svega na stručnjačkoj, kao što ovde i jeste slučaj. Zanimljivo je, međutim, da se u društvenoj strukturi Srbije pri kraju 90-ih godina prošlog veka javlja ovoliko sitnih preduzetnika koji čitavu svoju karijeru grade u privatnom sektoru. Dodatnom proverom je utvrđeno da se ne radi o ekspanziji novog preduzetništva nego o istraživačkoj pristrasnosti: 80% ovih ispitanika su poljoprivrednici sa velikim posedom, pratećim objektima i mehanizacijom, za koje možemo da pretpostavimo da se bave modernom poljoprivrednom proizvodnjom i koje sam u operacionalizaciji svrstao u preduzetnički sloj. S druge strane, s obzirom na činjenicu da je tokom socijalizma u srpskoj poljoprivredi dominirao sitan posed (do 10 ha), ovi 'poljoprivredni preduzetnici' se mogu smatrati novinom, a činjenica da 92% njih sebe svrstava u srednji ili viši sloj govori da se i na nivou svesti oni izdvajaju od sloja (sitnih) poljoprivrednika. Karijerna samousmerenost stručnjačkog, prelaznog i višeg radničkog sloja je uvećana i u odnosu na 1989. i u odnosu na 1993. godinu, stopa za niži radnički je na otprilike istoj visini, dok za poljoprivrednički blago opada. To znači da se i na dnu lestvice menja pravac protoka. Kvalifikovana radnička zanimanja postaju manje atraktivna za NKV radnike u periodu privrednog pada, pojačane nesigurnosti zaposlenja i opadanja zarada i oni se češće okreću, za Srbiju tradicionalnoj, pretežno substitutivnoj poljoprivrednoj proizvodnji. Ovo ne čudi ako se prisetimo da su u analizi materijalnog položaja sitni poljoprivrednici imali nešto viši skor na indeksu nego NKV, pa čak i nego kvalifikovani radnici.

Da bismo videli da li je ovakav trend dobijao na intenzitetu poslednjih godina, izložiću strukturu unutargeneracijske samousmerenosti po starosnim kohortama. Kao i ranije, podatke o sitnim preduzetnicima i rukovodiocima ne mogu da izložim zbog male veličine odgovarajućih poduzoraka.

TABELA 56. Stope ulazne unutargeneracijske samousmerenosti u 4 starosne kohorte, 5 slojeva, u %, 1997. godina

Starosne kohorte	Stope ulazne samousmerenosti				
	3	4	5	6	7
20-39	73	77	85	86	75
25-44	67	73	82	87	67
30-49	58	68	80	87	67
35-54	55	66	81	89	73

Slojevi: 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manuelni, 6 Niži manuelni, 7 Poljoprivrednički

Generalno, teško je reći da li se trend unutargeneracijskog stratifikacijskog okoštavanja koji razvija izolaciju dva najniža sloja pojačava poslednjih godina. Čini se da se stope samousmerenosti stručnjačkog i prelaznog, a donekle i višeg radničkog sloja povećavaju onoliko koliko je 'normalno' u sumi razvoja individualnih karijera. Na trend marginalizacije više ukazuje porast stope samousmerenosti poljoprivrednika i prethodni nalaz o porastu usmerenosti nekvalifikovanih radnika ka poljoprivredničkoj poziciji. Stoga bih zaključio da ovakav trend postoji, ali su njegove naznake slabe, baš onoliko koliko se i može očekivati u analizi ovolike vremenske distance na ovolikom uzorku.

Podaci o unutargeneracijskoj pokretljivosti u blokiranoj PST dopunjuju informaciju dobijenu iz analize međugeneracijske pokretljivosti. Društveni slojevi su sve više samousmereni i sve je vidljivija troklasnost društvene strukture. Posredni slojevi sve manje igraju svoju ulogu u društvenoj protočnosti, a sve više se samoreprodukuju. Sav kontinuitet strukturnog protoka se sveo na sponu između prelaznog i stručnjačkog sloja, a lakši uspon u gornji deo lestvice omogućuju samo visoko obrazovanje i privatno preduzetništvo. No, da bismo mogli da govorimo o efektima obrazovanja i posedovanja svojine na uzlaznu međugeneracijsku pokretljivost u uslovima naglašene nepokretljivosti sistema, morali bismo detaljnije ispitati vezu ovih činilaca sa ostalim elementima slike društvene pokretljivosti.

6.1.3. Kanali pokretljivosti

U analizi podataka iz rane PST konstatovano je da se Srbija ne izdvaja od ostalih zemalja u pogledu visoke stratifikacijske pristrasnosti u sferi društvene selekcije. Budući da se kod obrazovne pokretljivosti radi o procesu najmanje jednako temeljnom i sporo menjajućem kao kada je reč o strukturnoj pokretljivosti, ne očekujem da je taj trend bitno izmenjen svega 4 godine kasnije.

TABELA 57. Prohodnost ispitanika sa univerzitetskim obrazovanjem u zavisnosti od slojne pripadnosti oca, u %, 1997. godina

Sloj ispitanika sa univerzitetskim obrazovanjem	Sloj oca						
	1	2	3	4	5	6	7
Rukovodeći	/	/	39	37	41	/	56
Stručnjački	/	/	51	46	39	/	38
Ostalo	/	/	10	17	20	/	6

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Ako i dalje imamo na umu da se jedan deo varijacije podataka između tri istraživane vremenske tačke može objasniti različitim veličinama uzoraka, može se reći da nema znatne promene između 1993. i 1997. godine, te da i prethodna tabela upućuje na zaključak da je došlo do usporenijeg protoka nižih slojeva na više pozicije kroz obrazovni kanal, nego u socijalizmu, izuzev u slučaju poljoprivrednika gde su još uvek vidljivi efekti velike strukturne transformacije izazvane socijalističkom modernizacijom. Prelazni sloj stoji malo bolje nego u podacima iz 1993. godine. Ovakva varijacija se najpre može pripisati povećanoj uzoračkoj pristrasnosti ranijeg od dva istraživanja, te se stanje iz tabele 56 može uzeti kao realnije, a ono prikazuje postepeno opadanje šanse za plasman visokog obrazovanja na tržištu rada kako se ide niz lestvicu socijalnog porekla. Što je niži društveni položaj oca, to je manja šansa ispitanika da stečeno visoko obrazovanje potvrdi odgovarajućim društvenim položajem.

Imajući u vidu prethodnu konstataciju, za očekivati je da i u pristupu visokom obrazovanju postoje vidne društvene nejednakosti. Sledeća tabela pokazuje koliko procenata potomaka različitih društvenih slojeva uspeva da stekne visoko, srednje i osnovno obrazovanje.

TABELA 58. Obrazovanje ispitanika prema slojnoj pripadnosti oca, u %, 1997. godina

Obrazovanje ispitanika	Sloj oca						
	1	2	3	4	5	6	7
Osnovno i niže	0	/	0	15	21	53	64
Srednje	30	/	34	58	63	39	26
Univerzitetsko	70	/	66	27	16	8	10

* Slojevi: 1 Rukovodeći, 2 Sitno-preduzetnički, 3 Stručnjački, 4 Prelazni, 5 Viši manualni, 6 Niži manualni, 7 Poljoprivrednički

Na ulazu u sistem selekcije, tj. u pristupu članova društva sistemu obrazovanja i dalje registrujemo vidni pomak u odnosu na period socijalizma u smislu otežanog pristupa visokom obrazovanju za potomke svih slojeva nižih od stručnjačkog. I ovde postoji tendencija ka bipolarizaciji, jer više od duplo manje potomaka službenika i tehničara nego potomaka stručnjaka ili rukovodilaca stiče univerzitetsko obrazovanje, a kod dva najniža sloja proporcija potomaka koji stiču visoko obrazovanje je više od 6 puta manja nego kod rukovodilaca i stručnjaka. Sa posustajanjem egalitarnog zamaha u razvoju sistema obrazovanja (pre svega visokog) kakav je postojao tokom socijalizma, izgubila se i kontradiktornost efekata na polju obrazovanja o kojima je bilo reči u 4. glavi, tako da su društvene nejednakosti gotovo u potpunosti nadvladale početne efekte demokratizacije procesa školovanja. Očito je da se sa opadanjem socijalističke ideologije javlja potreba za novim ideološkim konceptom koji će pristup obrazovanju učiniti strukturno ravnomernijim, a samim tim i proces društvene selekcije u osnovi pravednijim. Sistem obrazovanja, pogotovo visokog, je najvažnije polje (re)afirmacije meritokratskog principa, jer se u njemu neposrednije i brže, putem otklanjanja društvenih nejednakosti, širi osnova za regrutaciju najsposobnijih članova društva u vrh društvene lestvice i racionalizuje i čini efikasnijom procedura ovakve selekcije.

Videli smo, dakle, da su varijable i njihove interakcije koje bazično određuju model naglašene međugeneracijske nepokretljivosti društveni položaj porekla i destinacije, kao i obrazovanje porekla i destinacije. Još jedan bitan element je vreme koje je potrebno da se individualna karijera razvije do maksimuma i iskaže međugeneracijsku pokretljivost, a ono je u ovom slučaju predstavljeno starošću ispitanika. U nastavku će biti izloženi nalazi analize bazirane na loglinearnim modelima. Nalazi i dalje važe za ispitanike stare 30-59 godina, zbog razloga navedenih u četvrtom odeljku, a za ponderisani uzorak iz

1997. godine. U analizi sam 7-slojnu shemu sveo na 4-slojnu (rukovodeći, srednji, prelazni i niži sloj) da bih obuhvatio sve moguće bitne efekte pokretljivosti, a da ne uvećam broj ćelija u višesmernim tabelama kontingencije preko granica pouzdanog zaključivanja. Obarzovanje destinacije i porekla je predstavljeno sa 3 kategorije (osnovno i niže, srednje, i više i visoko), a starost sa 2 kategorije (30-44 godina i 45-59 godina).

TABELA 59. Elementi loglinearnog modela M3

ELEMENTI MODELA			
OZNAKA	TUMAČENJE	KATEGORIJE	
DPp	Društveni položaj porekla	1. Rukovodeći	2. Srednji 3. Prelazni 4. Niži
DPd	Društveni položaj destinacije	1. Rukovodeći	2. Srednji 3. Prelazni 4. Niži
Op	Obrazovanje porekla	1. Osnovna i niže	2. Srednja 3. Viša i fakultet
Od	Obrazovanje destinacije	1. Osnovna i niže	2. Srednja 3. Viša i fakultet
S	Starost	1. 30-44	2. 45-59

Statistika prikazana u sledećoj tabeli pokazuje da je zasićeni hijerarhijski loglinearni model uvođenjem elemenata u model korak po korak odbacio efekte petog, četvrtog i trećeg reda, što znači da se problem selekcije u obrazovanju može pouzdano objasniti samostalnim efektom odabranih varijabli i relacijama između parova varijabli.

TABELA 60. Nivoi interakcije u hijerarhijskom loglinearnom modelu M3

Efekt	stepeni slob.	Pirsonov Hi na kv.	Verovatnoća
1	11	5476.512	.0000
2	47	6357.448	.0000
3	97	104.439	.2848
4	96	29.438	1.0000
5	36	4.153	1.0000

U nastavku su dati rezultati testa parcijalnih asocijacija za navedeni model.

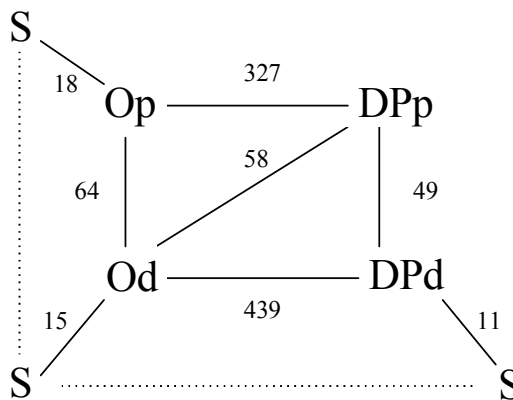
TABELA 61. Rezultati testa parcijalnih asocijacija za model M3

EFEKT	Stepeni slob.	Parcijalni Hi na kv.	Verovatnoća
DPd*DPp*Od*Op	36	4.940	1.0000
DPd*DPp*Od*S	18	7.721	.9825
DPd*DPp*Op*S	18	1.347	1.0000
DPd*Od*Op*S	12	1.845	.9996
DPp*Od*Op*S	12	6.631	.8810
DPd*DPp*Od	18	8.819	.9638
DPd*DPp*Op	18	17.384	.4969
DPd*Od*Op	12	10.319	.5880
DPp*Od*Op	12	.983	1.0000
DPd*DPp*S	9	13.666	.1347
DPd*Od*S	6	9.507	.1470
DPp*Od*S	6	4.490	.6106
DPd*Op*S	6	9.746	.1358
DPp*Op*S	6	5.984	.4250
Od*Op*S	4	6.546	.1619
DPd*DPp	9	48.890	.0000
DPd*Od	6	439.174	.0000
DPp*Od	6	57.835	.0000
DPd*Op	6	7.520	.2754
DPp*Op	6	326.958	.0000
Od*Op	4	64.052	.0000
DPd*S	3	10.547	.0144
DPp*S	3	.181	.9806
Od*S	2	14.509	.0007
Op*S	2	17.483	.0002
DPd	3	216.662	.0000
DPp	3	1022.683	.0000
Od	2	57.438	.0000
Op	2	332.093	.0000
S	1	4.055	.0441

Ako primenimo nivo značajnosti .05, u modelu će ostati samostalni efekti društvenog položaja i obrazovanja oca i ispitanika, neke od njihovih interakcija, kao i neke od interakcija starosti sa datim varijablama. Radi bolje preglednosti model sa efektima i uticajem uvodjenja interakcija u model na hi na kvadrat vrednost je prikazan na sledećem grafikonu.

SLIKA 10. Model međugeneracijske pokretljivosti M3 sa efektima na promenu hi na kvadrat vrednosti, ispitanici stari 30-59 godina, 1997. godina

Nije neophodno objašnjavati svaku od predstavljenih veza, jer one čine osnovu (ne)pokretljivosti u svakom društvenom sistemu. Dva zaključka su bitna za dalju analizu. Obrazovanje porekla nema direktan uticaj na društveni položaj destinacije. Njegovi efekti su razloženi na uticaj na obrazovanje destinacije i društveni položaj porekla. No, budući da DPp utiče na DPd i direktno i posredno, preko uticaja na Od, nije neophodno zadržati Op u modelu. S druge strane, uticaj interakcije starosti i ostalih elemenata modela na njegovu eksplanatornu moć je slabiji, ali i šire raspoređen na ceo proces pokretljivosti, tako da smatram da bi bilo korisno zadržati S u modelu.

Prethodnim modelom je objašnjena osnova ukupne (ne)pokretljivosti. Međutim, dosadašnja analiza je pokazala da bi najmanje još jedna pojava mogla da doprinese objašnjenju pokretljivosti. Ako smo videli da se vladajući sloj zatvara i ako znamo da jedno duže vreme tokom 1990-ih postojao je jak trend cirkulacije političkog dela elite, postavlja se pitanje: po kojem kriterijumu je neko ko poseduje jedan od dva bitna resursa - obrazovanje ili privatnu svojinu - bio regrutovan u vrh društvene lestvice? Ako je istinita pretpostavka sa početka teksta, da je politička elita u Srbiji tokom 1990-ih oblikovala sistem u kojem je imala kontrolu nad svim resursima i njihovim tokovima, kao i pretpostavka da u

to vreme politički sistem u Srbiji nije temeljno rekonstituisan u pravcu parlamentarne demokratije i da se još uvek održavao jak uticaj političke kulture socijalizma, onda bi bliskost sa vladajućim režimom morala biti veoma bitan kriterijum pri regrutaciji u elitu. Bliskost sa vladajućim delom političke elite može biti iskazana na različite načine, ali je u analiziranom istraživanju ona verodostojno predstavljena putem članstva u nekoj od političkih stranaka koje su nekoliko godina činile formalnu ili neformalnu, izbornu ili vladajuću koaliciju. Te stranke su Srpska radikalna stranka, Jugoslovenska udružena levica i Socijalistička partija Srbije. Za potrebe dalje analize konstruisao sam indikatorsku varijablu (1 - članovi, 0 - ostali).

Da bih uporedio promene u odnosu na period sa kraja socijalizma kroz višedimenzionalnu analizu na ovom mestu ću primeniti model logističke regresije gotovo identičan modelu M1. Jedina razlika je u tome što je sada članstvo u SK zamenjeno članstvom u strankama koje su u godinama oko 1997. činile formalnu ili neformalnu političku koaliciju koja je vladala političkom scenom Srbije, a to su Socijalistička partija Srbije, Srpska radikalna stranka i Jugoslovenska udružena levica. S obzirom na rezultate loglinearne analize, testiran je i model koji je uključivao faktor starosti, ali ovaj faktor nije prošao test statističke značajnosti. Starost se u jednom 'komotnijem' modelu koji objašnjava opšti kontekst pokretljivosti javljala u nekim interakcijama sa slabim vrednostima promene hi na kvadrat, što najpre ukazuje na blag porast strukturalne (opšte) pokretljivosti tokom vremena. Međutim, kada je uključena kao samostalni faktor u jedan više dinamički model, pre svega skoncentrisan na uzlaznu pokretljivost, starost gubi statističku značajnost, jer su promene u toj dinamici isuviše slabog intenziteta da bi ostavile efekat u kontinuitetu vremena, tj. u vremenskom rasponu od 40 generacija koliko je obuhvaćeno ovom analizom.

Model M4 ima sledeći oblik:

$$\log \Pi_i / \Pi_j = Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_1 X_2 + \beta_5 X_1 X_3 \quad (3)$$

gde:

Y - zavisna dihotomna varijabla u kojoj istraživanu kategoriju (i) čine svi oni koji su načinili hijerarhijski uspon u odnosu na svoje očeve na ranije prikazanoj lestvici od 3 klase, a referentnu kategoriju (j) oni koji su ostali na istoj poziciji ili su pali na niži klasni položaj

β_0 – konstanta

X_1 - stepen obrazovanja ispitanika predstavljen kao kategorijalna varijabla, gde je uticaj visokog i srednjeg obrazovanja posmatran u odnosu na osnovno i niže obrazovanje kao referentnu kategoriju,

X_2 - klasni položaj oca predstavljen kao ordinalna varijabla sa tri kategorije (1 – kolektivno-vlasnička klasa, 2 – srednja klasa, 3 – niža klasa),

X_3 - članstvo u SPS, SRS ili JUL kao indikatorska varijabla (nečlanstvo kao referentna kategorija)

β_1 – parametar uticaja samostalnog faktora stepena obrazovanja ispitanika

β_2 – parametar uticaja samostalnog faktora klasnog položaja oca

β_3 – parametar uticaja samostalnog faktora članstva u strankama vladajuće koalicije

β_4 – parametar uticaja interakcije stepena obrazovanja ispitanika i klasnog položaja oca

β_5 – parametar uticaja interakcije stepena obrazovanja ispitanika i njegovog članstva u SK

Prilagođeni koeficijent determinacije (*Nagelkerke* R^2) za ovaj model je 0,509, a model dobro grupiše u kategorije zavisne varijable 90% slučajeva. Osnovna statistika za parametre je predočena u sledećoj tabeli.

TABELA 62. Osnovni statistički pokazatelji za model logističke regresije M3

Parametri	Statistički pokazatelji		
	<i>B</i>	Značajnost	Standardizovano <i>B</i>
<i>B</i> ₁		.932	
Srednje	-7.917	.889	.000
Univerzitetsko	.615	.728	1.849
<i>B</i> ₂	2.753	.000	15.686
<i>B</i> ₃	-2.466	.000	.085
<i>B</i> ₄		.002	
Klasni položaj oca i srednje obrazovanje	.084	.996	1.088
Klasni položaj oca i univerzitetsko obrazovanje	-2.100	.000	.122
<i>B</i> ₅		.013	
Članstvo u strankama i srednje obrazovanje	3.149	.005	23.316
Članstvo u strankama i univerzitetsko obrazovanje	1.782	.030	5.940
<i>B</i> ₀	-3.957	.000	.019

Iz koeficijenta determinacije smo videli da odabrane nezavisne varijable samo malo slabije objašnjavaju mobilizacijski uspon nego 1989. U isto vreme se potvrđuju kvaliteti multivarijacione analize, jer model sažeto i elegantno pokazuje svu suštinu promene u režimu pokretljivosti od 1989. do 1997, koja se može okarakterisati kao naglašena klasna segregacija. Najpre, za razliku od kraja socijalizma, blokirana PST donosi pad statističke značajnosti za faktor obrazovanja, dok očeva klasna pozicija dobija na značaju, što pokazuje da je pristrasnost na osnovu socijalnog porekla sigurno jedan od glavnih činilaca narušavanja meritokratskog principa. Operacionalno, suština ovog zaključka leži na već konstatovanoj činjenici da se i viša i srednja klasa naglašeno samoreprodukuju, što znači da iako ostvaruju visoko obrazovanje ne prave pomak na više na hijerarhijskoj lestvici (osim malog procenta potomaka srednje klase), dok potomcima niže klase, češće nego drugima, ni visoko obrazovanje ne pomaže da dospeju u srednju ili višu klasu. Naravno, u takvoj situaciji najčešći pomak

prave potomci niže klase koji uspeju da uđu u srednju ili višu klasu, a zatim potomci srednje klase koji se uspnu na vrh, pa vrednost standardizovanog koeficijenta B od 15.686 pokazuje da se šansa za uspon povećava kako se ide niz društvenu lestvicu.

Za razliku od 1989. godine, sada i faktor političke moći dobija na značajnosti. Doduše, njegovo standardizovano B je manje od 1 što znači da članovi pominjanih stranaka imaju manju šansu da ostvare uspon nego nečlanovi. Ponovo logično – u situaciji opšteg ekonomskog propadanja formira se model naglašene socijalne samoreprodukcije u kojem se među članovima ovih stranaka češće nađu oni kojima odgovara da zadrže poziciju svojih očeva (visoku ili srednju) nego među nečlanovima.

Obrazovanje u ovom modelu 'proradi' tek u interakciji sa faktorima koji su imali samostalan značaj, tj. sa političkom moći i očevim klasnim položajem. Vrednosti koeficijenata u interakciji obrazovanja sa klasnim položajem porekla su bliske 1, tako da se može reći da uticaj ovog faktora nije velik, ali se ponovo vidi da oni koji imaju visoko obrazovanje, a takvi, kao što smo videli preovlađuju među potomcima više i srednje klase, teže samoreprodukciji pre nego pokretljivosti. Gledano iz drugog ugla, što se ide dalje niz lestvicu klasnih položaja, to je teže ostvariti uspon uz visoko obrazovanje. Vrednost koeficijenata je slična kao 1989. godine, ali je njihov smer obrnut, jer je u vreme ranijeg od dva istraživanja visoko obrazovanje svima lako omogućavalo društveni uspon, dok je pristrasnost iskazivana u mogućnosti uspona na osnovu srednjeg obrazovanja (srednje obrazovani sa višim socijalnim poreklom su bili bolje zaštićeni). S druge strane, faktor interakcije obrazovanja i političke moći ima relativno visoke koeficijente regresije i direktno ukazuje na element pristrasnosti u društvenoj selekciji. Koeficijenti su znatno veći nego 1989. godine i govore da 1997. godine ljudi sa srednjim obrazovanjem ostvaruju međugeneracijski klasni uspon češće nego visoko obrazovani koji svesno biraju svoju samoreprodukciju i još više nego nisko obrazovani koji su u velikoj meri sistemski prisiljeni na samoreprodukciju, a da je srednje obrazovanim pri međugeneracijskom usponu članstvo u strankama tadašnje vladajuće koalicije od veće koristi (i potrebe) nego onima koji uspon zasnivaju na visokom obrazovanju. Drugim rečima, ovi koeficijenti nisu rezultat izuzetno velikog broja ljudi sa srednjim obrazovanjem koji su dospeli u srednju ili višu klasu i pritom su članovi neke od navedenih stranaka, nego rezultat činjenice da su srednje obrazovani članovi SPS, SRS ili JUL, a ima ih 10% među onima koji su načinili uspon, znatan deo onih 20-ak posto ispitanika koji uopšte ostvaruju strukturalno kretanje na gore.

Da bih analizu pokretljivosti još više primakao realnom vremenu, u nastavku ću, kao u odeljku o socijalizmu, prikazati uticaj odabranih faktora na unutargeneracijski uspon u višu klasu. Model logističke regresije M5 ima sledeći oblik i komponente:

$$\log \Pi_i / \Pi_j = Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_1 X_2 + \beta_5 X_1 X_3 + \beta_6 X_1 X_3 \quad (4)$$

gde:

Y - zavisna dihotomna varijabla u kojoj istraživanu kategoriju (i) čine svi oni koji su načinili uspon u višu klasu, a referentnu kategoriju (j) oni koji su ostali na istoj poziciji sa početka profesionalne karijere

β_0 – konstanta

X_1 - stepen obrazovanja ispitanika predstavljen kao dihotomna varijabla, gde se uticaj visokog obrazovanja posmatra u odnosu na ostale stepene obrazovanja kao referentnu kategoriju,

X_2 - klasni položaj oca predstavljen takođe kao indikatorska varijabla (1 – srednja klasa, 2 – niža klasa),

X_3 - članstvo u SPS, SRS ili JUL kao indikatorska varijabla (nečlanstvo kao referentna kategorija)

β_1 – parametar uticaja samostalnog faktora stepena obrazovanja ispitanika

β_2 – parametar uticaja samostalnog faktora klasnog položaja oca

β_3 – parametar uticaja samostalnog faktora članstva u SPS, SRS ili JUL

β_4 – parametar uticaja interakcije stepena obrazovanja ispitanika i klasnog položaja oca

β_5 – parametar uticaja interakcije stepena obrazovanja ispitanika i njegovog članstva u SPS, SRS ili JUL

β_6 – parametar uticaja interakcije klasnog položaja oca i članstva ispitanika u SPS, SRS ili JUL

Model (4) ima nešto slabiju meru determinacije nego model (2) (.476) i sličnu meru ispravne razvrstanosti podataka (94%).

TABELA 63. Osnovni statistički pokazatelji za model logističke regresije M5

Parametri	Statistički pokazatelji		
	<i>B</i>	Značajnost	Standardizovano <i>B</i>
β_1	3.461	.000	31.851
β_2	1.137	.127	3.116
β_3	.769	.284	2.158
β_4	-1.220	.124	.295
β_5	1.350	.091	3.856
β_6	.435	.609	1.545
β_0	-4.332	.000	.013

Iz prethodne tabele možemo da vidimo zašto odabrane varijable sada malo slabije determinišu uspon u rukovodeću klasu nego 1989. godine. Visoko obrazovanje je i dalje ključna determinanta ovakvog uspona, sada još više nego ranije. Klasni položaj oca i članstvo u vladajućoj stranci (strankama) su izgubili statistički značaj. Ova dva nalaza traže objašnjenje. Što se klasnog položaja oca tiče, njegova relevantnost za uspon u višu klasu se gubi pre svega zbog izmene klasnog sastava populacije, tj. zbog smanjenja procenta očeva iz niže klase i njihove dominacije na svim položajima porekla. U uzorku iz 1997. ovaj broj je smanjen i više nego realno zbog uzoračke pristrasnosti (podzastupljenosti niže klase) koja nije u dovoljnoj meri otklonjena ni ponderacijom. Što se tiče članstva u vladajućoj koaliciji iz 1997. godine, ono donosi uspeh u međugeneracijskom klasnom usponu više nego duplo češće nego kod onih koji nisu članovi (40% prema 18%), ali gubi statističku značajnost zbog činjenice da je malo onih koji su načinili uspon, a više od pola njih je to uspelo bez članstva u ovim strankama, i to tako da u političkom delu elite u našem uzorku članova SPS, SRS i JUL ima 51%, u direktorskom 36%, a u preduzetničkom svega 17%. I sve interakcije su bez statističke značajnosti, tako da možemo zaključiti da je došlo do promene modela u odnosu na 1989. godinu i da na to presudno utiče promena socijalnog porekla pripadnika više klase (sve češće poreklo od srednje i više klase) i opadanje značaja političke legitimacije, pre svega u ekonomskom delu elite. Mimo nalaza iz ovog modela treba dodati da se u skladu sa postepenom promenom ekonomskog sistema privatno preduzetništvo afirmiše kao osnova pozicioniranja u višu klasu otprilike u meri u kojoj politička legitimacija gubi na značaju. Treba, međutim, imati na umu da se 1997. godine ovakav zaključak javlja tek u

naznakama i da je daleko od toga da predstavlja stabilan element dominantnog sistema društvene reprodukcije.

* * *

Sva tri korišćena metodološka postupka: logistička regresija i loglinearna analiza, vizuelna sekvencijalna analiza i analiza količnika šansi daju vrlo konzistentne rezultate i doprinose potpunom formiranju slike opšte međugeneracijske pokretljivosti u Srbiji na vrhuncu blokirane PST. Prikazan je opšti trend nepokretljivosti i povećanje silazne pokretljivosti, prilično statična unutrašnja struktura pokretljivosti koja postaje vrlo uska pri samom vrhu, kao i uslovljenost, zatvorenost ili ograničenost kanala pokretljivosti.

Polazne pretpostavke modela dualnog strukturiranja su potvrđene na sva tri nivoa analize. U srpskom društvu su se jedno kratko vreme odvijala dva procesa paralelno: izmena društvenog sistema i njegovo opadanje. Skromni napredak u modernizaciji je bio rezervisan za sve manji broj aktivnih stanovnika. No, u jednom trenutku i taj trend stagnira i ubrzo se za većinu članova društva borba za poboljšanje društvenog položaja pretvara u borbu za opstanak na istoj poziciji. Niz ekonomskih aktivnosti koje su pripadnicima srednjih i nižih slojeva izgledale kao alternativna strategija preživljavanja za većinu ili napretka za manjinu ubrzano su vodile u istom pravcu u kojem i privredne sankcije i dugogodišnja ekonomska neefikasnost. Međutim, one su osim toga proizvodile i sve veću distancu između društvenih slojeva. Uproprašćujući privredu kroz pogubni princip dominacije političkog nad ekonomskim sistemom, vladajući režim je i društvenu strukturu učinio veoma rigidnom. Jasna linija razdvajanja se mogla povući između tri osnovne klase, a strukturalna izolacija je posebno jaka bila u odnosu na nižu klasu.

Većina pozitivnih preduzetničkih i širih transformacijskih impulsa je izvitoperena kroz sistem društvene reprodukcije koji je postojao tokom 1990-ih, ali je činjenica da su mnogi elementi drugačijeg društvenog poretka i načina privređivanja već bili našli mesto u tom sistemu i da su opstajali i pored izuzetno teških ekonomskih i istorijskih uslova. Utisak je da je mogućnost njihove pune afirmacije zavisila od toga da li je bilo moguće da taj potencijal na političkom planu poprimi oblik široke i prepoznatljive društvene akcije koja bi konačno učinila transparentnim raspad neprirodne koalicije interesa između vladajuće elite i velikog dela niže klase i time trajno uzdrimala strukturalni temelj populizma kao najstabilnijeg legitimacijskog uporišta ondašnje vladajuće elite (Antonić, 1993). Nova istraživanja treba da pokažu da li su sistemske promene u Srbiji od 2000. na ovamo donele promene u osnovnim strukturalnim relacijama.

7. ZAKLJUČAK

Analiza društvene pokretljivosti kao indikatora klasnog i slojnog formiranja je pokazala teorijsku relevantnost i empirijsku opravdanost primene klasne analize u izučavanju promena srpskog društva. Štaviše, jasno razgraničenje između tri klase prepoznato kroz visoke stope samousmerenosti i međuklasne prepreke ukazuju na postojanje dubokih ležišta klasnog konstituisanja u sistemu reprodukcije društvenog života koji je formiran tokom 1990-ih. Ovi nalazi potvrđuju relevantnost odabranog teorijskog pristupa koji uobličavanje klasnih odnosa prepoznaje kroz četiri analitička nivoa. Sorensenov pristup klasnoj analizi, bez obzira na upotrebu koncepta eksploatacije u domenu definisanja klasnih grupa, na planu operacionalizacije klasnih položaja pokazuje nedovršenost kombinovanja marksističkog i veberovskog pristupa. Na ovom planu on naginje stratifikacijskom pristupu zbog shvatanja osnova klasnog formiranja kao kontinuuma akumuliranih individualnih mikropozicija u odnosu eksploatacije i ostavlja otvorenim pitanje principa i tačaka diskontinuiteta na osnovu kojih bi se pojedinci razvrstali u društvene klase. Za razliku od Sorensenovog, Lazićev pristup te tačke diskontinuiteta prepoznaje u principima konstituisanja klase kao grupa sa različitim pozicijama u sistemu društvene reprodukcije, a ne kao agregata individualnih pozicija ('klasa se u odnosu na individualnu karijeru postavlja konstitutivno'), dok u isto vreme ostavlja mogućnost znatnih individualnih odstupanja i slabe klasne konzistentnosti na nivou konkretno-istorijskog društvenog sistema. Na ovom nivou, dakle, dva pristupa mogu davati sličnu sliku sve dok se globalni klasni odnosi ne 'aktiviraju' u pravcu segregacije ili suprotstavljanja u konkretnom društvu. Jedan takav momenat je prepoznat u analizi perioda blokiranog PST u ovom radu upravo zahvaljujući primeni odabranog pristupa klasnoj analizi.

U tri vremenske tačke, na osnovu tri nezavisna anketna istraživanja rađena u istom teorijskom ključu, pokazana je postojanost strukturne potke društva koje sa promenljivim tempom prolazi kroz period PST. Ispod usporene promene sistema društvene reprodukcije i za nju vezanih promena varijabilnog intenziteta i obuhvata u ekonomskom, političkom i kulturnom podsistemu, tokom 1990-ih odigravala se i promena klasnog i slojnog sastava i odnosa između strukturnih grupa. Budući da se u izučavanjima društvene strukture obično polazi od stanovišta da su strukturni procesi inertniji nego sistemski i da se efekti promene društvenog sistema na društvenu strukturu ispoljavaju sa zadržkom, postavlja se pitanje da li su se već tokom 90-ih u analizi društvene pokretljivosti mogli uočiti efekti PST, osim, za samu transformaciju inicijalnog, procesa transformacije elite. Ja sam nastojao da analizu postavim tako da mogu da registrujem strukturne

novine nakon pada socijalizma (rast sitnog preduzetništva, promena sastava elite), ali i da bude što osetljivija na indikatore blokirane PST: operacionalizacijom društvenih slojeva i klasa sam nastojao da u analizu uključim posledice ekonomske krize koje su uticale na izmenu ukupne reprodukcije društvenog života, kao što su velika nezaposlenost i veliki obim neformalne privrede.

Navedenim pristupom je prepoznato da Srbija ima osnovnu strukturnu konturu i mobilizacijski trend savremenog (post)industrijskog društva koje kasni u razvoju. Analiza pokretljivosti bazirana na strukturnoj shemi (post)industrijskih društava (Erikson-Goltorp) je i u periodu kulminacije ekonomske i društvene krize u Srbiji pokazala trend porasta, ili makar stagnacije. Međutim, kada je promenjena operacionalizacija stratifikacijske lestvice i kada su u analizu uključeni efekti blokirane PST, linija pokretljivosti je poprimila suprotan pravac. Tokom socijalističkog perioda, režim pokretljivosti u Srbiji je davao sliku koja se mogla naći negde između tumačenja teorije konvergencije i njenog derivata, teorije nacionalnih razlika. Drugim rečima, trend pokretljivosti u Srbiji se odvijao kao u većini industrijskih zemalja, ali sa kašnjenjem koje se može objasniti odgovarajućim nacionalnim specifičnostima, kao što su zakasnela industrijalizacija i veliko učešće sitnog poljoprivrednog poseda u privrednoj strukturi. Od početka 1990-ih nastaju vidne promene u režimu pokretljivosti, a 'nacionalne razlike' prerastaju u specifičan sistem društvene reprodukcije. Najvidljiviji efekti ovih promena su opadanje obima i zatvaranje rukovodećeg sloja i promena pozicije sloja poljoprivrednika koji iz uloge socijalnog rezervoara prelazi u ulogu egzistencijalnog utočišta, u meri u kojoj ceo sistem prelazi sa logike rasta i razvoja na logiku siromaštva i preživljavanja. Ova logika je delovala i na sloj stručnjaka, ali se ispoljila u pojačavanju trenda samoreprodukcije koji je uočen još u socijalizmu.

I svi ostali primenjeni analitički postupci su pokazali da bi se moglo reći da blokiranu PST u Srbiji odlikuje specifičan strukturni profil i da u osnovi duboke krize sistema društvene reprodukcije leže problemi vezani za društvenu strukturu. Ova specifičnost se pre ogleda u relacijama između osnovnih stratifikacijskih grupa nego u samom stratifikacijskom sastavu i upravo to pokazuje analiza društvene pokretljivosti. Moglo bi se, doduše, reći da nezaposleni u Srbiji svojim obimom čine posebnu stratifikacijsku grupu, neki savremeni teoretičari društvene strukture bi je možda nazvali marginalnom klasom. Moje mišljenje je, međutim, da je većina nezaposlenih integrisana u postojeći sistem društvene reprodukcije kroz aktivnost u polju neformalne privrede i da se na taj način mogu razvrstati na formalne pozicije u društvenoj hijerarhiji. Preko ovog polja se suštinski obavlja stratifikacija i velikog broja formalno zaposlenih, tako da odnosi u neformalnoj privredi dobijaju gotovo jednak značaj u stratifikaciji koliko i odnosi u formalnoj privredi. Ovakva dualna stratifikacija dovodi do pojačavanja slojnih i, pogotovo,

klasnih nejednakosti, a analiza društvene (ne)pokretljivosti pokazuje da te nejednakosti sežu do granica klasne suprotstavljenosti.

Iz uporedne analize se moglo videti da se strukturni odnosi u blokiranoj PST u Srbiji ne razlikuju samo od socijalističkog perioda, nego i od stanja u drugim zemljama koje su se našle u PST. Trendovi u slojnoj i klasnoj pokretljivosti u Srbiji ukazuju na situaciju drugačiju čak i od one u drugim zemljama koje bismo mogli svrstati u grupu zemalja blokirane PST (Rusija, Bugarska), što govori da je strukturna osnova blokiranosti u ovim zemljama različita. Ne radi se samo o tome da se proces transformacije u Srbiji, kao i u ostalim zemljama regiona uostalom, odvija u zavisnosti od osobenog pređenog puta razvoja, nego i o tome da se Srbija teže nego druge zemlje (ili bar jednako teško kao Rusija) odvaja od tog puta u pravcu usklađivanja sa obrascem društava Zapadne Evrope. Ova teškoća dobrim delom proističe iz strukturnog tereta koji je zemlja vukla za sobom 90-ih godina prošlog veka. Ovaj teret se sumarno iskazuje u visokom stepenu klasne i slojne samoreprodukcije i u za nju vezanoj blokadi protoka kroz društvenu hijerarhiju. Deo ove blokiranosti je vezan za 'stari' izvor samoreprodukcije prenet iz ranije društvene formacije, tj. za društveni položaj sloja sitnih poljoprivrednika, i on je najmanje podložan promeni. Položaj ovog sloja se menja u dva pravca: na jednoj strani dolazi do ukрупnjavanja poseda i razvoja preduzetništva u poljoprivrednoj proizvodnji koje vodi u vrh društvene lestvice, dok na drugoj strani registrujemo pojačan 'povratak' radničkih slojeva na pretežno substitutivnu poljoprivrednu proizvodnju. Drugi deo blokiranosti je vezan za 'novije' izvore samoreprodukcije koji proističu iz zatvorenosti rukovodećeg i stručnjačkog sloja. Deo samoreprodukcije koji je vezan za elitu je već dobrim delom umanjen promenama nakon 2000. godine, što bi dugoročnije moglo da dovede i do otvaranja stručnjačkog sloja i smanjenja obima sloja sitnih poljoprivrednika. Ipak, za promenu režima pokretljivosti u blokiranoj PST u Srbiji potrebno je najpre transformisati blokiranu privredu obeleženu velikim učešćem nezaposlenosti i neformalnih ekonomskih aktivnosti. Za ovo je potreban niz sistemskih promena i u ovom trenutku je teško predvideti kada će te promene ostaviti trag na društvenoj strukturi.

Čak i ako se složimo da su osnovne strukturne odlike PST promena sastava elite i sužavanje njene reprodukcijske osnove na stručnjački sloj i bivšu kolektivno-vlasničku klasu, kao i konstituisanje ili uvećanje sloja sitnih preduzetnika, a da je osnovna strukturna odlika blokirane PST usporenost i nedovršenost ovih procesa, razlike u režimu pokretljivosti Srbije u odnosu na ostale analizirane zemlje ukazuje da ne postoji jedinstvena društvena struktura ili stratifikacijski odnosi blokirane PST. Bugarsku, Rusiju i Srbiju je u poziciji blokiranosti povezivala sličnost u obrascima reprodukcije rukovodećeg sloja, ali su ih razdvajale druge strukturne osobenosti i razlike u režimu pokretljivosti. S druge strane, sličnosti u strukturnom sastavu i relacijama između Srbije i Poljske

nisu proizvele sličan položaj u PST, jer je Poljska i pored naglašene samousmerenosti stručnjaka i poljoprivrednika uspela da se uključi u krug zemalja sa uspešnom PST. Čak i na planu meritokratske selekcije, gde se u osnovi primećuje sličnost između proučavanih zemalja CIE, Srbija donekle odstupa u smislu veće stratifikacijske pristrasnosti u pristupu visoko obrazovanih ljudi rukovodećim i stručnjačkim položajima.

Promene društvenog sistema u Srbiji u periodu PST su donele promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti koje su se u vreme istraživanja poznog socijalizma mogle tek naslutiti (Bogdanović, 1992: 193). U kontekstu četvorostepene klasne analize pominjane u uvodu, reklo bi se da je negde na prelazu između dva globalna sistema društvene reprodukcije u Srbiji nastao specifičan hibrid ('neporušeni' socijalizam, politički kapitalizam, ili jednostavno nacionalistički populizam?) u kojem je došlo do izmene odnosa u društvenoj strukturi u smislu jasnijeg profilisanja društvenih klasa i povećanja razlike između njih. Slab intenzitet i sporost promena su omogućile konsolidovanje strukturnih odnosa zasnovanih na dualnom principu stratifikacije i pojačavanje klasnih i slojnih nejednakosti i pristrasnosti u principu društvene selekcije. Ovo je rezultiralo sistemom velikih privilegija za mali broj članova društva, padom čitavih društvenih slojeva ispod granice siromaštva i nepostojanjem jasnih i ravnopravnih principa individualnog strukturnog uspona. Utisak je da su tokom 1990-ih formirana dva ciklusa socijalnog kretanja koja su se generacijski reprodukovala. U jednom je dominirala cirkulacija između srednje i više klase, a u drugom cirkulacija između poljoprivredničkog i radničkih slojeva. Imajući ovo na umu, gotovo da bi se moglo reći da su postojale odvojene strukturne podloge za reprodukciju dva društva u Srbiji. Ovakva ocena, bi, naravno, bila preterana, jer je proces dualne ekonomske reprodukcije i klasne eksploatacije povezivao ove slojeve u celinu, prelazni sloj je predstavljao vrlo slabu sponu između dva reprodukcijaska bloka, a dominantni populistički ideološki obrazac je glavno uporište nalazio u nižoj klasi. Zanimljivo je, međutim, da bi sa promenom sastava elite i dominantne ideologije razlika između modernizacijskog i tradicionalističkog dela društva imala strukturne markere, što bi dovelo do još jasnijeg klasnog konstituisanja i moguće klasne akcije. U takvom kontekstu bi upravo popuštanje blokade u društvenoj pokretljivosti, veća socijalna pravda u obrazovanju i afirmacija principa meritokratske selekcije vodile izbegavanju klasnog sukoba i većoj integrisanosti društvene zajednice.

LITERATURA

- Agresti, A. (1990): *Categorical Data Analysis*, New York: Wiley
- Antonić, S. (1993) Demokracija u Srbiji - stvarno i moguće, u Antoniće, S., Jovanović, M. i Marinković, D. *Srbija između populizma i demokratije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Arandarenko, M. (1995) Srbija devedesetih: prvobitna akumulacija ili politički kapitalizam? *Srpska politička misao*, no. 4
- Babović, M. i S. Cvejić (2002). Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji. *Sociologija*, No. 3.
- Balzer, H.D. (1996). *Russia's Missing Middle Class. The Professions in Russian History*. London: M.E.Sharpe.
- Bell, D. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Berend, I.T. (1994). End of Century Global Transition to a Market Economy, in Berend, I.T. *Transition to a Market Economy at the End of the 20th Century*, Milano: Sudosteuroopa - Studie 54.
- Berković, E. (1986) *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*. Beograd: Ekonomika.
- Bogdanović, M. (1987). Društvene nejednakosti i vertikalna društvena pokretljivost u M.Popović et al. *'Društvene nejednakosti'*, Beograd: ISI FF.
- Bogdanović, M. (1991). Vertikalna društvena pokretljivost, u Popović, M. et al, *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
- Bogdanović, M.(1992). Medjugeneracijska društvena pokretljivost. *Sociologija*,2.
- Bogdanović, M. (1995). Marriage and Social Stratification. *Sociološki pregled*, 2.
- Bolčić, S. (1987). *Interesna dimenzija razvoja*. Zagreb: CEKADE.
- Bolčić, S. (1994). *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo. Sociologija 'tranzicije' u Srbiji početkom 90-ih*. Beograd: ISI FF.
- Bolčić, S. (1995) Izmenjena sfera rada, u Bolčić, S, ur. *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom 90-ih*, Beograd: ISI FF.
- Braithwaite, J., C. Grootaert and B. Milanovic (1999). *Poverty and Social Assistance in Transition Countries*. New York: St. Martin's Press.

- Breen, R. (1997). Risk, Recommodification and Stratification. *Sociology* 31: 473-489.
- Breen, R. and J.H. Goldthorpe (1999). Class inequality and meritocracy: a critique of Saunders and an alternative analysis, *British Journal of Sociology*, Vol. 50, No. 1, 1-27.
- Breen, R. and J.H. Goldthorpe (2000). Class, Mobility and Merit: The Experience of Two British Birth Cohorts, manuscript to be printed in *European Sociological Review*.
- Buckingham, A (1999). Is There An Underclass in Britain? *British Journal of Sociology*. Vol. 50, No. 1, 49-75.
- Butler, T. and M. Savage, eds. (1995). *Social Change and the Middle Classes*. London: UCL Press.
- Castells, M. and A. Portes (1989) World Underneath: The Origins, Dynamics and Effects of the Informal Economy, in Portes, A, M. Castells and L.A. Benton, eds, *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Clark, T.N. and S.M.Lipset. (1991) Are Social Classes Dying? *International Sociology* 6: 397-410.
- Coxon, A.P.M. and C.L.Jones, eds. (1975). *Social Mobility*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Crompton, R, F.Devine, M.Savage and J.Scott, eds. 2000. *Renewing Class Analysis*. Oxford: Blackwell.
- Crompton, R. 1998. *Class and Stratification*. Cambridge: Polity Press.
- Cvejić, S. (1997). Multivarijaciona analiza višestrukih tabela kontingencije u funkciji uzročne ananlize. *Sociološki pregled*, 4.
- Cvejić, S. (1998). Konvergencija sociološke i statističke metodologije - mogućnost unapredjenja empirijskog istraživanja u sociologiji. *Sociologija*, 2.
- Cvejić, S. (1999) General Character of the Protest and Prospects for Democratization in Serbia, in Lazić, M. et al: *Belgrade in Protest: Winter of Discontent*, Budapest: CEU Press.
- Cvejić, S. (2000) Opadanje društva u procesu dualnog strukturiranja. Društvena pokretljivost u Srbiji 90-ih, u Lazić, M, ur. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.

- Cvetković, V. (2002) Social Changes and Changing Role of Mixed Households in Serbia. Beograd: *Sociologija*. Vol. XLIV, No. 2.
- Dixon, J. and D. Macarov, eds. (1992). *Social Welfare in Socialist Countries*, London, New York: Routledge.
- Dixon, J. and H.S. Kim (1992). Social welfare under socialism, in Dixon, J. and D. Macarov, eds, *Social Welfare in Socialist Countries*, London, New York: Routledge.
- Domanski, H. (1994). The Recomposition of Social Stratification in Poland. *Polish Sociological Review*, 4.
- Domanski, H. (1998). Two Transformations and Social Mobility. *Polish Sociological Review*, 4.
- Domanski, H. (2000). *On The Verge of Convergence. Social Stratification in Eastern Europe*. Budapest: CEU Press.
- Drucker, F.P. (1994). The Age of Social Transformation. *The Atlantic Monthly*. Vol. 274. No. 5.
- Đorić, G. (1997). *Žene u analizi klasne pokretljivosti*. Neobjavljeni magistarski rad, Filozofski fakultet u Beogradu.
- Džuverović, B. (1987). Klasni aspekti obrazovanja, u Popović, M. et al, *Društvene nejednakosti*, Beograd: ISI FF.
- Džuverović, B. (1991). Društvene nejednakosti u obrazovanju, u Popović, M. et al, *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
- Erikson, J. and J.H. Goldthorpe (1992) *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press and Princeton: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (1996) After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy, in: Esping-Andersen, G, ed. *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*. London: SAGE.
- Evans, G. and C. Mills (1999). Are There Classes In Post-Communist Societies? A New Approach To Identifying Class Structure. *Sociology*. Vol. 33, No. 1, 23-46.
- Evans, P.B. (1989) Predatory, Developmental and Other Apparatuses: A Comparative Political Economy Perspective on the Third World State. *Sociological Forum* 4 (December): 561-87.

- Eyal, G, I.Szelenyi and E.Townsley (1998) *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London, New York: Verso.
- Feige, E.L. (1990) Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach. *World Development* 18 (7): 989-1002.
- Gábor, I. (1997) Too Many, too Small: Entrepreneurship in Hungary – Ailing or Prospering? in Grabher, G. and D. Stark, eds. *Restructuring Networks in Post-Socialism. Legacies, Linkages, and Localities*. Oxford: Oxford University Press.
- Goati, V. (1987). Slojna uslovljenost političke moći u jugoslavenskom društvu, u Popović, M.et al, *Društvene nejednakosti*, Beograd: ISI FF.
- Goati, V. (1991). Ko poseduje političku moć?, u Popović, M. et al, *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
- Goldthorpe, J.H.. (2000) Rent, Class Conflict and Class Structure: A Commentary on Sorensen. *American Journal of Sociology* 105: 1572-1582.
- Goldthorpe, J.H. and G.Marshall. (1992) The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critics. *Sociology* 26: 381-400.
- Goldthorpe, J.H. and C.Mills. (2000) *Trends in Intergenerational Class Mobility in Britain in the Late Twentieth Century*. Manuscript.
- Grabher, G. and D. Stark, eds. (1997) *Restructuring Networks in Post-Socialism. Legacies, Linkages, and Localities*. Oxford: Oxford University Press.
- Grusky, D.B. and J.B.Sorensen. (1998). Can Class Analysis Be Salvaged? *American Journal of Sociology* 103: 1187-1234.
- Grusky, D.B. and R.M. Hauser. (1984) Comparative Social Mobility Revisited. *American Sociological Review*, vol. 49, no. 1
- Gubbay, J. (1997). A Marxist Critique of Weberian Class Analysis. *Sociology* 31: 143-152.
- Hauser, R.M. (1980). On Stratification in a Dual Economy. *American Sociological Review* 45:702-712.
- Hendrickx, J. and H. Ganzeboom (1998). Occupational Status Attainment in the Netherlands, 1920-1990. A Multinomial Logistic Analysis. *European Sociological Review*, Vol. 14, No. 4, pp. 387-403.
- Highley, J. and G. Lengyel (2000) *Elites After State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

- Hirschman, A. (1993). Exit, Voice, and the Fate of the German Democratic Republic. *World Politics*. No.45.
- Hodžić, A. (1991). Društvena struktura i kvalitet života. *Sociologija*, 3.
- Hoem, J.M. (1992). The Moving Average Graduation Method, in Erikson and Goldthorpe. *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press.
- Hout, M, C.Brooks and J.Manza. (1993). The Persistence of Classes in Post-industrial Societies. *International Sociology* 8: 259-277.
- Hwang, P. and W. Burgers (1997) Properties of Trust: An Analytical View. *Organizational Behaviour and Human Decision Processes* 69 (1): 67-73.
- Income inequality in early transition: The case of Hungary 1987-1996.*
- Korpi, W. (1985) Economic Growth and the Welfare State: Leaky Bucket or Irrigation System. *European Sociological Review*, Vol. 1, No. 2.
- Krstić, G. i dr. (1998) *Analiza sive ekonomije u SR Jugoslaviji sa procenama za 1997. i preporukama za njenu legalizaciju*. Beograd: Ekonomski institut - izveštaj.
- Krstić, G. i B. Stojanović (2001) *Osnove reforme tržišta rada u Srbiji*. Beograd: CLDS i Ekonomski Institut.
- Lazić, M. (1981) *Radništvo i samoupravljanje*. Zagreb: IDIS.
- Lazić, M. (1987). *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. (1992). Prisoners of the Command Economy. The Managerial Stratum and the Disintegration of 'Actually Existing Socialism', in Lengyel, G, C. Offe and J Tholen, eds. *Economic Institutions, Actors and Attitudes: East-Central Europe in Transition*. Working papers. Budapest: Budapest University of Economic Science, Department of Sociology.
- Lazić, M. (1994a). *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M. (1994b). *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M. (1996a). Delatni potencijal društvenih grupa. *Sociologija*, 2.
- Lazić, M. (1996b). The Breakdown of Socialism and Changes in the Structure of Yugoslav Society. *International Review of Sociology*, 2.
- Lazić, M. ur. (2000) *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (2000a) Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u Lazić, M, ur. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.

- Lazić, M. (2000b) Serbia: The Adaptive Reconstruction of Elites. in J. Highley, and G. Lengyel: *Elites After State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Lazic, M. et al (1999) *Belgrade in Protest: Winter of Discontent*. Budapest: CEU Press.
- Lengyel, G, C. Offe and J Tholen, eds. (1992). *Economic Institutions, Actors and Attitudes: East-Central Europe in Transition*. Working papers. Budapest: Budapest University of Economic Science, Department of Sociology.
- Li, J.H. and J.Singelmann. (1999). Social Mobility among Men – A Comparison of Neo-Marxian and Weberian Class Models. *European Sociological Review* 15: 1-23.
- Lockwood, D. (1995). Marking out the middle classes., in Butler, T. and M. Savage, eds. *Social Change and the Middle Classes*. London: UCL Press.
- Marshall, G. and A. Swift (1996). Merit and Mobility: A Reply to Peter Saunders. *Sociology*, Vol. 30, No. 2, 375-386.
- Marshall, G. and D. Firth (1999). Social Mobility and Personal Satisfaction: Evidence from Ten Countries. *British Journal of Sociology*. Vol. 50, No. 1, pp. 28-49.
- Massey, G, R.Hodson i D.Sekulić (1991). Politička pripadnost i društvena pokretljivost u Jugoslaviji. *Sociologija*, No. 1-2.
- Miladinović, S. (1992). *Istraživanje vertikalne pokretljivosti u jugoslovenskom društvu*. Magistarski rad, Filozofski fakultet u Beogradu.
- Miladinović, S. (1993). Vertikalna društvena pokretljivost u Jugoslaviji. *Sociologija*, No. 2.
- Miladinović, S. (1998). *Socijalna reprodukcija i društvena svest valadajućih elita u Srbiji i Hrvatskoj pred raspad SFRJ*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu.
- Miladinović, S. (2003). Obrasci formiranja i reprodukcije vladajućih elita u bivšoj Jugoslaviji: I Vertikalna pokretljivost. *Sociologija*, Vol. XLV, No. 1, pp. 61-88.
- Milić, V. (1996). *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije*. Novi Sad: Filozofski fakultet
- Mills, C. (1995). Managerial and Professional Work-Histories, in Butler, T. and M. Savage, eds. *Social Change and the Middle Classes*. London: UCL Press.

- Model razvoja Republike Srbije i rešavanje problema nezaposlenosti (1999).*
Beograd: Ekonomski institut - izveštaj grupe autora.
- Molnar, A. (1996). O delanju društvenih grupa. *Sociologija*, 2.
- Mrkšić, D. (1994). Dualizacija ekonomije i stratifikaciona struktura, u M.Lazić, ed. *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić.
- Niggle, C.J. (1992). Income Inequality and Poverty in Central European Transitional Economies.
- Noble, T. (2000). The Mobility Transition: Social Mobility Trends in the First Half of the Twenty-First Century. *Sociology*, Vol. 34, No. 1, pp. 35-51.
- Norušis, M.J. (1990): *SPSS/PC+ Advanced Statistics*, Chicago: SPSS Inc.
- Obradović, J. (1974) *Sociologija donošenja odluka u privrednim organizacijama*. Zagreb: IDIS
- Offe, C. (1992). Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East-Central Europe, in Lengyel, G, C. Offe and J Tholen, eds. *Economic Institutions, Actors and Attitudes: East-Central Europe in Transition*. Working papers. Budapest: Budapest University of Economic Science, Department of Sociology.
- Olson, M. (1982). *The Rise and Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities*. New Haven: Yale University Press.
- Pakulski, J. and M.Waters. (1996a). The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society. *Theory and Society* 25: 667-691.
- Pakulski, J. and M.Waters. (1996b). Misreading Status as Class: A Reply to Our Critics. *Theory and Society* 25: 731-736.
- Parkin, F. (1971) *Class Inequality & Political Order*. London: MacGibbon and Kee.
- Petersen, T, I. Saporta and M.L. Seidel (2000). Offering a Job: Meritocracy and Social Networks, *American Journal of Sociology*, Vol. 106, No. 3, 763-816.
- Piirainen, T. (1997). *Towards a New Social Order in Russia. Transforming Structures and Everyday Life*. Aldershot and Brookfield: Dartmouth.
- Popović, M. ur. (1977). *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: IDN
- Popović, M.et al. (1987) *Društvene nejednakosti*, Beograd: ISI FF.
- Popović, M. et al. (1991) *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.

- Portes, A. (1994) The Informal Economy and Its Paradoxes, in Smelser, N. and R. Swedberg. *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton and New York: Princeton University Press and Russel Sage Foundation.
- Portes, A., M. Castells and L.A. Benton, eds. (1989) *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Radovanović, S, ur. (1995). *Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991*. Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka i Savezni zavod za statistiku.
- Ristanović, S. (1979). *Društvene nejednakosti i obrazovanje*. Beograd.
- Roemer, J. (1982). New Directions in the Marxian Theory of Exploitation and Class. *Politics and Society* 11: 253-287
- Rudas, T. (1998). *Odds Ratios in the Analysis of Contingency Tables*. Thousand Oaks, CA: SAGE
- Rueschemeyer, D. and J.Mahoney. (2000). A Neo-Utilitarian Theory of Class. *American Journal of Sociology* 105: 1583-1591.
- Saunders, P. (1995). Might Britain Be a Meritocracy? *Sociology*, Vol. 29, No. 1, 23-41.
- Saunders, P. (1997). Social Mobility in Britain: An Empirical Evaluation of Two Competing Explanations, *Sociology*, Vol. 31, No. 2, 261-288.
- Savage, M. (1995). Class analysis and social research, in Butler, T. and M. Savage, eds. *Social Change and the Middle Classes*. London: UCL Press.
- Smelser, N. and R. Swedberg (1994) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton and New York: Princeton University Press and Russel Sage Foundation
- Sorensen, A. (1991). On the Usefulness of Class Analysis in Research on Social Mobility and Socioeconomic Inequality. *Acta Sociologica* 34: 71-87.
- Sorensen, A. (1996). The Structural Basis of Social Inequality. *American Journal of Sociology* 101: 1333-1365.
- Sorensen, A. (1998). On Kings, Pietism and Rent-seeking in Scandinavian Welfare States. *Acta Sociologica* 41: 363-375.
- Sorensen, A. (2000a). Toward a Sounder Basis of Class Analysis. *American Journal of Sociology* 105: 1523-1558.
- Sorensen, A. (2000b). Employment Relations and Class Structure. in Crompton and al, eds. *Renewing Class Analysis*. Oxford: Blackwell.

- Staniszki, J. (1991). *The Dynamics of The Breakthrough in Eastern Europe. The Polish Experience*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Stark, D. (1992a). From system identity to organizational diversity: analyzing social change in Eastern Europe, *Contemporary Sociology*, Vol. 21, No.3.
- Stark, D. (1992b) Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, 6: 17-51.
- Štulhofer, A. (2000) *Nevidljiva ruka tranzicije. Ogledi iz ekonomske sociologije*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Swift, A. (2004). Would Perfect Mobility Be Perfect? *European Sociological Review*. Vol. 20, No. 1, pp. 1-11.
- Szelenyi, I. and B.Martin. (1988). The Three Waves of New Class Theories. *Theory and Society* 17: 645-667.
- Szelenyi, I. and S.Szelenyi (1995). Circulation or Reproduction of Elites during the Postcommunist Transformation of Eastern Europe: Introduction. *Theory and Society*, Vol. 24, No. 5, pp. 615-638.
- Veber, M. (1976) *Privreda i društvo*. Beograd: Prosveta.
- Večernik, J (1996). *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective*. Aldershot: Avebury.
- Večernik, J. and P.Mateju (1999). Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society After 1989. Prague: Institute of Sociology, Academy of Sciences of The Czech Republic.
- Vuković, S. (1994). *Pokretljivost i struktura društva*. Beograd: IKSI
- Wright, E.O. (1980). Class and Occupation. *Theory and Society*. Vol. 9, No. 1
- Wright, E.O. (1985). *Classes*. London, New York: Verso.
- Wright, E.O. (1996). The Continuing Relevance of Class Analysis – Comments. *Theory and Society* 25: 693-716.
- Wright, E.O. (2000). Class Exploitation and Economic Rents: Reflections on Sorensen's "Sounder Basis". *American Journal of Sociology* 105: 1559-1571.
- Županov, J. (1972) Radničko učešće i društvena moć u industriji. Zagreb: *Sociologija*, Vol. 14, No. 3, pp. 427-439.

AN IDLE STEP

Social Mobility in Serbia in the Process of Post-Socialist Transformation

SUMMARY

In three points of time, based on three independent social surveys developed in same theoretical key, this study shows steadiness of structural layer of the society which moves through period of post-socialist transformation (PST) with the shifting pace. Below slowed-down change of the system of social reproduction, and, related to that, changes of variable intensity and scope in economic, political and cultural subsystems, during 1990s the change of class structure and class relations has unfolded as well. Since the researches of social structure usually start from standing point that structural processes are more inert than systemic ones, and that effects of the changes of social system on social structure show up with delay, the question arises whether the effects of PST other than, for transformation itself initial one, process of elite transformation, could have been noticed already during 90s in analysis of social mobility. I tried to put direct the analysis towards registering structural novelties after the breakdown of socialism (growth of small entrepreneurship, change in composition of the elite), but at the same time to be as sensitive to indicators of the blocked PST as possible: through the operationalisation of social strata and classes I have tried to include in the analysis the consequences of the economic crisis that influenced the change in the total reproduction of social life, namely high unemployment rate and large informal economy.

Based on the approach described above it was recognized that Serbia had the basic structural contour and mobility trend of a (post)industrial society that is late in development. The analysis of social mobility that is based on the structural scheme of post-industrial societies (Erikson-Goldthorpe) has shown the trend of growth of mobility, or at least of stagnation, even in the period of culmination of the economic and social crisis in Serbia. However, upon changing the operationalization of the stratificational ladder and bringing into the analysis the effects of blocked PST, the social mobility trend went into the opposite direction. During the socialist period, the mobility regime in Serbia formed the picture somewhere between the theory of convergence and its derivate, the theory of national differences. In other words, the mobility trend in Serbia unfolded as in most industrial societies, but with a delay that could be explained by respective national differences, like late industrialization and considerable participation of small farming in the economic structure. Since the beginning of the 1990s apparent changes in the mobility regime could be noticed, and 'national

differences' grew into a specific system of social reproduction. The most obvious effects of these changes were the decrease in size and closure of the political and economic elites and the change in the position of small farmers from the one of social reservoir to the one of existential shelter, to the degree to which the whole system shifted from the logic of growth to the logic of poverty and survival. This logic influenced the middle class as well, but showed up through increasing trend of self-reproduction that was already observed in socialism.

A comparative analysis has shown that the structural relations in the blocked PST in Serbia were not only different from the socialist period, but also from the picture in other countries that had gone through PST. Trends in class mobility in Serbia point to a situation different even from the one in other countries that could be classified as blocked in transition (Russia, Bulgaria), which tells us that the structural basis of the blockade in these countries is different. It is not only that the process of transformation in Serbia, as well as in other countries in the region, is path-dependent, but Serbia is having more trouble (or at least as much as Russia) in departing from that path towards harmonization with the pattern of EU societies. This is to a large extent due to the structural burden that the country has carried through the 1990s. This burden can be summarized in a high degree of class self-reproduction and structural sclerosis related to it. A part of this sclerosis is bound to the 'old' source of self-reproduction transferred from the earlier social formation, i.e. to the social position of small farmers, which is the least subject to change. The position of this class is changing in two directions: on the one hand, the enlargement of farms and development of entrepreneurship in agricultural production is bringing large farmers to upper half of the stratificational ladder; on the other hand, we can see the intensive 'return' of manual workers to small farming. The second part of the structural sclerosis is bound to the 'new' sources of self-reproduction that derive from the closure of high and middle classes. The part of self-reproduction that is related to the elite has already been decreased to some extent by political changes in the year 2000, which in the long perspective could lead to the opening of the middle class and the decrease in size of small farmers' class. However, to change the regime of social mobility in the blocked PST in Serbia, the stagnating economy marked by high unemployment rate and large informal economy needs to be transformed first. This requires a number of systemic changes, and at this moment it is hard to predict whether these changes would leave a visible mark on the social structure.